
СОЦІОЛОГІЯ:

ТЕОРІЯ,

МЕТОДИ,

МАРКЕТИНГ

2023/1

СІЧЕНЬ — БЕРЕЗЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

Piotr Sztompka (Poland). The Bright Side of a Tragedy: on the Unintended and Unanticipated Consequences of the Barbaric Aggression 6

СТАТТІ

Ліна Малиш (Київ). Війна в Україні у сприйнятті населення країн ЄС. 10

Олександр Стегній (Київ). Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни. 24

Сергій Макеєв (Київ). Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта 42

Людмила Калашнікова (Кривий Ріг), Олена Лісеєнко (Одеса). Загрози соціальній безпеці населення на Півдні України: нові виклики та шляхи мінімізації 56

Олександр Рахманов (Київ). Соціально-економічні витоки лівого популізму в Україні 77

**Володимир Ніколаєнко (Київ), Леонід Ніколаєнко (Київ),
Юрій Яковенко (Київ).** Залізнична мобільність: соціальна історія та практики здійснення 92

Райса Шульга (Київ). Культурна ідентичність як простір психологічного комфорту особистості 121

Гульбаршин Чепурко (Київ). Чинники, що зумовлюють поведінкові моделі уразливих груп населення за умов поширення соціально небезпечних хвороб (за результатами експертного опитування) 140

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

Сергій Тарадайко (Запоріжжя). Щодо плавання «русів»..... 169

ДИСКУСІЇ

Круглий стіл «Достовірність соціологічного знання: теоретико-методологічний, емпіричний та дискурсивний аспекти» 176

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Ольга Максименко (Київ). «Українське суспільство в умовах війни»: інформація про XVI Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної (1949–2006) та Валерія Ворони (1940–2022) 215

Нагадуємо!

Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплату можна оформити за
Каталогом видань України “Преса поштою” на 2023 рік:

- на сайті ДП “Преса” www.presa.ua
- на сайті АТ “Укрпошта” www.ukrposhta.ua
- у відділеннях поштового зв'язку
- в операційних залах поштамтів
- у пунктах приймання передплати

Передплатний індекс

за Каталогом періодичних видань України 2023 року — **74276**.

CONTENTS

Piotr Sztompka (Poland). The Bright Side of a Tragedy: on the Unintended and Unanticipated Consequences of the Barbaric Aggression 6

ARTICLES

Lina Malysh (Kyiv). EU population's perception of the war in Ukraine 10

Oleksandr Stegnii (Kyiv). Anthropocentric paradigm of modern warfare 24

Serhii Makeiev (Kyiv). Apologetics of Culture as an Apologetics of War: the Case of Werner Sombart. 42

Liudmyla Kalashnikova (Kryvyi Rih), **Olena Liseienko** (Odesa). Threats to social security of the population in the South of Ukraine: new challenges and ways of minimization. 56

Oleksandr Rakhmanov (Kyiv). The socio-economic origins of left-wing populism in Ukraine 77

Volodymyr Nikolaienko (Kyiv), **Leonid Nikolaenko** (Kyiv), **Yuriy Yakovenko** (Kyiv). Railway mobility: social history and implementation practices 92

Raisa Shulga (Kyiv). Cultural identity as a space for experiencing the psychological comfort of an individual 121

Gulbarshyn Chepurko (Kyiv). Factors determining behavioral models of vulnerable population groups in situation of wide spread of socially dangerous diseases (according to expert survey results) 140

SOCIOLOGICAL ESSAYS

Sergiy Taradajko (Zaporizhzhia). About The Rus' Voyage 169

DISCUSSIONS

The round-table discussion “Trustworthiness of sociological knowledge: Theoretico-methodological, empirical and discursive aspects”	176
--	-----

ACADEMIC LIFE

<i>Ol'ha Maksymenko</i> (<i>Kyiv</i>). “Ukrainian society in conditions of war”: Information about the 16th International Sociological Readings in memory of Natalia Panina (1949–2006) and Valerii Vorona (1940–2022)	215
---	-----

Підписано до друку 24.03.2023 р. Формат 70×108/16.
Ум. друк. арк. 13,5. Обл.-вид.арк. 13,25. Тираж 100 прим. Зам. № 0303/23.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу
“Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
Віддруковано ФОП Андрієвська Л.В., м. Київ, 02099, вул. Бориспільська, 9а
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5190 від 29.08.2016 р.

Шановні друзі та колеги!

Рік тому, 24 лютого 2022 року путінська РФ розгорнула широкомасштабне військове вторгнення в Україну як найагресивніше продовження свого давнього прагнення знищити нашу країну. Це число часопису ми відкриваємо текстом¹ професора Пьотра Штомпки, присвяченим осмисленню подій та наслідків російсько-української війни. Ці суспільні, політичні та соціокультурні наслідки, наразі часто несповна передбачувані, П. Штомпка інтерпретує як «корисні функції», в термінології Л. Козера, або суспільні надбання будь-якого конфлікту. Вчений виокремлює десять таких «яскравих спалахів світла серед темряви війни» для України, серед яких: утвердження та зміцнення української національної ідентичності, підйом та мобілізація громадянського суспільства, новий рівень легітимності держави та армії, переконливі зразки суспільної стійкості, визначення чітких розмежувань між ворогами і друзями українського народу, зміцнення європейського та євроатлантичного цивілізаційного вибору країни, глобальне визнання та підтримка суверенітету та територіальної цілісності України, широке міжнародне засудження та ізоляція агресивної держави-терориста і санкції проти неї, а також глибинна консолідація Європейського Союзу та НАТО у ствердженні цінностей свободи, самовизначення націй, демократії та миру. З точки зору соціолога П. Штомпки, українське суспільство вже здобуло важливу моральну перемогу в цій битві, а в перспективі воно відродиться, стане ще сильнішим, буде вільним, незалежним і демократичним.

*Віктор Степаненко,
головний редактор*

1 Текст виступу професора П. Штомпки на пленарному засіданні Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: війна, насилля, суспільні порядки» (факультет соціології КДУ ім. Тараса Шевченка, Інститут соціології НАН України, Київ, 15–16 грудня 2022 року). Текст публікується в оригіналі з дозволу автора.

PIOTR SZTOMPKA,

Honorary Professor (Emeritus), Jagiellonian University, Polish Academy of Sciences (Poland)

The Bright Side of a Tragedy: on the Unintended and Unanticipated Consequences of the Barbaric Aggression

Dear Ukrainian friends,

Let me convey to you the feelings of solidarity and support for your heroic struggle against the ruthless, barbaric aggressor. Years ago Samuel Huntington predicted a clash of civilizations, mistakenly opposing the West and Islam. The true **war of civilizations** is occurring nowadays, between free and democratic world and despotic Russian empire. Ukraine is on the very frontline, at the limes of civilizations defending us all, the people of Europe and America.

But I propose today not to dwell on the horrors of war but rather to focus on the aftermath of war and long-range perspective for the Ukrainian society.

There is an important sociological tradition to consider the **unintended and unanticipated consequences** of social events. My master Robert K. Merton claims that the study of such consequences, which he also labels as latent functions, is of particular heuristic significance. In his own words: «In short it is suggested that the distinctive intellectual contributions of the sociologist are found primarily in the study of unintended consequences of social practices (among which are latent functions).» Merton himself as well as a number of other scholars select for a particular attention the category of consequences which are directly contrary to the intentions of the actors, to manifest functions of social actions and events. He calls them boomerang effects or suicidal, self-destroying prophecies. Karl Raymond Popper in his book on «Open Society and Its Enemies» was writing about the outcomes of revolutions as contrary to the intentions of revolutionaries. Raymond Boudon and Anthony Giddens use the term «perverse effects». Jon Elster, the guru of rational-choice school calls it the condition of «counterfinality».

In fact, the idea is very old, to be found already in the Bible, when the disobedience before God and eating an apple from a forbidden tree in Paradise, has dramatic consequences for Adam and Eve and supposedly, at least for the believers, for all humanity as «original sin». In economy it appears in the idea of the «invisible hand of the market» by Adam Smith, in philosophy in the notion of «cunning of Reason» by Wilhelm Hegel.

In modern sociology this idea has been applied to the area of social conflict. Lewis Coser inspired by the classical writings of Georg Simmel, argues contrary to common

Цитування: Sztompka, P. (2023). The Bright Side of a Tragedy: on the Unintended and Unanticipated Consequences of the Barbaric Aggression. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 6–9.

sense that conflict both at the microlevel of groups and at the macrolevel of whole societies may have positive functions and ultimately bring about *beneficial consequences*. He writes: «Far from being only a negative factor which tears apart, social conflict may fulfill a number of determinate functions in groups and other interpersonal relations». They may reveal themselves most clearly in the long run.

Enough of the theoretical background.

Now, in this spirit, in the darkness of war, amid the violence, human tragedies and destruction, I am trying to find some *bright perspectives for the post-war future* of the Ukrainian society, unintended and unpredicted by the vicious aggressor, and eventually contrary to his goals. I have found ten.

First, we observe the reawaking and *strengthening of the national Ukrainian identity* in its spiritual and emotional meaning. «Ukraine is a part of me» writes on the pages of Scandinavian journal «Baltic Worlds» Dmytro Drozdovskij, a Fellow at the Shevchenko Institute of Literature in Kiev. It is well known that such an emotional social identity is articulated most clearly by opposition: «we» versus «them». Let me quote Coser again: «It seems to be generally accepted by sociologists that the distinction between us, the we-group, or in-group and everybody else, or the other groups, out-groups is established in and through conflict». There is no more important condition for the unambiguous definition of «we», than the situation of war, and particularly the barbaric external aggression. And there is no better occasion to draw clear borders against «them». Contrary to the plans of the aggressor the Ukrainian national spirit and strong emotions of Ukrainian national identity are being reborn.

Second, there is the outbreak of *mobilization of responsible citizenship and civil society* by self-organization, solidarity, mutual support and help. The aggressive war creates an imperative of defense and produces consolidation of the whole society over and above any existing divisions. The common, universal predicament and goal of preserving the existence of the whole country wipe out any particular group interests and inter-group animosities. The Ukrainian people are passing the test of republican citizenship as defined by David Miller, the Fellow of Nuffield College at Oxford: «being willing to take active steps to defend the rights of the other members of the political community, and more generally to promote its common interests (...) and particularly to be ready to volunteer *for public service* when the need arises». Hence, the national identity in its civic meaning is strongly affirmed.

Third, the state and the army acquire the *new level of legitimacy* due directly to the military successes but also the ability to keep up basic infrastructure, providing at least for the elementary survival needs of the citizens, despite the furious attacks of the enemy. As sociology and political science teach us the most important way to win legitimacy is to be effective in responding to the expectations of the people. The Ukrainian state is successfully passing the ultimate test. In effect, the national identity in its third, political meaning is strengthened.

Fourth, there is the emergence of authentic, *charismatic leader*, who wins trust and respect both internally, from the Ukrainian people, and externally from the foreign countries. Just this week his image has appeared on the Christmas issue of Time magazine as the «Man of the Year». His charisma is due to the right decisions and policies, but also personal courage, moral strength and unwavering determination in the strug-

gle. Charisma as Max Weber taught us long ago is only partly given by inborn personality traits; it flourishes fully when a gifted person finds oneself in the right spot at the right time, jumps on the chariot of history and is able to create a unique «chemistry» with the followers. The aggression created that opportunity for your President and he has used it in the most inspiring way.

Fifth, in the everyday life, one sees the **raising level of personal resilience** of the people and successful coping strategies of survival in the inhuman conditions and deprivations of war. The self-exemplifying case is this very conference. The fact that the University is providing power generators for the conference to be carried out according to plan in spite of the threat of blackout and air raids is immensely impressive. People learn by experience, and dramatic experience provides the strongest lessons. The Ukrainian people are much hardened against any future threat. The national identity in its fourth, mundane, everyday sense emerges.

Sixth, there is the sharp, unambiguous definition of the **border between the enemies and friends** of the Ukrainian people, and in case of my country, Poland, and the Ukrainian-Polish relations, the final overcoming and forgetting the tragic moments of confrontations in the past. The powerful sign and catharsis of that was the spontaneous, grass-roots, massive mobilizations of Polish volunteers helping Ukrainian refugees at the Polish border. We the Poles share the proverb with the Ukrainians: «You have to be in need to discover who your real friends are».

Seventh, there is the final affirmation of **the pro-Western aspirations and hopes** of the Ukrainian society for the assured and dignified place in the democratic Europe. This has been confirmed strongly by the opening of the accession procedures for the European Union and Euro-Atlantic Alliance.

Eighth, there is strong, almost unanimous global recognition and support for the **independence and territorial integrity** of Ukraine, as witnessed by the resolution of United Nations voted by more than one hundred twenty member-nations. The providing of military supplies, humanitarian aid and huge sums of economic subsidies by the United States and the countries of the European Union is another, material proof of the same intentions. It shows international understanding of the wisdom phrased already a century ago, in 1918 by Georg Simmel in the letter to Graf Hermann Keyserling: «If Europe manages to recover after the war, if the thought spreads that this war is a common predicament for all parties and that the healing of its wounds must be a *common task* in which all must assist each other, Europe will regain its strength in the foreseeable future». One may add a strong resolve of Western countries to put all guilty of atrocities and genocide before the international courts of justice.

Ninth, we witness world-wide condemnation, isolation and sanctions against the aggressor treated as **a terrorist state** violating brutally all rules of international law and warfare conventions. The boycott and embargo on Russian resources and supplies is significantly weakening its imperial economic potential. Parallel to that, in internal policies of a number of countries, the populist, pro-Moscow parties and organizations are marginalized.

Tenth, there is the profound **integration and consolidation of the European Union and NATO Alliance** in the affirmation of the fundamental imperatives and values of freedom, self-determination of nations, democracy and peace. This overall, higher

purpose is pushing aside internal differences and cleavages. The anchors of the Western world are stronger than ever.

This is my list of ***bright lights in the night of war***. The price you are paying for all this is immense and the suffering and human toll – unforgivable and unforgettable. But the war will end one day. And independent of the final military effect, the society ***has already won the battle***. Let me quote Drozdovskij again: «What is most important for me is the idea of a deep transformation that we now have in our society that has been united to defend the country». As the British sociologist Paul Connerton argues persuasively ***social memory*** is most strongly rooted via commitments and actions. The experience of war, participation in the heroic struggle, overcoming mortal threats, sacrifices and martyrology – are the memories which will be carried over in time through the generations. They will be articulated and sharpened by what I call «the meaning industry»: stories, myths, literature, drama, film, poetry, and media. In effect, so much unintended and unrecognized by the vicious aggressor, the Ukrainian society will become ***reborn, renewed, much stronger than earlier, free, independent, and democratic***.

The Polish people wish you just that.

Kraków, December 2022

ЛІНА МАЛИШ,

доктор соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія» (04070, Київ, вул. Волоська, 8/5)

LINA MALYSH,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, National University of Kyiv Mohyla Academy (8/5, Voloska St., Kyiv, 04070)

malysh.lina@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3155-320>

Війна в Україні у сприйнятті населення країн ЄС

Населення України ще до першої фази російського вторгнення відчувало тривогу з приводу можливості розгортання у країні різних форм збройних конфліктів, а значна його частина декларувала готовність до захисту власної країни. Від часу російського вторгнення на Сході та анексії Криму ці настрої очікувано набували дедалі яскравішого вираження. (детальніше у: [Малиш, 2022]).

Після початку війни чимало українських громадян змушені були шукати притулок у європейських країнах, керівництво яких ухвалило шерэг пакетів санкцій проти РФ і надало значну фінансову та військову допомогу Україні. При цьому політика урядів демократичних європейських країн, на відміну від авторитарних, спирається на волевиявлення громадян, враховуючи їхні очікування та потреби. Відтак обізнаність європейців щодо ситуації в Україні та їхнє бажання підтримати боротьбу українців проти агресорів утворюють потужний поштовх для прийняття рішень на користь укріплення позицій нашої країни.

У квітні 2022 року Європейською комісією було ініційовано дослідження думок населення країн ЄС стосовно війни в Україні, яке дало змогу зафіксувати розподіли відповідей на низку запитань із цього приводу [European Commission, 2022]. Разом із тим зібрані дані потребують ґрунтовнішого аналізу, узагальнення та інтерпретації у контексті розбудови стратегії ефективної взаємодії з європейськими партнерами. Звідси мету цієї статті становить визначення основних трендів думок мешканців території ЄС щодо російсько-української війни та з'ясування міри їхньої крос-культурної варіативності.

Дані та змінні

Визначення думок населення європейських країн щодо війни в Україні здійснювалось на масиві даних соціологічного дослідження «Відповідь ЄС на війну

в Україні», проведеного компанією Ipsos European Public Affairs на замовлення Європейської комісії у квітні 2022 року¹.

Дослідження реалізовано у вигляді короткого опитування (так званого опитування-спалаху) в рамках проекту Євробарометра (The Flash Eurobarometer). Опитування такого штибу були започатковані наприкінці 80-х років минулого сторіччя задля одночасного висвітлення думок населення всіх країн ЄС з певних питань, хоча подекуди перелік країн-учасниць залежно від теми міг звужуватись або, навпаки, розширюватись. Перевагою такого способу збирання даних є оперативність реагування на інформаційні запити, породжені викликами часу. Водночас обмеження опитувань-спалахів зумовлене проведенням їх за описовим дизайном, спрямованим радше на окреслення контурів певної ситуації. Завдяки такій стратегії здійснюється пошук відправних точок для подальших розвідок, які вможливають ґрунтовне пояснення висвітлених закономірностей.

У розглядуваному 506-ому випуску проекту генеральну сукупність становили громадяни 27 країн-членів ЄС віком 15 років і старші². Дані збирали шляхом самозаповнення респондентами інтернет-опитувальника (Computer Assisted Web Interview, CAWI). Для формування вибірки було використано онлайн-панелі Ipsos та їхню партнерську мережу, квоти визначали за такими параметрами, як вікова категорія, гендер, географічний регіон³. Загальна кількість кейсів після редагування масиву становила $N = 26053$.

Задля створення цілісного уявлення про сприйняття населенням європейських країн війни в Україні з масиву даних було відібрано дві групи індикаторів, кожна з яких включала по дві підгрупи.

Перша група показників характеризує *інформаційний аспект сприйняття ситуації* військової агресії з боку РФ.

До її першої підгрупи, своєю чергою, включено індикатори *залучення до подій в Україні*, що відображають актуальність інформації про них для індивідів, які мешкають у країнах ЄС. Відповідні запитання в опитувальнику, кожне з яких мало п'ятибальну шкалу (1 — кілька разів на день, 2 — раз на день, 3 — кілька разів на тиждень, 4 — менш часто, 5 — ніколи), були такими:

- Як часто ви переглядаєте новини, пов'язані з війною в Україні?
- Як часто ви обговорюєте війну в Україні з друзями та родичами?

До другої підгрупи віднесено змінні, які фіксують *довіру громадян до різних джерел інформації про війну в Україні*. Зокрема, респондентів просили оцінити їхню довіру («Загалом, наскільки ви довіряєте таким джерелам інформації щодо війни в Україні?», — за шкалою 1 — повністю довіряю, 2 — радше довіряю, 3 — радше не довіряю, 4 — зовсім не довіряю) до національних владних органів, європейських владних органів, громадських організацій, журналістів, соціальних медіа.

1 Польовий етап дослідження тривав з 13 до 20 квітня 2022 року.

2 Типовий обсяг вибірки по країнах становив 500–1000 респондентів.

3 Похибка вибірки не перевищувала 4,4% (для $N \approx 500$) та 3,1 (для $N \approx 1000$).

Друга група індикаторів відповідала *діяльній компоненті сприйняття ситуації*, вказуючи на уявлення індивідів про засоби розв'язання проблеми.

До першої підгрупи належать показники *підтримки заходів, анонсованих ЄС після початку війни в Україні*. Пряме запитання («Для кожного з наведених далі заходів, які були оголошені Європейським Союзом у відповідь на війну в Україні, скажіть, схвалюєте ви їх чи ні?») включало стосувалися таких дій, що мали оцінюватись за 4-бальною шкалою (1 — повністю підтримую, 2 — радше підтримую, 3 — радше не підтримую, 4 — зовсім не підтримую): економічні санкції проти РФ; санкції проти російських багатіїв (олігархів); фінансова підтримка України; фінансування закупівель та постачання військової техніки в Україну; надання гуманітарної допомоги постраждалим від війни; заборона державним російським ЗМІ (таким, як Russia Today і Супутник) мовлення в ЄС; прийом людей, які тікають від війни, до Європейського Союзу.

Друга підгрупа індикаторів уможливлювала оцінку респондентами *задоволеності реакцією ключових суб'єктів впливу на війну в Україні*. Відповідне пряме запитання («Наскільки ви задоволені або незадоволені тим, як реагують на війну в Україні наступні...?») передбачало такий перелік акторів: національні органи влади, ЄС, НАТО, ООН, США, громадяни власної країни. Відповіді передбачали 4-бальну шкалу, де 1 — дуже задоволений, 2 — радше задоволений, 3 — радше незадоволений, 4 — геть незадоволений.

Стратегія аналізу даних полягала у зверненні до макроодиниць аналізу, презентованих окремими європейськими країнами, для яких визначались узагальнювальні характеристики інформаційного та діяльнісного аспектів ставлення до війни в Україні.

У межах опису інформаційного аспекту ставлення до війни в Україні було вжито такі показники.

Для визначення рівня інформаційного залучення мешканців кожної з країн ЄС до подій в Україні було підраховано середні значення обох індикаторів із першої підгрупи (частоти перегляду новин та їх обговорення), перекодованих за шкалою, де 0 відповідав альтернативі «ніколи», а максимальне значення 4 — варіанту відповіді «кілька разів на день».

Ці дані було доповнено інформацію щодо загального рівня довіри до окремих джерел інформації. Він відповідав різниці між частками осіб, які висловлювали довіру (повну або часткову) та недовіру (повну або часткову) до певного джерела з переліку. Оскільки впливовість різних каналів новин суттєво різнилася, то такий підхід уможливлював крос-культурне порівняння та визначення загальної авторитетності кожного з них.

В описі діяльнісного аспекту сприйняття війни в Україні було встановлено, що змінні, що становили кожну з підгруп індикаторів, утворювали у її межах одну латентну змінну. Так, після перекодування змінних у підгрупах таким чином, щоб вони мали прямий ключ (максимальні задоволеність та підтримка заходів відповідали значенню 4, а мінімальні дорівнювали 1) засобами фактор-

ного аналізу виокремлювалось по одному фактору в кожній підгрупі¹. Тобто опитані приблизно однаково підтримували різні дії, анонсовані ЄС, так само і їхня задоволеність реакціями окремих суб'єктів впливу виявилася подібною.

Рівень узгодженості змінних у межах факторів також був достатнім: для підтримки заходів, оголошених ЄС, α Кронбаха по масиву загалом досягла 0,900, варіюючи у рамках країн у межах [0,835; 0,921]. В окремих країнах видалення окремих змінних із загального переліку дуже незначною мірою поліпшувало узгодженість решти (менш як 0,01); тому для подальшої побудови узагальнювального показника було вирішено залишити всі шість індикаторів із підгрупи. Його обчислювали як середнє валідних значень змінних із переліку.

Для задоволеності реакціями на війну ключових суб'єктів впливу узгодженість змінних у підгрупі виявилась дещо нижчою: α Кронбаха по масиву загалом становила 0,873, а її варіативність, навпаки, була суттєвішою [0,696; 0,905]. Показники у межах підгрупи здебільшого узгоджувались, видалення окремих із них підвищувало узгодженість показника не більш як на 0,012. Винятком становили Греція, Болгарія та Словаччини, але й там значення α Кронбаха зростало максимум на 0,044. Відповідно, для індикаторів підгрупи також було обчислено узагальнювальний показник, який відповідав середньому їхніх валідних значень.

Таким чином, для опису сприйняття населенням європейських країн війни в Україні було використано 9 узагальнювальних показників: 7 для визначення його інформаційного аспектів, а ще 2 — для діяльнісного.

Інформаційний аспект сприйняття війни в Україні населенням європейських країн

Підґрунтям для формування сприйняття певних феноменів і явищ є обізнаність щодо них. Відтак залучення до подій в Україні завдяки відстежуванню новин та обговоренню їх у найближчому оточенні, формує оцінки ефективності дій тих чи тих суб'єктів. Згідно з таблицею 1, для європейців актуальність війни у нашій країні є достатньо значною. Для перегляду новин з України найнижче середнє значення змінної становить 2,54, а для їх обговорення — 1,85. З огляду на те, що середні значення обох змінних у різних країнах можуть варіювати у діапазоні від 0 до 4, у першому випадку це навіть перевищує середнє значення шкали ознаки, а у другому — наближається до нього. Серед усіх опитаних європейців ці показники становили, відповідно, 2,91 та 2,3, що також свідчить про їхню стурбованість ситуацією.

Водночас інтересові населення європейських країн властива деяка пасивність: новини переглядають частіше, аніж потім обговорюють їх. Тобто аномальні соціальні практики інтенсивних збройних конфліктів, як, утім, і будь-які нерутинні форми взаємодій, привертають увагу людей. Рефлексія з їх приводу виникає дещо рідше: найвищі середні значення частоти дискусій з приводу вій-

1 Для обох підгруп змінних факторні рішення мали прийнятні характеристики. Для підтримки оголошених ЄС заходів КМО = 0,885, критерій сферичності Бартлета мав $p < 0,001$; для задоволеності діяльністю різних суб'єктів КМО = 0,873, критерій сферичності Бартлета мав $p < 0,001$.

ни в Україні не досягають рівня середніх для перегляду новин про неї (2,79 проти 3,35 відповідно) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Інформаційне залучення населення європейських країн до подій в Україні

Країна	Перегляд новин про Україну		Країна	Обговорення війни в Україні		ρ
	С	СВ		С	СВ	
Італія	3,35	0,92	Італія	2,79	1,13	0,628
Литва	3,24	1,02	Литва	2,71	1,10	0,537
Польща	3,22	0,97	Польща	2,70	1,09	0,616
Фінляндія	3,21	1	Болгарія	2,50	1,17	0,654
Португалія	3,16	1,04	Португалія	2,48	1,21	0,553
Естонія	3,16	1,05	Естонія	2,46	1,14	0,584
Швеція	3,02	1,05	Румунія	2,43	1,18	0,716
Ірландія	2,99	1,04	Ірландія	2,42	1,09	0,592
Німеччина	2,97	1,07	Іспанія	2,40	1,14	0,636
Данія	2,97	1,07	Латвія	2,37	1,16	0,596
Латвія	2,97	1,14	Кіпр	2,35	1,14	0,614
Болгарія	2,97	1,12	Фінляндія	2,34	1,09	0,535
Іспанія	2,95	1,08	Швеція	2,34	1,05	0,543
Румунія	2,91	1,15	Греція	2,32	1,20	0,615
Хорватія	2,89	1,1	Мальта	2,32	1,13	0,543
Нідерланди	2,83	1,08	Німеччина	2,31	1,11	0,564
Мальта	2,82	1,07	Словаччина	2,28	1,18	0,647
Кіпр	2,78	1,17	Хорватія	2,25	1,08	0,647
Австрія	2,76	1,09	Данія	2,22	1,08	0,486
Люксембург	2,72	1,17	Люксембург	2,20	1,12	0,672
Греція	2,70	1,16	Чехія	2,20	1,14	0,603
Франція	2,66	1,11	Австрія	2,16	1,05	0,566
Бельгія	2,65	1,10	Нідерланди	1,99	1,03	0,511
Чехія	2,65	1,21	Словенія	1,96	1,06	0,588
Угорщина	2,65	1,12	Франція	1,94	1,08	0,606
Словенія	2,56	1,12	Угорщина	1,89	1,08	0,562
Словаччина	2,54	1,30	Бельгія	1,85	1,05	0,546
По ЄС	2,91	1,11	По ЄС	2,30	1,13	0,605

Примітки: С — середнє значення показника;
СВ — стандартне відхилення показника;
 ρ — зв’язок між обома зазначеними показниками, ρ Спірмена;
кольором виділено країни, які мають найвищі значення обох показників.

Різких крос-культурних відмінностей в інформаційному залученні до подій в Україні відзначено не було: середні обох показників по країнах варіювали у межах ± 1 стандартного відхилення від середніх значень по ЄС у цілому. Загальна тенденція полягала в тому, що і поінформованість, і рефлексія щодо

російсько-української війни були більш властиві країнам із значною кількістю українських біженців. Значення коефіцієнту кореляції ρ Спірмена між кількістю українських мігрантів у країнах, а також їхньою кількістю на 1000 осіб їхнього населення та частотою перегляду новин сягали, відповідно, 0,391 та 0,393. Сила зв'язку між вказаними показниками та інтенсивністю обговорення подій в Україні була подібною (ρ Спірмена становило 0,324 та 0,361)¹.

Водночас помірна сила зв'язку між параметрами не суперечила й певній варіативності кейсів у межах описаного вище тренду. Так, і активність населення із пошуку інформації про війну в Україні, і рефлексія з цього приводу виявилися найвищими з-поміж усіх інших країн-членів ЄС у трьох з них — Італії, Литві, Польщі. Якщо у Польщі було зареєстровано найбільші обсяги біженців з України (на початок 2023 року понад 1,5 млн) [Operational Data Portal, 2023], то в Італії та Литві їх було суттєво менше, ніж у Німеччині та Чехії (близько 172 тис. і 75 тис. проти приблизно 1 млн та 0,5 млн). Попри це, рівень інформаційного залучення у двох останніх країнах був нижчим, ніж у двох перших.

Так само найбільше українських мігрантів на 1000 осіб населення країни припадало в Естонії та Чехії (50,8 та 47,3), а в Польщі та Литві ці цифри становили 41,5 і 26,8 відповідно. Натомість в Італії вказане співвідношення досягло лише 2,9, хоча інформаційне залучення громадян до подій в Україні там було найвищим з-поміж усіх країн ЄС. Можна припустити, що певний вплив на інформаційні аспекти сприйняття війни в Україні здійснювало проживання в Італії чималої кількості мігрантів ще до війни — за даними Світового Банку, на 2017 рік їх було близько 232 тис., що становило найвище значення показника серед країн-членів ЄС [Lücke, Saha, 2019: p. 9]. Проте перевірка цього припущення, як і ґрунтовне пояснення рівня зацікавленості тематикою російської агресії в певній країні, потребує звернення до широкого кола джерел, що не входило до завдань цієї розвідки.

Крім вже відзначеної різниці у частоті перегляду та обговоренні новин про них дещо варіює між країнами й сила зв'язку між показниками. Найвищою вона була в Румунії ($\rho = 0,716$), а найнижчою — в Данії ($\rho = 0,486$). При цьому вищі середні значення обох показників не обов'язково зумовлюють і більшу щільність зв'язку між ними. Із трьох країн, де середні обох показників були максимальними серед зафіксованих у ЄС, в Італії та Польщі кореляція між ними виявилася вищою, ніж у Литві (0,628 та 0,616 проти 0,537). Водночас зв'язок між показниками все ж лишався достатньо сильним (ρ по ЄС у цілому дорівнює 0,605) — значна поінформованість про події в Україні призводила до рефлексії про них. Тобто контингенти осіб, утворені тими, хто цікавиться новинами, й тими, хто обговорює їхній зміст із оточенням унаслідок його важливості, доволі значною мірою збігалися, хоча певні відмінності між ними зберігалися.

Якщо залучення до пов'язаної з війною в Україні частини інформаційного поля не мало яскравих крос-культурних особливостей, то розбіжності у довірі до джерел, з яких надходять звістки про поточні події, виражені значно суттє-

1 Тут і далі значимість коефіцієнтів кореляції ρ Спірмена на рівні $p \leq 0,001$.

віше. Неоднаковою виявилась і вага самих суб’єктів, які транслюють відомості про перебіг військової кампанії (табл. 2).

Таблиця 2

Довіра населення європейських країн до окремих джерел інформації про війну в Україні

Країна	Органи вла- ди	Європейські органи влади	Громадські організації	Журналісти	Соціальні медіа
Фінляндія	83,1	74,9	52,4	46,8	-33,2
Португалія	71,6	72,4	65,6	51,6	-25,8
Данія	66,8	60,6	32,9	40,5	-20,7
Естонія	65,1	58,9	30,9	41,9	-9,6
Швеція	59,1	56,8	16,7	31,9	-45,0
Ірландія	53,0	53,1	38,5	34,9	-40,2
Нідерланди	52,7	52,6	17,6	52,7	-29,6
Литва	51,0	56,0	55,4	31,3	5,6
Франція	42,0	38,2	41,3	22,5	-48,4
Бельгія	41,1	41,9	27,9	30,4	-49,9
Німеччина	38,6	37,9	6,2	27,5	-42,9
Латвія	36,1	42,8	25,6	23,7	-12,6
Люксембург	35,2	25,7	22,8	8,3	-42,7
Мальта	34,2	58,8	44,6	39,9	-21,3
Румунія	28,4	41,9	25,2	12,9	-21,8
Австрія	27,5	21,5	5,3	16,1	-44,9
Чехія	27,0	17,2	5,9	-5,5	-34,8
Італія	25,8	27,4	11,5	-0,9	-46,2
Іспанія	19,9	28,0	33,0	21,6	-36,1
Хорватія	15,5	27,9	28,2	4,8	-19,0
Польща	12,5	34,6	44,0	38,0	11,9
Угорщина	-5,0	23,4	14,9	-22,4	-39,8
Словаччина	-8,5	2,90	-2,3	-13,4	-46,2
Кіпр	-9,3	-12,8	-19,0	-32,1	-39,7
Словенія	-11,7	5,5	-17,0	-11,5	-44,0
Греція	-21,5	-21,4	-53,5	-53,0	-27,7
Болгарія	-26,5	-14,5	-2,2	-25,9	-21,0
По ЄС	30,3	34,3	20,5	15,8	-30,4

Примітки: показники у таблиці становлять різницю у частці населення певної країни, яка довіряє (повністю чи частково) та не довіряє (повністю або частково) певному джерелу інформації;
сірим вирізнено країни з суттєвим домінуванням довіри до джерела (понад 50 відсотків різниці);
блідим сірим вирізнено країни, де недовіра превалює над довірою, для соціальних медіа — суттєво (понад 40 відсотків різниці).

Найбільш поважними комунікаторами виявилися органи влади — як національні, так і європейські. По всьому масиву частка тих, хто їм довіряє, на 30,3%

та 34,3% відповідно перевищувала частку тих, хто не відчував довіри до них. Однак варіаційний розмах показника довіри до органів національної влади був дещо більшим (перший перебуває у межах [-26,5; 83,1], проти другого у межах [-21,4; 74,9]), а це 109,6 пункта, тоді як для європейських органів влади він становив 96,3 пункта.

Наступне за значущістю джерело даних становили громадські організації, для яких загальний по ЄС рівень довіри досягає 20,5. Тут варто вказати на те, що на зниження показника вплинула значна недовіра до громадських організацій із боку населення Греції. Якщо для інших країн показник варіював у межах [-19; 65,6], то тут він падав до -53,5, позаяк довіру до даного типу суб'єктів висловили лише 20,6% опитаних.

Довіра до журналістів була дещо нижчою — для ЄС у цілому показник дорівнював 15,8. З його значенням ситуація подібна до описаної вище: у 26 країнах-учасниках опитування він перебуває в рамках [-32,1; 52,7], тоді як для Греції він досягає -53. Хоча відмінність тут не настільки яскрава, але доволі помітна.

Стосовно соціальних медіа, доречніше говорити не про довіру до них як транслятора відомостей про війну в Україні, а радше про її відсутність. Загальний показник сягав -30,4, а його позитивне значення спостерігалось лише у двох країнах: Польщі (11,9) та Литві (5,6). Можна припустити, що в цих двох країнах, передусім у сусідній з Україною Польщі, через яку пройшла найбільша кількість біженців, у соціальних мережах відбувалось формування спільнот постраждалих від військових дій, де поширювались свідчення очевидців про них.

Таким чином, за показниками рівня довіри виокремлюються три групи джерел інформації про події в Україні: національні та європейські органи влади, які мають найвищий авторитет, громадські організації та журналісти, які мають дещо нижчу суспільну вагу, а також соціальні медіа, інформація від яких викликає суттєву недовіру. Тобто населення мало тим більшу довіру до певного джерела, чим достовірнішими були поширювані ним відомості, зокрема через підтвердження їх фактами й тими чи тими усталеними експертними процедурами.

Слід наголосити, що теоретично описані закономірності можуть відтворюватися в оцінках довіри до інформації зі вказаних джерел і з тих питань, що не стосуються подій в Україні. Однак з'ясувати це як на використаному у цій розвідці масиві даних, так, утім, і на даних інших досліджень у межах Євробарометра, не видається можливим через відсутність у них відповідних змінних.

Крос-культурні тренди рівня довіри до джерел однієї групи були подібними, а також певна схожість їм властива у двох перших групах, тоді як довіра до соціальних медіа мала суттєві відмінності.

Згідно з даними таблиці 2, найвищу довіру як до національних, так і до європейських органів влади як трансляторів даних щодо ситуації в Україні зафіксовано в таких країнах: Фінляндії, Португалії, Данії, Естонії, Швеції, Ірландії, Нідерландах, Литві. Також переважна частина населення довіряла європейським органам влади й у Мальті (таких на 58,8% більше, ніж тих, хто їм не довіряє), хоча місцева влада мала менший авторитет у цьому питанні (34,2 пункти). Натомість недовіра, подекуди суттєва, переважала на Кіпрі, у Греції та в Болгарії. В Угорщині, Словаччині та Словенії превалювала недовіра лише до органів

місцевої влади, тоді як до європейських організацій прислуховувалися значно більше.

Переліки країн, де населення тяжіло до того, щоб покладатися на дані громадських організацій і журналістів, вужчі, аніж щодо владних органів: для перших довіра перевищувала недовіру на 50 відсотків лише у Фінляндії, Португалії та Литві, а для других — тільки у Португалії та Нідерландах. А от недовіра до висвітлення війни в Україні громадськими організаціями панувала у вже згаданих Словаччині, Кіпрі, Словенії, Греції та Болгарії. Інформація, подана журналістами, викликає підозри як у щойно перелічених країнах, так і, на додачу, в Чехії, Італії та Угорщині.

Стосовно медіа, відзначимо спочатку два особливі кейси. Так, Литва виявилась єдиною країною, де наявний прийнятний рівень їхнього авторитету, однак і там населення приділяло значно більшу увагу іншим джерелам інформації. У Польщі довіра до соціальних медіа ще сильніше переважала недовіру, аніж у Литві, проте рівень довіри до інших суб'єктів там був суттєво нижчим, надто до органів місцевої влади.

З країн із найнижчим рівнем довіри до соціальних медіа (недовіра більша за 45 відсоткових пунктів) — Італії, Словаччині, Бельгії та Франції — у двох останніх довіра до інших джерел інформації щодо російсько-української війни була достатньо високою. В Італії спостерігався майже паритет довіри та недовіри до журналістів і достатній авторитет владних органів і громадських організацій. Нарешті, Словаччині притаманне домінування недовіри до відомостей про актуальні події в Україні за винятком незначної довіри до європейських органів влади.

Загалом, у низці країн домінувала недовіра до всіх перелічених джерел відомостей про війну в Україні, як-от на Кіпрі, у Греції та Болгарії. Трохи краща ситуація у Словенії та раніше згаданих Словаччині, де переважання довіри, хоча й незначне (у 5,5 та 2,9 пунктів відповідно) зафіксовано для європейських авторитетів. В Угорщині недовіра до місцевих органів влади, журналістів та соціальних медіа (–5; –22,4; –39,8 пунктів відповідно) поєднувалася із довірою до громадських організацій та європейських органів влади (14,9 та 23,3 пункти).

Водночас, виокремлювалася група країн із високим рівнем довіри до офіційних джерел інформації, утворена Фінляндією, Португалією, Данією, Естонією, Швецією, Ірландією, Нідерландами та Литвою, однак надійність інформації, наданої громадськими організаціями та журналістами, там все ж оцінюють нижче.

Таким чином, загалом для населення європейських країн проблематика російсько-української війни мала достатньо значну актуальність, хоча пасивні практики збирання інформації тут дещо переважали над їх осмисленням. На відміну від більш-менш гомогенного залучення європейців до ситуації в Україні, довіри до різних джерел даних властива суттєво менша крос-культурна однорідність. Так, відносну однаковість думок населення різних країн демонструвало хіба що у недовірі до соціальних медіа. Стосовно інших каналів інформації виокремлювалися групи країн з високою та низькою довірою до них, хоча

загальною тенденцією в оцінках даних національних та європейських органів влади, громадських організацій та журналістів все ж таки переважала довіра.

Діяльнісний аспект сприйняття війни в Україні населенням європейських країн

Грунтуючись на інформації про певні події, індивіди визначаються стосовно сценаріїв раціонального реагування на них. Доволі високий рівень інформаційного залучення населення європейських країн до подій в Україні спричинив підтримку дій ключових суб'єктів впливу на міжнародній політичній арені й тих заходів, які були анонсовані в межах ЄС. Водночас дані таблиці 3 унаочнюють тенденцію, згідно з якою підтримка головних заходів із протидії російській військовій агресії була нижчою, аніж задоволеність діяльністю ключових суб'єктів впливу. Якщо значення першої перебували у межах [1,69; 2,9], сягаючи по ЄС загалом 2,49, то у другій значення варіювали між країнами в діапазоні [2,67; 3,66], а в середньому по ЄС — 3,25 бала. У цілому підтримка дій ЄС у всіх країнах, крім Греції, перевищувала середнє значення шкали менш як на 1 пункт, тоді як задоволеність реакціями ключових акторів, навпаки, перевищила 1 пункт, подекуди тяжіючи до максимального значення шкали показника¹.

При цьому з'ясування мотивів не надто високої підтримки антиросійських санкцій на тлі суттєвого інформаційного залучення населення до подій в Україні, а також значного задоволення активністю окремих суб'єктів, спрямованою на її підтримку, потребує проведення спеціального дослідження. Наявний масив даних уможливує лише фіксацію цієї суперечності (табл. 3).

Загалом зв'язок між рівнем схвалення дій, запропонованих ЄС у відповідь на російську військову агресію, та задоволеністю реакціями на неї з боку головних суб'єктів виявився помірним (ρ Спірмена дорівнювало 0,450 по всьому масиву). Для порівняння: частота перегляду новин та частота їх обговорення були пов'язані суттєво більш тісно ($\rho = 0,605$ по ЄС загалом). Примітно, що сила зв'язку між показниками мала значні відмінності між країнами, коливаючись у діапазоні [0,119; 0,713]. Таким чином, категорії прибічників проголошеного ЄС курсу і тих, хто позитивно оцінював реакції ключових акторів на війну, різнилися за своїм складом і подекуди досить сильно. При цьому найбільші значення відповідного коефіцієнта кореляції між показниками спостерігалися здебільшого в тих країнах, де середні значення цих показників були найнижчими.

Як згадувалося раніше, у розглянутих країнах наявна доволі висока гомогенність як у схваленні низки ключових заходів, спрямованих на припинення російської агресії, так і в оцінках відгуку на події в Україні з боку окремих діячів.

Так, населення надавало приблизно однакового значення економічним санкціям проти РФ та російських олігархів, фінансовій підтримці України, військовій та гуманітарній допомозі, забороні мовлення в ЄС державних російських ЗМІ, прийому біженців з України. Вочевидь, європейці не диференціювали їх за важливістю і через те, що результативність певних санкцій може бути оцінена коректніше лише за їхніми наслідками через певний проміжок часу.

1 Обидва показники варіюють у межах (1; 4).

Таблиця 3

Оцінки населенням європейських країн дій стосовно війни в Україні

Країна	Підтримка заходів		Країна	Задоволеність діяльністю		ρ
	С	СВ		С	СВ	
Данія	2,9	0,64	Фінляндія	3,66	0,48	0,228
Фінляндія	2,82	0,55	Португалія	3,57	0,48	0,155
Польща	2,77	0,57	Польща	3,55	0,59	0,402
Румунія	2,76	0,71	Естонія	3,53	0,66	0,259
Литва	2,68	0,63	Литва	3,53	0,63	0,445
Нідерланди	2,67	0,61	Швеція	3,50	0,61	0,292
Швеція	2,62	0,65	Ірландія	3,49	0,64	0,264
Естонія	2,62	0,58	Мальта	3,46	0,56	0,119
Португалія	2,61	0,60	Данія	3,43	0,58	0,382
Німеччина	2,57	0,72	Нідерланди	3,40	0,59	0,177
Угорщина	2,56	0,58	Хорватія	3,37	0,63	0,361
Латвія	2,55	0,66	Румунія	3,30	0,67	0,413
Бельгія	2,53	0,69	Іспанія	3,29	0,64	0,308
Ірландія	2,52	0,70	Латвія	3,29	0,76	0,469
Франція	2,49	0,66	Німеччина	3,25	0,72	0,355
Мальта	2,45	0,57	Франція	3,21	0,68	0,380
Австрія	2,44	0,71	Бельгія	3,20	0,69	0,320
Іспанія	2,42	0,70	Італія	3,19	0,72	0,473
Чехія	2,42	0,67	Люксембург	3,16	0,77	0,548
Люксембург	2,39	0,76	Австрія	3,09	0,69	0,464
Хорватія	2,38	0,65	Чехія	3,08	0,72	0,558
Італія	2,32	0,70	Словенія	2,98	0,66	0,500
Словенія	2,3	0,68	Угорщина	2,97	0,71	0,280
Словаччина	2,22	0,76	Словаччина	2,83	0,82	0,713
Болгарія	2,12	0,65	Греція	2,82	0,77	0,684
Кіпр	2,01	0,70	Кіпр	2,75	0,74	0,627
Греція	1,69	0,73	Болгарія	2,67	0,80	0,621
По ЄС	2,49	0,70	По ЄС	3,25	0,72	0,450

Примітки: С — середнє значення показника;
СВ — стандартне відхилення показника;
 ρ — зв’язок між обома зазначеними показниками, ρ Спірмена;
кольором виділено країни з середнім значенням показника, меншим, ніж по ЄС у цілому.

Характер реагування на війну національних органів влади, ЄС, НАТО, ООН, США, громадян власної країни також приблизно рівною мірою задовольняв громадян, які не виокремлювали в цьому переліку жодного суб’єкта. Судячи з високої задоволеності такою поведінкою, респонденти вважали дії кожного з них оптимальними у ситуації, що склалася.

Щодо крос-культурних особливостей діяльнісного аспекту сприйняття російсько-української війни, то по кожному його показнику у дванадцяти з двадцяти семи країн-членів ЄС середнє значення виявилось нижчим, ніж по всьому масиву в цілому. Зокрема, дев’ять країн належали до обох таких переліків — це

Австрія, Чехія, Люксембург, Італія, Словенія, Словаччина, Болгарія, Кіпр, Греція. Серед цих країн у Австрії, Чехії, Люксембурзі, Словаччині та Словенії вже відзначалися й одні з найнижчих показників інформаційного залучення до подій в Україні. Тобто фактично населенню вказаної групи країн властиве певне відсторонення від ситуації.

Одні з найвищих показників і підтримки політики ЄС, і схвалення відповіді ключових суб'єктів впливу на війну зафіксовано у Фінляндії та Польщі, які межують з РФ, а отже, й населення цих країн доволі гостро відчуває важливість відсічі країні-агресорці. Подібні орієнтації властиві і для думок мешканців балтійських країн, де значення обох показників також вищі, ніж по ЄС загалом. Однак узгодженість цих орієнтацій у Фінляндії та Естонії виявилася не надто високою (ρ становило 0,228 та 0,259 відповідно), тоді як у Литви та Польщі — лідерів з інформаційного залучення до українських подій — вона була суттєво більшою (ρ сягало 0,445 та 0,402 відповідно).

Отже, як підтримці населенням європейських країн різних дій ЄС стосовно війни в Україні, так і схваленню реакцій окремих суб'єктів впливу була властива одноманітність. Водночас рівень підтримки політичного курсу ЄС не досягав рівня задоволення поведінкою окремих акторів. Крім того, загальним трендом тут була вища сила зв'язку вказаних показників у країнах, де їхнє значення були нижчими.

Висновки

Загалом сприйняття населенням ЄС війни в Україні характеризується доволі високою інформаційною залученістю до подій, значною задоволеністю реакціями на них з боку головних суб'єктів впливу та підтримкою ключових заходів, спрямованих на протидію російській агресії. Вказані виміри мають не надто суттєві крос-культурні відмінності, тоді як довіра до різних джерел інформації доволі помітно варіює між країнами.

Сила зв'язку між активністю пошуку інформації та її обговоренням виявилася достатньо високою, тоді як підтримка політик ЄС та схвалення поведінки окремих акторів корелювали слабше, а значення відповідних коефіцієнтів кореляції суттєво різнилися між країнами. Разом із тим анонсовані ЄС заходи респонденти не розрізняли за значенням, так само як і відгук всіх перелічених суб'єктів на ситуацію вони оцінювали приблизно однаково.

Респонденти частіше шукали інформацію щодо перебігу російсько-української війни, аніж комунікували з оточенням з її приводу. Регулярність вказаних практик у населення країн ЄС не надто сильно різнилася: варіаційний розмах обох показників, виміряних за 5-бальною шкалою, був меншим за 1. Найвище інформаційне залучення до подій продемонструвало населення трьох країн — Італії, Литви та Польщі, дві останні з яких розташовані поруч з РФ та неодноразово згадувалися її посадовцями.

Максимально авторитетними джерелами інформації про війну в Україні опитані вважали європейські та місцеві органи влади, за якими слідували громадські організації, а завершували цей перелік журналісти. І нарешті, соціальним медіа здебільшого не довіряли.

У довірі населення різних країн до окремих джерел виокремилися два головні тренди. По-перше, поєднання достатньо високої довіри до владних органів з дещо нижчою довірою до громадських організацій і журналістів на тлі значної недовіри до соціальних медіа. По-друге, переважання недовіри до більшості або й до всіх перелічених джерел інформації.

Заходи, анонсовані ЄС після початку війни, загалом мали відчутну підтримку з боку населення, середні значення показника перевищували середнє значення 4-бальної шкали на 0,1–0,9 пунктів у всіх країнах, крім Греції.

Задоволеність реакціями ключових суб'єктів впливу була доволі високою, сягаючи щонайменше на 0,67 пункта за середнє значення 4-бальної шкали. Тобто рівень схвалення реакцій головних акторів виявився суттєво вищим, аніж офіційно проголошених певними з них дій.

Окреслені у висновках цієї розвідки закономірності унаочнюють низку суперечностей у сприйнятті війни в Україні населенням європейських країн. Описовий характер дослідження, ініційованого Європейською Комісією, уможливає лише порушення низки питань, для відповіді на які необхідне проведення додаткових студій. Зокрема, потребують подальшого вивчення чинники інформаційного залучення до подій в Україні, підтримка європейцями окремих дій, скерованих на припинення російської військової агресії, а також їхні крос-культурні особливості.

Джерела / References

Malysh, L. (2022). Social factors of the perception of armed conflicts by Ukrainian population on the eve of Russian aggression. [In Ukrainian]. In: Golovakha, Ye., Makeiev, S. *Ukrainian society in the conditions of the war*. Kyiv: NaUKMA. [= Малиш, Л. (2022). Соціальні чинники сприйняття збройних конфліктів населенням України напередодні російської агресії. В: Є. Головаха (ред.), Є. Макеєв (ред.). *Українське суспільство в умовах війни*. Київ: Інститут соціології НАН України.]

European Commission, Brussels (2022). *Flash Eurobarometer 506 (EU's Response to the War in Ukraine)*. GESIS, Cologne. ZA7871 Data file Version 1.0.0, DOI: <https://doi.org/10.4232/1.13919>.

Operational Data Portal (2023). *Refugees fleeing Ukraine (since 24 February 2022)*. Retrieved from: <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

Lücke, M., Saha, D. (2019). *Labour migration from Ukraine: Changing destinations, growing macroeconomic impact*. German Advisory Group. Policy Studies Series [PS/02/2019]. Retrieved from: <https://www.german-economic-team.com/en/publication/labour-migration-from-ukraine-changing-destinations-growing-macroeconomic-impact/>.

Отримано / Received 12.03.2023

ЛІНА МАЛИШ

Війна в Україні у сприйнятті населення країн ЄС

У статті з'ясовується сприйняття російсько-української війни мешканцями країн ЄС та визначаються його крос-культурні особливості. Одержані висновки ґрунтуються на масиві даних соціологічного опитування «Відповідь ЄС на війну в Україні», проведеного компанією Ipsos European Public Affairs на замовлення Європейської комісії у квітні 2022 року. Генеральну сукупність дослідження становлять громадяни 27 країн-членів ЄС віком 15 років та старші (N = 26053).

У сприйнятті російсько-української війни виокремлювались інформаційний та діяльнісний аспекти. Перший включав індикатори інформаційного залучення (частоти пошуку та обговорення інформації про події в Україні) та довіри до різних джерел інформації (національних владних органів, європейських владних органів, громадських організацій, журналістів, соціальних медіа). Другий містив показники підтримки заходів ЄС (економічних санкцій проти РФ та російських олігархів, фінансової підтримки України, військової та гуманітарної допомоги, заборони мовлення в ЄС державних російських ЗМІ, прийому біженців з України) та схвалення реакцій окремих акторів (національних органів влади, ЄС, НАТО, ООН, США, громадян власної країни). Для країн у межах перелічених підгруп індикаторів було розраховано низку узагальнювальних показників.

Спільними характеристиками сприйняття війни у країнах ЄС були висока активність пошуку інформації про війну в Україні; доволі активне її обговорення з оточенням; помітний рівень підтримки ключових заходів ЄС, спрямованих на підтримку України; значна задоволеність реакціями з боку ключових акторів.

Довіра до різних джерел інформації була неоднаковою та помітно варіювала між країнами. Найбільш авторитетними джерелами виявились владні органи, яким поступались громадські організації та журналісти. Соціальні медіа здебільшого не зажили довіри. При цьому основними патернами довіри до різних джерел були, з одного боку, поєднання недовіри до соціальних медіа з доволі високою довірою до інших джерел, а з іншого — недовіра до більшості або й до усіх джерел.

Ключові слова: порівняльне дослідження; сприйняття війни в Україні; підтримка заходів ЄС; обізнаність про війну в Україні; довіра до різних джерел інформації про війну

LINA MALYSH

EU population's perception of the war in Ukraine

The article clarifies the EU population's perception of the war in Ukraine and identifies its cross-cultural features. The findings are based on the data of the survey "EU's response to the war in Ukraine", conducted in April 2022 by Ipsos European Public Affairs at the request of the European Commission. The target population of the study is the citizens of the European Union member countries, aged 15 years and over (N = 26053).

In the perception of the Russian-Ukrainian war, informational and activity-related aspects were distinguished. The first one included indicators of informational involvement (frequency of following and discussing news about the war in Ukraine) and trust in various sources of information (national authorities, European authorities, NGOs, journalists, and social media). The second one consisted of indicators of approval of measures announced by the EU (economic sanctions against Russia and Russian oligarchs, financial support to Ukraine, military and humanitarian aid, the ban on broadcasting in the EU of state-owned Russian media, welcoming in EU people feeling the war) and satisfaction with reactions of main actors (national authorities, the EU, NATO, UN, USA, citizens of own country). For cross-cultural comparison of various aspects of Russian-Ukrainian war perception, several macro indicators have been constructed.

Common characteristics of the war perception in EU countries were a high frequency of following news and discussing it with friends and relatives, approval of main EU measures aimed at supporting Ukraine; great satisfaction with the reaction of the main actors to the events in Ukraine.

People do not equally trust various sources of information and the ranking of sources according to their credibility has cross-cultural differences. The most reliable sources were national and EU authorities and fewer people trust NGOs and journalists. Social media were widely untrusted. At the same time, there are two main patterns of trust in various sources. The first one is a combination of distrust in social media with high trust in other sources. The second one is distrust in most or even all sources of information.

Keywords: comparative study; perception of the war in Ukraine; approval of EU measures; awareness of the war in Ukraine; trust in various sources of information about the war

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR STEGNII,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

o.stegniy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7829-127X>

Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни

На сучасному етапі суспільного розвитку соціальний і природний аспекти життя людини доцільно розглядати як невіддільні: без соціального доволі складно пояснити зміни в навколишньому природному середовищі, а нехтуючи цими змінами, проблематично прогнозувати зміни у соціальному. Оскільки людина є не тільки поведінковим організмом, а й фізико-органічним середовищем, яке в кожен конкретний проміжок часу займає конкретний фізичний простір, необхідно зважати на важливість екологічного аспекту співвідношення між індивідами та їхніми діями [White, Rudy, Gareau, 2016]. Для соціологічного дослідження екологічної проблематики важливим є той факт, що сама діяльність соціальних суб'єктів, спрямована на розв'язання проблем і ліквідацію (мінімізацію) екологічної небезпеки, має не суто «екологічний» характер, а набуває конкретного соціального змісту у формі лобіювання екологічних законопроектів, розроблення екологічних програм і планів, безпосередніх акцій соціального протесту з екологічними вимогами, комунікативних процесів у колах екологічних неурядових організацій та в зеленому русі.

Поява парадигми соціології довкілля як нетрадиційної соціологічної концепції є свідченням залежності соціологічних парадигм від наукових картин світу і моделей його пізнання. На противагу антропоцентричній парадигмі, ґрунтованій на винятковості місця людини серед решти земних творінь завдяки притаманній людству культурі, нова екологічна парадигма (НЕП) розглядає людські істоти як єдиний вид серед багатьох інших взаємозалежно залучених у біотичні спільноти, який створив наше соціальне життя. Складні причинно-наслідкові взаємозалежності та наявність зворотних зв'язків у «павутині природи»

Цитування: Стегній, О. (2023). Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 24–41, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.01.024>.

зумовлюють непередбачувані наслідки в результаті соціальних дій [Millennium Ecosystem, 2003]. Світ є скінченим, тому існують потенційні фізичні й біологічні межі соціальних явищ. Згідно з НЕП, базовою характеристикою людини як виду є її біологічні взаємозв'язки з навколишнім природним середовищем. Тому екосоціологічні дослідження мають спрямовуватися на вивчення здатності людини як особливого виду до виживання у рамках певних параметрів екосистеми й за умов її впливу на інші види, що конкурують за ту саму екологічну нішу [Стегній, 2012: сс. 50–51].

Людина має у своєму арсеналі такий потужний засіб адаптації до природного довкілля, як культура, тоді як решта біологічних видів покладаються лише на інстинктивну поведінку. Однак зазначені розбіжності, з точки зору теоретиків екологічної парадигми, не підносять і не виводять людину за межі динаміки екосистеми.

Серед різноманітних форм людської діяльності ведення війни призводить до наймасштабніших екологічних наслідків. За словами британського генерала Роберта Сміта, мілітарні визначення війни як *«колективного вбивства заради якоїсь колективної мети»* фокусуються на політичних, стратегічних, територіальних і тактичних аспектах [Smith, 2007]. Різноманітні категорії сучасної війни (після 1916 року) є предметом дискусії для дослідників конфліктів [Kaldor, 1999]. Їх важливість для аналізу екологічних наслідків війни полягає у виявленні частоти, масштабі та складності екологічних впливів, які зазвичай асоціюються з різними видами війни. Аналіз екологічних ефектів ведення сучасної війни в цій статті ґрунтується насамперед на прикладі російсько-української війни, яка триває з 2014 року.

Гібридна сутність сучасної війни полягає в переході від симетричної до асиметричної війни шляхом поєднання політичної, економічної, інформаційної та екологічної кампаній. Відбувається мобілізація людей і ресурсів, руйнація частини виробничих потужностей і скорочення національного багатства, зміна геополітичної ситуації, масове поховання загиблих, необхідність переселення постраждалих, інформаційне забезпечення (контрпропагандистське прикриття). За екстремальних умов війни дії спрямовано на руйнування вузлів управління. Відтак державна система органів екологічної політики значною мірою втрачає функції атрибуту організаційної структури інституту екологічної безпеки. Неконтрольованим продуцентом надлишкових соціально-екологічних ризиків стають активні бойові дії на значній території.

Ґрунтуючись на *теоретичних підвалинах* НЕП, ведення сучасної війни правомірно розглядати в сенсі ризиків цілеспрямованого впливу соціальних акторів на природне середовище, наслідки якого зазвичай повертаються іншим соціальним суб'єктам і суспільству в цілому у вигляді «віддачі середовища», обсяги та часовий континуум якої важко прогнозувати. Імовірнісні ефекти природного середовища — «ефекти бумерангу» в термінології У. Бека — мають свої закономірності та структури, і в цьому сенсі вони є предметом соціально-екологічного аналізу. Заподіяна під час збройних конфліктів довкіллю шкода призводить до погіршення стану екосистем та природних ресурсів на тривалий період після припинення конфліктів і часто заторкує не лише одну державу і не тільки нинішнє покоління.

Для соціологічного дослідження обраної тематики вельми продуктивним є використання *методологічних підходів* нової субдисципліни «екології воєнних дій» (warfare ecology), яка розглядає біофізичні та соціально-економічні системи як поєднані, а характер впливу ведення війни на довкілля пов'язує з її таксономічною схемою, виокремленням трьох етапів — підготовчого, гарячої фази та повоєнної активності. Кожна стадія включає кілька ключових елементів, які впливають як на результати війни, так і на екологічні наслідки (див. табл.). Етапи часто синхронізуються: коли підготовка до війни триває під час воєнних дій, коли збройні сили долучаються до стабілізаційних заходів і водночас продовжують вести бої, навіть повоєнне відновлення може поєднуватись із підготовкою до майбутньої війни.

Таблиця

Таксономічна схема ведення війни [Machlis, Hanson, 2008: p. 730]

Ключові елементи	Етапи ведення війни		
	Підготовчий	Воєнний	Повоєнний
Цивільні особи	Пропаганда, система оповіщення безпеки, навчання цивільної оборони, формування ополчення	Раціонування, жертви, втрата житла та роботи	Переміщення, реабілітація, захворюваність, смертність, громадянський опір (civil resistance)
Військові	Вербування, призов, навчання, мобілізація	Військові кампанії, бої, битви, втрати, військово-полонені, реабілітація та лікування	Демобілізація, працевлаштування, реінтеграція, захворюваність, смертність, підтримка миру (миро творчість)
Матеріальні засоби	Дослідження та розвиток, тестування, виробництво, стратегічні матеріали, накопичення, розміщення	Бомбардування, стрільба зі стрілецької зброї (small weapons firing), ракети, міни, матеріальне забезпечення (бензин, боєприпаси, запчастини)	Розмінування, утилізація зброї, очищення забруднених територій, конверсія виробництва
Інфраструктурні послуги	Планування, енергетичне та сировинне забезпечення, будівництво, технічне обслуговування, національна безпека	Порти, склади постачання, форти, військові бази, табори, госпіталі, дорожня інфраструктура, розміщення	Реконструкція та відновлення, виведення з експлуатації, закриття військових баз, економічне відновлення
Управління	Пропаганда, політика, стратегія, оборонні договори, економічні санкції	Пропаганда, громадянський контроль, альянси	Договори, обмін ділянками територій, репарації, суди над військовими злочинцями
Дипломатія	Шпигунство, альянси, переговори, санкції, миротворчість	Шпигунство, альянси та коаліції, ведення переговорів про капітуляцію, припинення бойових дій	Обмін військово-полоненими, договори про капітуляцію, договори про економічну допомогу

Усі три етапи генерують екологічні наслідки. Підготовка до сучасної війни потребує значних витрат ресурсів, накопичення стратегічних матеріалів, випробування зброї, проведення мілітарного навчання та супутніх активностей. Наслідком інтенсивних тренувань на полігонах є нерозірвані боеприпаси, хімічне забруднення, кратерування ландшафту, знищення рослинності, ерозія ґрунту. Під час бойових дій вивільняються величезні й концентровані потоки енергії, руйнується середовище проживання, відбуваються неконтрольований розподіл награтованих ресурсів для фінансування збройних формувань комбатантів, дезорганізація наявних соціально-етичних систем. У повоєнний період даються взнаки інтенсивне забруднення, масоване мінування території, пошкоджені та зруйновані інфраструктурні об'єкти, деградовані ландшафти та екосистемні послуги, соціально-економічне падіння, біженці та довготривалі розлади психічного здоров'я постраждалого населення.

З урахуванням предмета аналізу основна увага приділяється трьом ключовим елементам наведеної таксономічної схеми: військовим, матеріальним засобам та інфраструктурним послугам. **Мета цієї публікації** — розкрити змістове наповнення сучасної війни як чинника надмірного антропогенного тиску на довкілля.

Стрес-тест несної здатності довкілля

Згідно з НЕП, зовнішні екологічні обмеження людської діяльності інтерпретуються як соціальні факти, тобто як внутрішні соціальні регулятори суспільного життя. Хоча людські творіння наділені унікальними характеристиками (культура, технології тощо), вони взаємопов'язані з іншими творіннями й залучені до глобальної екосистеми. Людська поведінка перебуває під впливом не тільки соціальних і культурних чинників, а й складної системи зв'язків природи; тому цілеспрямовані соціальні дії мають безліч непередбачуваних наслідків. Хоча людські творіння діють в біофізичному середовищі нібито незалежно від нього, воно накладає фізичні та біологічні обмеження на людську діяльність. Відтак намагання людей самотужки підвищити несну здатність довкілля не скасовує екологічних законів.

Релевантність соціально-екологічної взаємодії до соціології ґрунтується на тому, що людська популяція залежить у сенсі виживання від біофізичних умов довкілля, а це, своєю чергою, вимагає чіткішого розуміння тих функцій, які природне довкілля виконує щодо людських спільнот.

Біофізичне середовище виконує багато важливих функцій для людських популяцій, при цьому можна виокремити три головні функції. Перша — це забезпечення ресурсами, необхідними для життя, включно з повітрям, питною водою, продуктами харчування та матеріалами для величезної кількості речей, необхідних для життя людини. Друга функція пов'язана з виробництвом відходів людської діяльності. Людина виробляє значно більшу кількість та розмаїття їх, ніж будь-які інші біологічні види. Тому природне довкілля має виконувати функцію «стічної канами» або «контейнеру для відходів». При цьому довкілля їх поглинає або перетворює на корисні або, як мінімум, нешкідливі сполуки. Людина, як і решта біологічних видів, потребує місця для свого існування, і

природне довкілля забезпечує нас необхідним життєвим простором. Таким чином, третя функція полягає в забезпеченні «життєвого простору» для людських популяцій. Якщо людина зловживає можливостями природного довкілля щодо виконання зазначених трьох функцій, то виникають «екологічні проблеми» у вигляді забруднення, спустошення ресурсів та перенаселення. Однак довкілля має не просто виконувати ці три функції. Річ у тому, що коли довкілля в певному місці використовують для виконання однієї функції, його здатність виконувати дві інші функції часто послаблюється. При цьому за умов функційної конкуренції незрідка виникають нові, ще складніші екологічні проблеми.

Конкуренція між екологічними функціями особливо простежується між функціями життєвого простору та утилізації відходів, оскільки використання певної території для захоронення відходів зазвичай робить її непридатною для проживання людей. Коли якась територія використовується як звалище сміття або могильник небезпечних відходів, люди не хочуть жити поруч з такими місцями. Подібним чином, якщо має місце витік небезпечних матеріалів із звалища та забруднення ними ґрунту, води чи повітря, цю місцевість вже неможливо використовувати для отримання питної води або для вирощування сільськогосподарської продукції.

Усі популяції організмів, включно з людиною, використовують довкілля принаймні за трьома згаданими призначеннями. Метаболізм вимагає, щоб кожна популяція мала джерело енергії, простір для життєдіяльності та місце для захоронення відходів. Всі біологічні організми створюють навантаження на природне середовище, тим самим змінюючи його здатність підтримувати життєдіяльність, поглинання і перетворення відходів. Несну здатність (carrying capacity) довкілля для певного виду організмів і відповідного способу життя можна визначити як максимально можливе, постійно додаване навантаження, тобто навантаження, незначне перевищення якого може зруйнувати здатність природного середовища підтримувати відповідний біологічний вид [Стегній, 2012: сс. 79–80].

У сучасному глобалізованому світі для низки країн існує можливість обійти проблему перевищення несної здатності своєї території за рахунок «невидимої» несної здатності — тобто тієї, що локалізована в інших країнах. Необхідні для такої держави продукти харчування лише частково надходять з «видимих площ», тобто фактичних земельних угідь, розташованих всередині країни. Натомість значна частина надходить в результаті експорту. Георг Боргстрем ввів поняття «вдавані площі» (ghost acreages) для позначення віртуальних площ, потрібних таким державам для забезпечення продуктами харчування свого населення, які вони вимушені імпортувати, покриваючи нестачу своєї несної здатності [Engh, 2020].

Половина зерна, яке закупає Світова продовольча програма ООН для близько 120 млн людей, надходила саме з України¹. Широкомасштабна війна РФ проти нашої країни спричинила зменшення пропозиції з продажу зерна та

1 Народження голоду з вогню: Огляд аналітики про продовольчу безпеку світу в контексті війни в Україні (<https://ecoaction.org.ua/narodzhenia-holodu-z-vohniu.html>).

зробила його істотно дорожчим по всьому світу, тим самим загрожуючи міжнародній продовольчій безпеці, насамперед країн Африки та Азії.

Поняття несної здатності довкілля означає рівень не тільки граничного навантаження на нього, а й виділення «енергії розпаду», тобто удару по розташованим в природному середовищі суб'єктам та інститутам, які ніколи повністю не повернуться до початкового стану. З цього приводу Вільям Р. Катон влучно зауважив, що «забруднення» не варто розглядати як просту незручність або свідчення несприйнятливості людей індустріального світу до естетичних цінностей, бо насправді це сигнал з екосистеми про «порушення середовища проживання» [Catton, 1982: p. 176].

В умовах сучасної війни середовище проживання насичується і перенасичується сторонніми предметами і речовинами, які не можуть бути з часом асимільовані до нього. В цьому сенсі сучасна війна означає поступове перетворення природного середовища проживання в штучне, непридатне для життя, з необхідністю постійного догляду і спостереження. Понад те, перевищення несної здатності трансформує середовище з поглинача (нейтралізатора) шкідливих речовин на їх виробника. Як приклад: середовище проживання людини в біосфері в цілому не змогло нейтралізувати ризики, породжені Чорнобильською катастрофою.

Сучасна війна це також руйнування усталених соціально-біологічних систем, зниження рівня екосистемності суспільства, тобто зменшення самопідтримуваності суспільства і збільшення потреби в ресурсах для підтримання екологічної системи в робочому стані. Війна руйнує сформовані метаболічні ланцюжки забезпечення життєдіяльності окремої людини та спільноти, створює ефект пришвидшеного негативного відбору. Одна частина людей гине, зазнає поранень, інша перебуває в стані дистресу або рятується втечею.

Водночас реакція українського суспільства на сучасну війну як виняткову ситуацію, що стає історично значущим моментом, вирізняється максимальною мобілізацією «суб'єктності інтеракційних мереж» [Штопка, 2022: с. 88]. Тоді проявляється вельми потужне почуття згуртованості з найвищим емоційним збудженням, відбувається мобілізація сил та ресурсів, створення мереж допомоги та подальша реабілітація постраждалого населення і природи. Інформаційні мережі стають підґрунтям, каркасом для організації доставки в зону екологічного ураження продовольства, предметів першої необхідності, медикаментів, а також необхідних фахівців та волонтерів. Фактично йдеться про самоорганізацію громадянського суспільства, яке залежно від характеру і складності нагальних потреб може виконувати роботу з реабілітації постраждалих самостійно або спільно з відповідними державними службами.

За умов сучасної війни знання про закономірності поведінки природних і створених людиною систем використовується як екологічна і військово-політична зброя. Звідси руйнування систем водозабезпечення, забруднення рік і водойм, які мають важливе стратегічне значення. Масовані артилерійські та ракетні обстріли з боку окупаційних військ РФ є прикладом цілеспрямованого руйнування систем життєзабезпечення мирного населення з максимальною різким метаболічним ефектом. Знищення численних продовольчих складів,

підстанцій енергозабезпечення, систем водопостачання та водовідведення призвело до зниження рівня екосистемності суспільного організму, збільшення потоку біженців, загального зниження соціального та екологічного капіталу постраждалих територіальних громад.

Ведення сучасної війни призводить до надмірного виробництва сміття (wastes) та мертвих зон (dead areas). Насамперед йдеться про ризикогенне сміття — не знешкоджені мінні поля, зруйновані системи життєзабезпечення, спалені ліси та інші екосистеми. Будь-який вид сміття є нестабільним і нелокалізованим. Внаслідок процесів природного, хімічного і соціального метаболізму сміття або його похідні постійно мігрують, іноді асимілюючись до середовища, а іноді, навпаки, породжуючи нові високо ризикогенні хімічні сполуки. Кількість і характер побутового сміття є важливим індикатором соціального благополуччя. Широкомасштабне знищення будівель, споруд критичної інфраструктури, дезорієнтація соціального життя, руйнування спеціальних служб прибирання та утилізації сміття спричинилися до критичного перевиробництва сміття.

Принципово важливо, що соціально-екологічний конфлікт неможливо просто «зупинити». Припинення активних воєнних дій і початок реабілітації певного населеного пункту не означає припинення деградації соціально-екологічних систем з огляду на інерційність цих процесів [Witnessing, 2020].

Військова активність як чинник контамінації довкілля

Військова активність має надзвичайно потужний негативний вплив на структуру та функціонування екосистеми. Пертурбація середовища існування, контамінація природного довкілля неминуче призводять до скорочення популяції та втрати біорізноманіття внаслідок як гострих, так і хронічних ефектів у наземних та водних системах. Міра, якою військова активність може впливати на екосистему та її популяції, що є її складовими, повністю залежить від характеру порушення, чутливості біологічної системи (зокрема, її стійкості) і часово-го континууму таких впливів [Closmann, 2009].

У цьому випадку військова активність розглядається в широкому значенні й охоплює військове виробництво канцерогенних речовин забруднення довкілля, підготовку військових на полігонах, прямий збройний конфлікт між двома і більше сторонами, ядерну війну. Сам термін «ведення війни» охоплює етап підготовки (зокрема, військові навчання зі злагодження дій військових формувань, підготовку важкого озброєння та його налагодження), етап мобілізації, фазу збройного зіткнення та супутні активності сторін військових дій одна проти одної.

Передвоєнний період

Підготовка до військового конфлікту пов'язана з випробуванням, виробництвом, транспортуванням та розміщенням зброї. На кожному з цих етапів існує потенційна загроза забруднення довкілля. У контексті ведення війни хімічні речовини можуть бути виготовлені для використання у зброї для ліквідації живої сили противника та/або змінення ландшафту з метою отримання стратегічної

тактичної переваги. Вуглеводні хімікати та сполуки металів можуть мати як одномоментний руйнівний і токсичний ефект, так і спадковий ефект, зберігаючись у ґрунті, воді та тканинах тварин упродовж тривалого часу.

У довоєнний період виробництво бойових хімічних речовин вимагає особливої уваги через загрозу аварій, розливів та скидання канцерогенних відходів, оскільки технологічний процес може бути вкрай нестабільним. Ці хімікати необхідні для повсякденної військової активності та розроблення перспективних видів озброєння. Більшість хімікатів військового призначення мають високотоксичні властивості й насамперед націлені на особовий склад противника, однак у високих концентраціях також негативно впливають на інших хребетних та деякі водні організми.

Вплив війни на екосистеми не обмежується лише подіями збройного конфлікту, а й може бути пов'язаний з проектуванням військової інфраструктури та операційним використанням військових навчальних баз. Військова навчальна база є загальною назвою військових об'єктів, де розміщена військова техніка та особовий склад з метою проведення загальновійськового навчання та узгодження тактичних дій. Військові навчальні бази ранжують від невеликих форпостних майданчиків до великих військових містечок. Варіація розмірів та оперативного використання військових навчальних баз зумовлює широкий спектр антропогенних впливів, як за типом, так і за ступенем тяжкості впливу на локальну екосистему. Такі впливи поділяють на дві великі категорії: облаштування таких баз — проектування та будівництво споруд і полігону, а також їх оперативну діяльність, що передбачає функційне використання самої інфраструктури з відповідним цільовим військовим призначенням конкретного об'єкта [Zentelis, Lindenmayer, 2014].

Вплив на довкілля від будівництва військових інфраструктурних об'єктів залежить від місця їхнього фізичного розташування. Так, будівництво військово-морських портів та верфей передбачає значно більший ризик контамінації прилеглих водойм, ніж розміщення наземної злітно-посадкової смуги, яка може бути розташована за кілометри від водних ресурсів, оточених буферною зоною природної рослинності. Навіть будівництво аналогічної інфраструктури військових баз, розташованих в різних локаціях, мають різний специфічний вплив на довкілля залежно від особливостей ландшафту та екосистеми, в межах яких вони облаштовані [Gontier, 2007].

Існує кілька загальних впливів, пов'язаних зі здійсненням найскладніших інфраструктурних проєктів військового призначення. Деякі з цих впливів включають деградацію середовища існування, ерозію ґрунту та хімічне забруднення. Ініціальна забудова ділянки вимагає очищення від природної рослинності, зокрема дерев, з подальшою інтенсивною виїмкою ґрунту та його ущільненням. Цей процес змінює природний ландшафт через видалення рослинності та запобігання її можливому відновленню. Знищення рослинності в поєднанні з розкопкою ґрунту збільшує ймовірність ерозії ґрунту та зменшує швидкість інфільтрації води, змінює екологію ландшафту шляхом зміни структури та хімії ґрунту, а також підвищення швидкості стоку води. Хімічне забруднення локальних водних ресурсів може також відбуватися внаслідок збільшення стоку

води і перенесення відкладень та хімікатів, пов'язаних зі скиданням відходів (як-от, небезпечних будівельних матеріалів, фарб, розчинників) і випадковими розливами хімічних речовин, насамперед палива та мастила. Зазначені джерела забруднення можуть змінити структуру колонії в околицях військової інфраструктури [Korol et al., 2015].

Військова інфраструктура та обладнання підлягають суворому контролю їхнього функційного стану, часто в екстремальних умовах, що створює потребу в перманентному обслуговуванні та належному утриманні їх. Обслуговування таких технологічно небезпечних об'єктів призводить до утворення значної кількості канцерогенних відходів, у тому числі важких металів, різноманітних хімічних та паливно-мастильних речовин.

Недотримання процедури зберігання або утилізації зазначених відходів може призвести до серйозного забруднення води й деградації середовища існування, що безпосередньо впливає на збереження біорізноманіття. Задokumentовано повідомлення про військові об'єкти, де канцерогенні відходи скидали безпосередньо у відкриті відстійні та випарні ставки, шахти та колодязі [Goldsmith, 2010]. Більшість досліджень екологічних наслідків, пов'язаних з утриманням військової інфраструктури, сфокусовані переважно на діяльності американських баз, тоді як порівняно мало відомо про подібні проблеми в інших юрисдикціях.

Багаторазове використання тренувальних стрільбищ призводить до поступової деградації та контамінації, що пов'язано із значним забрудненням важкими металами, причому найбільшим забруднювачем є свинець. Вивітрювання та окислення свинцевих куль призводить до забруднення ґрунтів, ґрунтових та поверхневих водних джерел. Інші форми бойової підготовки включають використання сучасного озброєння великої потужності, що потребує спеціальних навчальних зон для забезпечення цивільних районів від уражальних чинників вибуху. Цей тип навчальної зброї може призвести до значного пошкодження середовища існування через утворення глибоких кратерів та порушення видового складу в межах ареалу навчань.

Прямий збройний конфлікт

Згідно з Конвенцією про захист цивільного населення під час війни (ухваленою в Женеві 12 серпня 1949 року), заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати, або, як можна очікувати, завдадуть широкої, тривалої та серйозної шкоди природному середовищу. Збройні сили під час військових дій повинні дотримуватися обмежень і принципів, які спрямовані на захист довкілля від широкомасштабної тривалої та серйозної шкоди. Конвенція також забороняє військам спричинити шкоду довкіллю як відплату. Злочини проти довкілля мають своїм родовим об'єктом суспільні відносини, що забезпечують охорону навколишнього природного середовища, охорону безпечного екологічного стану біосфери.

Проте цілком очевидно, що в періоди збройних конфліктів домінує антропогенний, а не екоцентричний погляд на природні ландшафти. Тому у військовій термінології природні екосистеми розглядають як «місцевість» для позначення

конкретного фізичного простору бойових дій. Як наслідок сторони збройного зіткнення часто нехтують цілісністю екосистеми й не докладають належних зусиль для її збереження. Використання об'єктів неживої природи у військових цілях, зокрема спорудження ровів, призводить до руйнування структури ґрунту, а порушення цілісності дерну викликає підвищену ерозію ґрунту. Надмірна і неконтрольована вибірка деревини для побудови великої протяжності укріплень та бліндажів становить загрозу для лісової екосистеми.

Серед різних типів активних бойових дій, які мають помітний вплив на структуру та функції екосистеми, виокремлюють повітряні, морські та наземні військові операції [Lawrence et al., 2015: pp. 444–446].

Літальні бойові апарати (як ґвинтокрили, так і літаки) можуть створювати сплески шуму внаслідок гуркоту звуків реактивних форсажних камер, обертових імпульсів реактивних двигунів. Слухова система багатьох тварин більш чутлива, ніж у людей, тому повітряна військова активність є значним джерелом шумового забруднення і негативно впливає на популяцію диких тварин. Виробництво шуму від військової авіації по-різному впливає на дику природу й має первинний, вторинний та третинний ефекти. Ці наслідки залежать від акустичної тривалості та інтенсивності, можуть мати гострий або хронічний перебіг, призводити як до сублетальних, так і до летальних впливів, що можуть спричинити незворотні пошкодження та позначатися на конкретних біологічних видах. Первинні ефекти можуть включати розрив барабанної перетинки, зсув слухової здатності та слухові маскування сигналу (нездатність ідентифікувати шуми здобичі, хижака або партнерів). Вторинні ефекти належать до фізіологічних впливів, що можуть призвести до перешкод у розмноженні, в пошуку їжі та використанні природного середовища існування диких тварин, які живуть у районах з поширеним авіаційним шумом. Третинні впливи утворюються з комбінації первинних та вторинних ефектів, що може призвести до скорочення популяцій, вимирання видів та деградації середовища існування.

У період повітряної війни численні бомбардування територій, цілком очевидно, спричиняють підвищену смертність диких тварин і знищують природне середовище їхнього існування, і як наслідок, призводять до занепаду локалізованої популяції. Конвенційну зброю десанту поділяють на чотири категорії, які включають: осколково-фугасну, запалювальну зброю, боєприпаси підвищеної потужності та дефоліанти; всі вони можуть руйнувати дику природу та природне середовище існування з різним ступенем тяжкості [Majeed, 2004].

Морський конфлікт має різноманітний спектр впливу на морське середовище. Кораблі були причетні до завезення чужорідних видів в не колонізовані регіони моря за звичайних обставин мирного часу, що досягалось через скидання баластових вод і зведення військово-морських споруд або завезення матеріалів. Так, коричнева деревна змія (*Boiga irregularis*) була завезена на острів Гуам лише у 1949 році після Другої світової війни, найімовірніше, на військовій техніці, яку рятували з Нової Гвінеї через великий порт на острові Манус. [Rodda Savidge, 2007]. Цей вид плазунів згодом вторгся в усі наземні екосистеми Гуама, що призвело до вимірного впливу на локальне біорізноманіття, а саме винищення багатьох видів місцевих безхребетних.

Під час активних періодів війни морські вибухи та гідроакустичні операції можуть заважати повсякденному життю багатьох водних видів. Якщо на суходолі вибухова хвиля в повітрі не настільки потужна через малу щільність повітря та швидкий резонанс згасання, то у воді ударна хвиля відзначається нищівною силою. Акустична частота, яку використовують дельфіни та кити, збігається з морськими гідролокаторами, які можуть спричинити крововилив у вухо та викидання на берег. Маневрування військових кораблів та підводних човнів Чорноморського флоту РФ, які іноді підходили до берега на відстань до ста метрів, призвело до загибелі десятків тисяч дельфінів лише за перший рік повномасштабного вторгнення в Україну. Конвенційні військово-морські боеприпаси (як-от глибинні бомби й торпеди) створюють значні підводні вибухи, які можуть спричинити надмірний тиск та осколкові пошкодження для представників підводної фауни поблизу радіуса вибуху.

Сучасна наземна війна незрідка змінювала природні ландшафти та впливала на дику природу в різні способи [Lindsell et al., 2011]. Для зменшення кількості листя та покращення видимості противника під час бойових дій використовували гербіциди. З огляду на довготривалу стійкість цих хімікатів у довкіллі це призводило до біонакопичування їх. Часто військові для ведення наземних операцій розташовувались в обмежених ареалах існування ендемічних і близьких до зникнення видів, становлячи потенційну загрозу для цих організмів. За даними Української природоохоронної групи, 44% найцінніших територій природно-заповідного фонду опинилися в зоні бойових дій, під тимчасовим контролем російських військових або є недоступними для України. Мали місце цілеспрямовані підпали пам'яток дикої природи. Перед загрозою існуванню серед ареалів рідкісних та ендемічних видів і оселищ опинилися цілинні нерозорані степи, крейдяні схили на Донеччині, приморські оселища у південних областях, болота на півночі.

Найбільшу небезпеку для структури наземної екосистеми, цілком очевидно, становить сучасна зброя сухопутних військ. Маневри важкої військової техніки, насамперед гусеничних танків, залишили по собі екологічний слід, відчутний навіть через 55 років після завершення Другої світової війни: збільшене ущільнення ґрунту та змінену флору [Prose, Wilshire, 2000]. Численна вибухонебезпечна техніка та засоби ведення наземної війни залишили свій відбиток по всій земній кулі у вигляді великих кратерів, наслідків використання шрапнелі та хімічного забруднення, руйнуючи таким чином багато екосистем у всій біосфері. Використання наземних мін призвело до загибелі значної кількості ссавців і пошкодження цілісності екосистеми внаслідок знищення рослинності та деградації структури ґрунту [Certini et al., 2013]. Застосовані під час активних наземних бойових дій міни залишили довготривалу спадщину для довкілля і є реальною загрозою навіть через десятиліття після закінчення війни.

Найбільший збиток довкіллю в сучасній війні завдає використання військовими надпотужних снарядів та двигунів. Внаслідок детонації ракет та артилерійських снарядів утворюється низка хімічних сполук та значна кількість токсичної органіки, що призводить до окислення поверхневих ґрунтів, деревини та дернини. Під час двох світових війн війська часто знаходили притулок або

вели бої у лісистих районах, що призводило до важкого артилерійського вогню в такій місцевості та як наслідок призводило до руйнації локальної екосистеми й пов'язаного з нею біорізноманіття. Спричинені потужним артилерійським обстрілом неглибокі кратери залишаються позбавленими вегетативного росту, тоді як глибокі досягають ґрунтових вод і стають непридатними для колонізації наземними видами рослин [Ніру, 2008]. У російсько-українській війні окупаційні сухопутні війська використовують вибухівку для руйнування гребель і дамб гідроелектростанцій з метою перешкоджання мобільності ЗСУ.

У сучасній війні технічне удосконалення гармат призвело до істотного збільшення кутів посилення снарядів, що призводить до глибокого проникнення в ґрунт та утворення відповідних розмірів вирв. Головним у прогресі артилерії стало збільшення дальності стрільби. Дальнобійність гармат збільшилася настільки, що вони стали вести стрільбу за обрїй, по невидимій цілі. В сукупності з неминучим збільшенням розсіювання снарядів це призвело до стрільби не тільки по точних цілях, а й по площах. Останнє виявилось більш типовим для російських реактивних систем залпового вогню та артилерії, коли за наявності достатньої кількості боекомплектів особливо не переймалися точністю попадання, роблячи акцент на кількості пострілів та уражень якнайбільших територій.

Російсько-українська війна актуалізувала проблему використання неконвенційних видів озброєнь із відповідним додатковим негативним акумулювальним впливом на довкілля. Застосування військовими РФ фосфорних бомб, заборонених Женевською конвенцією як боеприпаси запальної дії, спричинило пожежі на великих площах. При горінні часток білого фосфору утворюється дрібнодисперсний туман фосфорної кислоти, який суттєво обмежує видимість та має подразнювальну дію на органи дихання та очі. Сполуки фосфору спричиняють тривале забруднення ґрунтів і вод, загибель водних організмів та посилення цвітіння води при потрапленні їх у водойми.

Методами ведення воєнних дій російська окупаційна армія крім безпосередньої шкоди довкіллю здійснює екологічні злочини техногенного спрямування, пов'язані з порушенням екологічної безпеки як для живої природи, так і для людини. До таких злочинів належать радіологічні загрози, хімічні та комплексні техногенні загрози, порушення водопостачання та санітарного стану питної води. В результаті численних пошкоджень об'єктів критичної інфраструктури виникає ризик перевищення несної здатності довкілля [Стегній, 2022].

Загроза ядерного удару

Випробування ядерної зброї в мирний час, а тим паче використання ядерних боеголовки у воєнний період мають безумовні негативні наслідки для поверхні Землі. Погрози використання «брудної бомби», тактичної ядерної зброї, траєкторії запуску російських крилатих ракет на критичній відстані від енергоблоків українських АЕС, нарешті, призупинення участі РФ у Договорі про стратегічні наступальні озброєння актуалізують небезпеку потенційного ядерного удару.

Детонація ядерної боеголовки становить суттєву загрозу для місцевого біорізноманіття, оскільки, на відміну від конвенційної зброї, вивільнена енергія

поділяється на три різні категорії: теплову, кінетичну та радіоактивну енергію. Теплові випромінювання від ядерних вибухів призводять до виділення величезної теплової енергії в епіцентрі детонації з температурою над 3000 °С. Термальні викиди за межами зони вибуху можуть опосередковано впливати на прилеглі ліси та рослинність через виникнення та поширення лісових пожеж й тим самим призвести до скорочення популяції та/або зменшення різноманітності місцевої флори та фауни. Надпотужна кінетична енергія вибуху особливо шкодить рослинам, знищуючи значну частину навколишнього рослинного світу та його ініціального відновлення. Під впливом тривалого радіаційного опромінення в місцях випробувань і розроблення ядерної зброї у диких тварин можуть розвиватися хромосомні або генетичні аберації на додаток до зміни генетичної структури популяції.

Повоєнні екологічні ефекти

Прямим негативним екологічним ефектом воєнних дій є «екоцид» — знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть призвести до порушення харчового ланцюга і збою в екосистемі у майбутньому. Згідно з міжнародним правом, під екоцид підпадають факти цілеспрямованого негативного впливу на природне середовище, в тому числі й під час бойових дій. Особливо тяжкою формою екоциду є воєнний екоцид — порушення екосистем середовища проживання людини в результаті бойових дій, які мають на меті військову і політичну ціль [Machlis, Hanson, 2008].

Випадки «екоциду» поширені у ситуації ведення бойових дій на території заповідного фонду (природних парків, біосферних заповідників). За перший рік повномасштабного вторгнення РФ п'ята частина заповідного фонду України відчула на собі наслідки бойових дій, під загрозою знищення опинилися близько 600 видів фауни та 750 видів флори, зокрема червонокнижні види.

Повоєнний вплив на довкілля безпосередньо пов'язаний з утилізацією. Віддалений вплив хімічних речовин зумовлений як їхньою потенційною стійкістю, так і недоліками національних програм утилізації накопиченої зброї. Після Другої світової війни бойові хімічні речовини, такі як гірчичні гази та миш'якові отрути, упаковували в контейнери і безпосередньо утилізувались в океані, що стало поширеною практикою тогочасного світу [Smith, 2011]. Утилізація таких хімікатів в океані пов'язана з ризиком корозії металевих контейнерів і вимивання хімічної речовини в океан, що може призвести як до локалізованого впливу, так і до більш масштабного поширення бойових хімічних речовин через харчовий ланцюг окремих видів риб. Зокрема було встановлено, що компонент хімічної зброї адамсит постійно присутній у тканинах атлантичної тріски. Виявлений факт демонструє біоампліфікацію¹ та накопичення цієї речовини на вищих трофічних рівнях [Long, 2009]. Однак у цьому дослідженні не враховувалася кількість захоронених на морському дні боєприпасів і контей-

¹ Ампліфікація — збільшення кількості певних фрагментів ДНК шляхом молекулярного клонування.

нерів, які можуть повторно призвести до викиду хімікатів у довкілля, оскільки контейнери продовжують руйнуватися внаслідок тривалої корозії. Водночас це дослідження розкриває «логістику» поширення хімічного забруднення різними компонентами екосистеми.

Що ж до екологічних ефектів російсько-української війни, то тут громадська думка виокремлює поширення отруйних речовин, знищення заповідних територій та забруднення водних об'єктів. Проте найбільшу стурбованість респондентів викликає радіаційне забруднення та наслідки мінування територій, що цілком очевидно пов'язане із небезпекою радіаційного зараження у разі обстрілів атомних станцій та вибухів численних нерозірваних боєприпасів¹.

Повоєнна політика миру та безпеки стикається зі значними викликами гуманітарного та економічного розвитку, пов'язаними із серйозною деградацією екосистемних послуг². У локаціях проведення бойових дій, як правило, істотно скорочується виробництво сільськогосподарської продукції, виробництво енергії та видобуток природних ресурсів, обмежується доступ до питної води, що в результаті ускладнює гуманітарну ситуацію.

У повоєнний період негативний, часто незворотний, вплив війни на екосистеми перешкоджає належному використанню постраждалої території та неможливе відновлення попередніх житлових та екологічних умов проживання в короткостроковій перспективі. До повної або часткової втрати житлового фонду додаються наслідки хімічного забруднення, зокрема води, винищення лісів, залишкова радіоактивність та нерозірвані боєприпаси, заміновані поля, що заважає використовувати локальні ресурси для здійсненої реконструкції. Останню слід розглядати як комплексний середньо- та довгостроковий підхід до розв'язання проблем довкілля, охорони здоров'я, економіки постраждалих від війни територій.

Після руйнувань, спричинених війною, та наслідків воєнних дій для контамінації довкілля настає період масштабних проєктів реконструкції житла та соціальної інфраструктури, синхронізованих з програмами відновлення «стійкості» постраждалих територій шляхом розмінування, лісовідновлення та всіх супутніх дій, необхідних для рекультивації та відновлення довкілля. Окремо постає проблема ідентифікації наслідків війни для фізичного простору будівництва, насамперед промислової та житлової забудови у містах, визначення екологічного впливу закупівлі та використання природних ресурсів і матеріалів для реконструкції населених пунктів. Для відбудови зруйнованих територій вкрай нагальною є методологія повоєнної ревіталізації території з контролюваною реконструкцією, узгодженою з локальним відновленням виснажених екосистем [Tortorici, Fiorito, 2017].

Врахування антропоцентричної парадигми ведення сучасної війни є актуальним для екологічної оцінки збитків, завданих російською агресією. Сучасна

1 Думки і погляди населення України щодо екологічних наслідків війни: травень 2022 року (<https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1119&page=6&y=2022>).

2 Екосистемні послуги – всі блага, які можна отримати від близького сусідства з природою. Від екосистемних послуг прямо залежить задоволення фундаментальних потреб людини.

європейська методика і порядок обрахунків зазначених збитків ґрунтуються на понятті «екологічної відповідальності» (environmental liability) за шкоду до-вкіллю, що надає підстави розраховувати розмір не лише збитків, а й компенсаційних коштів, потрібних для відновлення довкілля. Відповідно методика оцінки впливу на довкілля передбачає оцінку обсягу коштів для його відновлення та спроможності надавати екосистемні послуги [Васильюк, Ільмінська, 2020]. Натомість в українському законодавстві екологічна шкода визначається за величиною шкоди здоров'ю людини на підставі визначення гранично допустимих концентрацій і скидів. Тому міжнародна компенсація може бути надана лише на компенсацію шкоди здоров'ю конкретної людини, а не довкіллю.

У повоєнний період мінімізація ефектів «віддачі середовища» потребує належної інституційної рефлексії щодо відновлення довкілля, яка втілюється у адміністративній спроможності державних природоохоронних інституцій на національному та локальному рівнях забезпечити планування та імплементацію екологічно стійкої реконструкції. Економічні інструменти екологічного управління, включно з відшкодуванням екологічної шкоди, мають бути спрямовані не на отримання доходу шляхом введення екологічного податку, а на зміну екоатрибутивних патернів поведінки. На меті зміна функційного призначення Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, його перетворення з екстрактивної інституції визискування платежів та штрафів на державного менеджера з природних ресурсів з урахуванням суспільних екологічних інтересів.

Висновки

Головною соціально-екологічною характеристикою сучасного ведення війни є відсутність межі між миром і війною, відсутність абсолютно безпечних місць, оскільки фактична територія війни стала зоною всеохопного рухливого ризику. Загальним підсумком сучасної війни є повсюдне і пришвиджене скорочення придатного для життя людей простору, заміщення самопідтримувальних екосистем штучними, які вимагатимуть з часом дедалі більше ресурсів на їх відновлення та підтримання.

Через труднощі, пов'язані з проведенням досліджень у районах військової діяльності (зокрема, через обмежений доступ, небезпечні умови), інформація, що стосується військового впливу на довкілля є відносно рідкісним явищем, і часто цей вплив вивчають через роки після припинення військової активності й без знання базових умов функціонування цієї діяльності. У військовій стратегії сучасного ведення війни під час планування та проведення воєнних операцій недостатньо уваги приділяють екологічним наслідкам військової діяльності. Додаткові соціально-екологічні дослідження допомогли б виявити екологічні наслідки військової діяльності, вплив воєнних дій на структуру екосистеми і таким чином встановити можливості пом'якшення негативних наслідків у розробленні оптимальних стратегій реабілітації та відновлення уражених ділянок довкілля.

Сучасне ведення війни свідчить про крайню необхідність глобального розгляду екологічних наслідків воєнних дій з акцентом на розробленні нових між-

народних політичних інструментів та угод аналогічно до захисту прав людини у воєнний час. Відповідальність військових за охорону ресурсів довкілля доцільно розглядати як невіддільну складову сучасної військової доктрини, зорієнтовану на стабільність і громадянську підтримку.

Військові дії окупаційного контингенту РФ є порушенням усіх чинних норм міжнародного права щодо охорони природи, сталого розвитку та безпекових принципів людського співіснування. В умовах російсько-української війни соціально-екологічні ризики стосуються як екологічних прав людської спільноти (проблема екологічної безпеки), так і моральних прав дикої природи на життя.

Після остаточного завершення війни внаслідок екологічних злочинів окупаційних військ несна здатність довкілля України зіткнеться із руйнуванням екосистем, масштабним забрудненням ґрунтів, відчує зменшення біорозмаїття з одночасним зростанням кількості шкідників у лісах. Відбудова країни потребуватиме значної кількості природних ресурсів із супутнім зростанням викидів парникових газів, що обернеться ризиком невиконання Україною вже поставлених кліматичних цілей. Очікуване значне хімічне забруднення ґрунтів і вод актуалізує налагодження ефективної системи державного моніторингу стану довкілля, який дасть змогу зафіксувати реальний обсяг завданої екологічної шкоди та вжити оптимальних заходів для запобігання подальшому погіршенню екологічної ситуації та для відновлення екосистем до безпечного стану.

Для запобігання масштабним соціально-екологічним ризикам повоєнного майбутнього України державна стратегія відбудови країни має враховувати експертну екологічну оцінку. Екологічний аналіз та контекст в ухваленні законодавчих рішень є необхідним, а законодавчі зміни мають проходити належне оцінювання екологічних ризиків за участі профільного парламентського комітету і громадських екологічних організацій. Національний план повоєнного відновлення обов'язково має передбачати заходи з відновлення та збереження екосистем, а до планів з відбудови населених пунктів мають бути включені природоорієнтовані рішення та заходи з адаптації до зміни клімату [Environmental impacts, 2022]. В основі стандартів повоєнної екологічної політики мають бути соціальні переваги, а не утилітарний розрахунок емпірично підрахованих «наслідків» на захист від екологічного ризику з очікуваним прибутком від реалізації науково-технічних інновацій (risk-benefit analysis).

Джерела / References

- Catton, W.R. Jr. (1982). *Overshoot: The Ecological Basis of Revolutionary Change*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Certini, G., Scalenghe, R., Woods, W.I. (2013). The impact of warfare on the soil environment. *Earth Science Reviews*, 127, 1–15.
- Closmann, Ch.E. (Ed.) (2009). *War and the Environment. Military Destruction in the Modern Age*. Texas: Texas A&M University Press.
- Engh, S. (2020). Georg Borgstrum and the population-food dilemma. In: *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia* (pp. 39–58). London: Routledge.
- Environmental impacts of the war in Ukraine and prospects of a green reconstruction* (2022). OECD.

Goldsmith, G.S. (2010). *Environmental impacts and military range use. An investigation and summary of what we have learned after 12 years at Massachusetts Military Reservation (MMR) and implications for the continued use of military ranges in the United States*. U.S. Army Environmental Policy Institute.

Gontier, M. (2007). Scale issues in the assessment of ecological impacts using a GIS-based habitat model - A case study for the Stockholm region. *Environmental Impact Assessment Review*, 27, 440–459. Retrieved from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0195925507000194>.

Hupy, J.P. (2008). The environmental footprint of war. *Environmental History*, 14(3), 405–421.

Kaldor, M. (1999). *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Stanford: Stanford University Press.

Kopel, D., Malkinson, D., Wittenberg, L. (2015). Characterization of vegetation community dynamics in areas affected by construction waste along the urban fringe. *Urban Ecosystems*, 18, 133–150.

Lawrence, M.J., Stemberger, H.I.J., Zolderdo, A.J., Struthers, D.P., Cooke, S.J. (2015). The effects of modern war and military activities in biodiversity and the environment. *Environmental Review*, 23, 443–460.

Lindsell, J.A., Klop, E., Siaka, A.M. (2011). The impact of civil war on forest wildlife in West Africa: mammals in Gola Forest, Sierra Leone. *Oryx*, 45 (01), 69–77.

Long, T.P. (2009). A global prospective on underwater munitions. *Marine Technology Society Journal*, 43 (4), 5–10.

Machlis, G.E., Hanson, T. (2008). Warfare Ecology. *BioScience*, 58 (3), 729–736.

Majeed, A. (2004). The impact of militarism on the environment: an overview of direct and indirect effects. A research report written for Physicians for Global Survival (Canada). Ottawa. Retrieved from: https://bazaarmodel.net/ftp/Project-C/Bazaarmodel/Materiaal/Xtradetail/pdf/militarism_environment_web.pdf.

Millennium Ecosystem Assessment. Ecosystems and Human Well-being: A Framework for Assessment (2023). Washington: Island Press.

Prose, D.V., Wilshire, H.G. (2000). *The Lasting Effects of Tank Maneuvers on Desert Soils and Intershrub Flora*. Washington: US Geological Survey. Open-file Report no. 00-512. Retrieved from: <https://pubs.usgs.gov/of/2000/0512/pdf/of00-512.pdf>.

Rodda, G.H., Savidge, J.A. (2007). Biology and impacts of Pacific Island Invasive Species. *Boiga irregularis*, the Brown Tree Snake (Reptilia: Colubridae). *Pacific Science*, 61, 307–324.

Smith, R. (2007). *The Utility of Force: The Art of War in the Modern World*. New York: Knopf.

Smith, S.L. (2011). Toxic legacy: mustard gas in the sea around us. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 39 (1), 34–40.

Stegnii, O. (2012). *Sociological reading of nature*. [In Ukrainian]. Kyiv: Center for Environmental Education and Information. [= Стегній, О. (2012). *Соціологічне прочитання природи*. Київ: Центр екологічної освіти та інформації]

Stegnii, O. (2022). Socio-ecological risks of the Russian-Ukrainian war. [In Ukrainian]. In: *Ukrainian society in the conditions of war. Year 2022* (pp. 77–87). Kyiv: Institute of Sociology, NASU. [= Стегній, О. (2022). Соціально-екологічні ризики російсько-української війни. В: *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2022* (сс. 77–87). Київ: Інститут соціології НАНУ]

Sztompka, P. (2022). Social capital. Theory of interpersonal space. [In Ukrainian]. Kyiv: Dukh i litera letter. [= Штомпка, П. (2022). *Соціальний капітал. Теорія міжособистісного простору*. Київ: Дух і літера]

Tortorici, G., Fiorito, F. (2017). Building in post-war environments. *Procedia Engineering*, 180, 1093–1102.

Vasyliuk, O., Ilminska, L. (2020). *Ecosystem services. Review*. CO «CF «Biodiversity Protection Fund of Ukraine». [= Василюк, О., Ільмінська, Л. (2020). *Екосистемні послуги*. Огляд. БО «БФ «Фонд захисту біорізноманіття України»]

White, D.F., Rudy, A.P., Gareau, B.J. (2016). *Environments, Natures and Social Theory. Towards a Critical Hybridity*. New York: Palgrave Macmillan.

Witnessing the Environmental Impacts of War. Environmental case studies from conflict zones around the world (2020). Retrieved from: <https://paxforpeace.nl/what-we-do/publications/witnessing-the-environmental-impacts-of-war>.

Zentelis, R., Lindenmayer, D. (2014). Bombing for biodiversity — enhancing conservation values of military training areas. *Conservation Letters*, 8 (4), 299–305.

Отримано / Received 28.02.2023

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ

Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни

На підставі теоретичних положень нової екологічної парадигми в соціології та методологічних підходів екології воєнних дій аналізуються екологічні ефекти ведення сучасної війни. Зазначається, що антропогенний тиск на довкілля під час ведення бойових дій повертається суспільству у вигляді «віддачі довкілля». Стверджується, що ведення сучасної війни створює загрозу перевищення несної здатності довкілля, трансформації останнього з нейтралізатора шкідливих речовин у їх виробника. Пропонується розглядати поняття «ведення війни» в широкому контексті військової активності. Детально розглядається особливість впливу на довкілля військових інфраструктурних об'єктів у передвоєнний період. Окремо аналізуються екологічні наслідки різних типів активних бойових дій, а також негативні екологічні ефекти використання сучасних видів важкого озброєння та техніки на прикладі російсько-української війни. Наголошується, що повоєнні екологічні ефекти безпосередньо пов'язані з виснаженням природних ресурсів, втратою біорізноманіття, включно з випадками екоциду, а також широкомасштабним забрудненням повітря, ґрунту і води. Негативний вплив війни на екосистеми внаслідок відновлення попередніх житлових та екологічних умов проживання на постраждалих територіях в короткостроковій перспективі.

Ключові слова: нова екологічна парадигма, сучасна війна, несна здатність довкілля, біофізичне середовище, військова активність, ведення війни, контамінація довкілля, військова інфраструктура, екологічні ефекти бойових дій, екологічна відповідальність

OLEKSANDR STEGNII

Anthropocentric Paradigm of Modern Warfare

Based on the theoretical provisions of the new ecological paradigm in sociology and the methodological approaches of the warfare ecology, the ecological effects of modern warfare are analyzed. It is noted that anthropogenic pressure on the environment during hostilities is returned to society in the form of «environmental returns». It is claimed that the conduct of modern war creates a threat of exceeding the carrying capacity of the environment, transforming the latter from a neutralizer of harmful substances into their producer. It is proposed to consider the concept of «waging war» in the broad context of military activity. The peculiarity of the impact on the environment of military infrastructure objects in the pre-war period is considered in detail. The environmental consequences of various types of active hostilities, as well as the negative environmental effects of the use of modern types of heavy weapons and equipment, are separately analyzed using the example of the Russian-Ukrainian war. It is emphasized that the post-war environmental effects are directly related to the depletion of natural resources, loss of biodiversity, including cases of ecocide, as well as large-scale pollution of air, soil and water. The negative impact of the war on the ecosystems makes it impossible to restore the previous residential and ecological living conditions in the affected territories in the short term.

Keywords: new ecological paradigm, modern war, environmental carrying capacity, biophysical environment, military activity, warfare, environmental contamination, military infrastructure, environmental effects of fighting, environmental responsibility

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SERHII MAKEIEV,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Head of the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

smakeev950@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4418-8741>

Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта (1863–1941)¹

Напередодні першої світової війни В. Зомбартові 51 рік, він на піку академічної кар'єри. З 1906 року повний професор у Берлінській школі торгівлі, що у Бреслау, авторитетний фахівець з еволюції капіталізму, простежений у монографіях, що зажили популярності, — одного лише 1913 року їх видано три, серед яких і написана роком раніше «Війна і капіталізм». Разом із М. Вебером із 1902 року редагує провідний науковий часопис Німеччини *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, у жовтні 1910 року сусідив із М. Вебером, Г. Зимелем, Ф. Тьонісом у президії першого з'їзду німецького соціологічного товариства. Воно називалося «соціологічним», хоча об'єднувало економістів, філософів, юристів, істориків, а в німецьких університетах ще не було відповідних кафедр. І дотепер у Німеччині під «соціологією» розуміють дещо таке, що в інших краях відносять до соціальної філософії. От і В. Зомбарт був одночасно економістом, істориком і соціологом, який писав про основні класи капіталізму — буржуа та пролетарів. Сучасні дослідники впевнено констатують: він найбільш відомий і авторитетний німецький соціальний учений першої половини минулого століття [Mitzman, 1987: pp. 100–101; Grundmann, Stehr, 2001: p. 258].

Але під час війни він не стільки дослідник, скільки ідеолог і пропагандист — зміна ієрархії значущості життєвих ролей, зумовлена потужним стресогенним чинником. Тотальна подія, якою є війна, все одно припускає, як відомо, спі-

1 Статтю підготовлено в рамках теми «Стресові стани населення України в контексті війни; розповсюдженість, групи ризику та шляхи компенсації», що виконується згідно із Постановою Президії НАН України від 28.12.2022 № 414, керівник доктор соціологічних наук Сергій Дембіцький.

Цитування: Макеєв, С. (2023). Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 42–55, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.01.042>.

віснування низки відмінних світоглядних позицій у рамках домінантного почуття відданості батьківщині, характерного для суспільного настрою населення та еліт тодішніх сторін протиборства на початковому етапі бойових зіткнень. В. Зомбарт книгою 1915 року «Торгаші і герої. Роздуми патріота», нещодавно знову перекладеною англійською та доповненою розлогою передмовою перекладача [Sombart, 2021], позиціює себе як радикально-націоналістично налаштованого громадянина, котрий поставив інтелектуальні уміння та навички на службу нації й державі [Joas, 1990: pp. 104–107; Pietilä, 2011: pp. 92–93]. Шовінізм, агресивне неприйняття культури противника стали відповіддю на стрес ученого зі світовим ім'ям.

Перше видання обсягом півтори сотні сторінок дотепер перевидається, ставши свідченням епохи, культурним артефактом [Sombart, 2018]. За формою це схоже на текст лекції перед молодими солдатами, саме до них звертається з кафедри досвідчений професор з роз'ясненням смислу війни та їхнього покликання у ній. За змістом нагадує вчення про квінтесенцію культури людської цивілізації, що розвивається безкомпромісною конфронтацією двох її різновидів: культури егоїстичного індивідуалізму та культури духовно зорієнтованої колективної солідарності. Саме останнє є переможним, а молоде покоління, що повернулося з війни, наполягає лектор, візьметься за відновлення всього життя суспільства, долаючи все те, що сковувало німецький народ, заважало йому бути тим, хто він є відповідно до високої наперед визначеної історичної місії. Упереджений, безоглядно-палкий захист національної культури від наклепів зовнішніх ворогів/недоброзичливців, поданий у книзі, виявляється апологетикою війни — інтелектуальною і гранично упередженою.

Ніхто і ніколи не дорікав В. Зомбартові тим, що в книзі він говорить про якісь дрібниці чи безглузді фантазії. Та й як заперечити те, що культ героїв — тих, хто вносить новачії, змінює устрій спільного життя, надає зразки поведінки й утверджує універсальні цінності — це атрибут людської історії, глобальна каузальність її прогресивного руху. А герої — це ті, хто долає опір сліпого чи свідомого групового опору, протидію чи обструкцію консервативних індивідуальних упереджень, звичок, звичаїв, анахронізмів. Культ героїв у їхній боротьбі проти негероїв В. Зомбарт приписує найвищу міру доленості. Приблизно ту саму, що в марксизмі відводиться культу пролетаріату і конфлікту класів у динаміці руху історії.

Трансформація світоглядної установки¹

За походженням і швидко досягнутим завдяки вищій економічній освіті соціальним статусом В. Зомбарт належав до вищої верстви середнього класу. І подібно до багатьох однолітків, які обрали заняттям викладання і науку, він відступається від ідеалів і цінностей свого класу — індивідуалізму, свободи, прав особистості, недоторканності власності. У перших прячах зі з'ясування гене-

1 Матеріали сюжету запозичено із біографії В. Зомбарта, що витримала кілька видань різними мовами [Lenger, 2012], та розділу в колективній монографії того ж автора [Lenger, 1995: pp. 65–76], а також низки статей зі схожої тематики, посилення на які наведено.

алогії (поступового становлення) капіталізму він — прихильник марксизму, котрий спостерігає й оцінює сучасність із перспективи, розташованої куди лівіше умовного центру настільки ж умовного соціально-політичного спектра. Щире занепокоєння соціальним питанням спонукає аналізувати реакцію на нього у вигляді соціальних рухів.

Історія вбачається йому відкритою для інших, крім капіталізму, станів, а соціалізм як рух, ініційований колективними інтересами та уявленнями, — цілком імовірною і опцією, і метою історичної динаміки. Комунітарній економічній системі він рішуче віддавав перевагу перед наявною, ґрунтованою на приватному підприємництві. Не вдаючися, втім, у деталі й уникнувши небезпеки уславитися як провидець, що орієнтується на мрійливо-бажані, а не вже уявлені тенденції, що, власне, й личило б ученому. В економічній літературі першої третини минулого століття неодноразово відзначалися високі наукові здобутки праць В. Зомбарта [Grundmann, Stehr, 2001: p. 259].

Три видані 1913 року книги — «Буржуа», «Війна і капіталізм», «Розкіш і капіталізм» — свідчили про помітний зсув у ракурсі розгляду сучасного устрою суспільного життя. У них він викладає роль і функції позаекономічних чинників становлення і розвитку «сучасного капіталізму». Євреїв як особливої етнічної групи, схильної до експансії торгово-грошових відносин; війни, що сприяє конструкторським розробкам і масовому виробництву техніки та деталей до неї; змін у взаємовідносинах статей і загалом у способі життя, спричинених формуванням потреб у чуттєвому задоволенні й насолоді у середовищі панівних класів. Ф. Ленгер навіть говорить про «переворот у ціннісних орієнтаціях» В. Зомбарта, в якому хоча й присутні, але поки ще слабко відчутні мотиви націоналізму й етнічної дискримінації [Lenger, 1995: pp. 65–66]. Але, як наголошують знавці його творчості, видані перед війною праці свідчать про втрату В. Зомбартом віри у вітальність ліберальних і демократичних цінностей, його світоглядна установка і консервативна, і антиліберальна.

Крім того, соціально-економічні стани суспільства, що окреслюються й поступово визрівають, учений уже не вважає продуктами конкурентної взаємодії одних тільки колективних агентів (нації й народності, капіталісти й робітники, підприємці й торговці як різновиди «буржуа»). До уваги слід брати соціально-психологічні та культурні чинники — те, що відсутнє в марксизмі. Добре відомою є його полеміка з М. Вебером про чинники генези «духу капіталізму»: у торговому капіталізмі, тобто у практиках здобуття прибутку з актів купівлі-продажу, але не в протестантській етиці вбачає В. Зомбарт вирішальний чинник. Причому його точка зору була більш популярною в академічних колах, але сьогодні її практично забуто [Grundmann, Stehr, 2001: p. 258]. Опублікованими працями він, з'ясувавши для себе, роз'яснює і студентам, і читацькій публіці соціально-культурний механізм модифікації в часі суспільних і господарських відносин.

Утвердження панорамного бачення передумов генези капіталізму супроводжувалося зростанням розчарування як в індустріальній цивілізації, так і в перспективах соціалізму і пролетарського руху. Воно вже відчувалося в передвоєнних публікаціях, але не стало каталізатором тотальної критики сучаснос-

ті. Марксизм в очах В. Зомбарта вичерпав свій науковий і політичний потенціал, а статистика експансії індустріалізму (технологічного прогресу) розчаровувала своїм агресивним утилітаризмом, бо свідчила про зниження претензій основних соціальних груп, їхню зверненість до задоволення елементарних потреб у комфорті та насолоді. Спільнота — за термінологією Ф. Тьоніса — не тільки витісняє спільність на далеку периферію спільного життя, але фактично утверджує домінантний тренд спільного існування — без високих ідеалів, без потреби в солідарності, задовольняючись анонімністю великих міст.

Утім, про нагальність пошуку інших імпульсів у вигляді загальнозначущих цілей і смислів, що збуджують життєву енергію народів і держав різних континентів, багато говорилося в наукових і художніх колах тодішніх національних суспільств. У «дусі часу» були міркування про кризу і навіть занепад Європи, але про способи виявлення таких імпульсів, їхню якість і доступність продовжувалися дискусії. Серед соціологів В. Зомбарт — і не він один — убачав цей спосіб ще й у війні, яка розв'яже наявні кризові суперечності сучасності, дасть змогу, ніби здобувши досконалішу оптику, по-новому розгледіти перспективи подальшого розвитку [Joas, Knobl, 2013: pp. 116–156]. У другій половині 1914 року трапився новий переворот у світоглядній настанові, він зовсім по-іншому побачив і раніше схований головний конфлікт епохи — конфлікт національних світоглядів, а разом із ним цілі та смисли всесвітньо історичної місії народу Німеччини. Війна, хто ж заперечує, перетворює почуття й умонастрої, наполегливо рекомендуючи зарозумілу авторитетність крові, ґрунту, коренів, а інтелектуали бувають до таких наказів вельми чутливими.

Однаке націоналізм, навіть у мінімальних дозах внесений у промови та в тексти, виводить виголошене і написане за рамки науковості, перетворюючи їх на пропагандистське висловлювання. У докладному огляді «*War in Social Thought. Hobbes to the Present*» Х. Йоас і В. Кнйобл включили книгу про торгашів і героїв до списку літератури, але рішуче відмовили їй у праві бути присутньою в історії скільки-небудь аргументованої, уґрунтованої на фактах соціальної думки про війну [Joas, Knöbl, 2013: pp. 138–140]. Вона доречна в рамках війни ідей, переконань, принципів, війни світосприймань, неодмінність участі в якій зумовлювалася імманентно пережитим вченими й літераторами патріотичним обов'язком. Г. Зимель, скажімо, у статтях полемізував з Е. Дюркгаймом, котрий викривав мілітаристські тенденції в німецькій соціальній науці, культурі, зовнішній політиці.

Натомість В. Зомбарт критикував утилітаристські принципи організації соціальних взаємодій у формулюваннях англійських філософів, економістів, істориків, відповідаючи на інвективи в англійській пресі та публіцистиці на адресу німецької культури й окремих її представників (частіше за інших згадували Ф. Ницше). На його думку, жоден британський суспільствознавець не заслуговує на те, щоб називатися філософом; вони всі вульгарні матеріалісти, стурбовані ефективністю виробництва і споживання. Тоді як справжня філософія, що трактує речі надматеріальні, існувала й існує тільки в Німеччині (про британсько-німецьку ксенофобську інтелектуальну конфронтацію напередодні і під час Першої світової див.: [Bridgham, 2006; Moore, 2001]).

Знову ж таки, одразу й не пригадати, кому із суспільствознавців і гуманітаріїв удавалося писати й публікувати суто наукові дослідження під час війни. Хіба що серед перших назвати А. Шопенгауера, Л. Вітгенштайна, З. Фройда, Ж.-П. Сартра — попри неабияку, іноді велику, відмінність в їхніх конкретно-побутових і життєвих ситуаціях. Куди чисельнішими є публікації войовничого націоналізму. М. Фурньє у біографії М. Моса перелічує деякі книги антропологів, лікарів, юристів, що з'явилися після окупації Франції Вермахтом у 1940 році та перших законів, що обмежували у правах євреїв та іноземців: «Євреї і Франція», «Як розпізнати єврея», «Медицина і євреї», «Преса і євреї з часів Французької революції». Етнологів закликали досліджувати витoki народної свідомості, традиції та фольклор корінного народу, що випадало на долю тим, хто залишався в навчальних класах, лабораторіях, музеях і йшов на мінімальні поступки вимогам моменту на шкоду своїм науковим інтересам. Корупційного впливу на науку шовіністичної атмосфери та настроїв війни вдавалося уникнути лише тим, хто емігрував з європейського театру воєнних дій за океан, у США, Канаду, Австралію або, змінивши заняття, приєднався до Опору [Fournier, 2006: pp. 338–342].

Викриваючи цивілізацію: торгаші проти героїв

Книга «Торгаші і герої. Роздуми патріота» виходить друком на сьомому місяці війни, а пишеться в атмосфері мілітаристської ейфорії. Ф. Ленгер у біографії вченого визначає її жанр як памфлет шовіністичного штибу, що характеризує автора як украй правого націоналіста і консерватора. Якщо до війни В. Зомбарт вважав націоналізм недоречним світосприйняттям, то тепер це надихає його, забезпечуючи, як йому вважалося, адекватність і достовірність опису та розуміння того, що відбувається. М. Антолович цитує сім патріотичних статей, опублікованих восени 1914 року й у січні наступного в газеті *Berliner Tageblatt* [Антолович, 2019: сс. 676–681]. У 1915 році М. Вебер писав колезі та другу: «Ваша націоналістична лють викликає у мене певний подив» [Lenger, 1995: p. 65]. Що читається приблизно так: бути націоналістом під час війни природно, але ж не фанатичним.

Для В. Зомбарта Перша світова була радикальним конфліктом цивілізацій. Щось співзвучне роману Г. Велса «Війна світів» (опублікований у 1897 році) та численним літературним варіаціям у європейських країнах, ретельно згадуваним у монографії за редакцією Ф. Бриджемма про Першу світову як зіткнення культур. Традиційна дихотомія «ми — вони» належить до кола фундаментальних передумов спільного існування. За доби капіталізму і націй, що оформилися в держави, певні особливості поведінки та стилю життя настільки незвичні, що, у викладі В. Зомбарта, ангажований спостерігач ладен сприймати їх як ворожі людству, майже «іншопланетні».

Тому антагоністична цивілізація («торгаші») не заслуговує на те, щоб процвітати й ширитися — як це відбувається зараз. Понад те, її агресивна експансія ставить під загрозу долю людства. Тим часом захисту, підтримки заслуговує «цивілізація героїв», що їй протистоїть. Дотепер обидві завжди перебували поруч, причому суспільствознавець-пропагандист просто зобов'язаний вдатися до з'ясування взаємних відмінностей у способах бачити, розуміти, прагнути та

віддавати перевагу. І тоді, ввязавшись у «війну ідей», він говоритиме про непеєднуваність і протилежність картин світу, світоглядів, підносячи своє й карикатуруючи, стигматизуючи чуже.

Проголошувана такого роду перебігом міркувань істина доволі проста: еволюція спільного існування різних народів, рас, держав супроводжується породженням *несумісностей*, напруження між якими розв'язується тільки найрадикальнішим конфліктом — війною. Але закликів до повного викорінювання «роду торгашів» у книзі, звісно, немає. Обмеження сфери поширення і впливу занепадницького світогляду — такою вбачає В. Зомбарт мету війни, що триває. Не говорить він, утім, і про те, що війну здатен розпочати хтось наділений відповідними можливостями, повноваженнями та ресурсами, хто уявить і подасть оті несумісності як загрозу смислу та меті існування конкретного соціуму, якщо не всього роду людського, — загрозу такого масштабу, що відвести її вдасться не інакше як війною. Просто тому, що найважливіші події зумовлені процесами в соціальній, так би мовити, тектоносфері, рухом її масивних структур, але зовсім не індивідуальною волею, хоч би якою могутньою вважати її.

Мирна фаза війни ідей народів за віру та переконання в економіці, політиці, культурі називається конкуренцією. У цій конкуренції поступово і неухильно бере гору те, що, на думку В. Зомбарта, відвертає від призначення і покликання рід людський — спосіб життя, абсолютно позбавлений духовності. Те, що є незаперечним свідченням інтелектуальної деградації людства: прагнення розкоші, насолод, задоволення чуттєвих бажань, визнання матеріальних благ вищою цінністю. Економіка в цілому, технічний прогрес є не більш як засобами забезпечення й підтримання фізичного комфорту, побутових зручностей індивідів. Інакше кажучи, зміни відбуваються, але якщо прискіпливо зважити, то до гіршого.

Заземлений прагматизм філософських, соціологічних, економічних побудов — головним об'єктом критики обрано Г. Спенсера — виправдовує й аргументує практику владних і бізнесових еліт розвинених країн, сприяючи поширенню й утвердженню лібералізму та демократії, утилітарних настроїв у всіх верствах суспільства, настроїв відособлення та високої значущості приватних переживань. Англія, з її індустріалізмом та імперіалізмом, якнайповніше втілює «дух торгашів». Останній, утім, англійці набули від євреїв, котрі є споконвічними носіями комерціалізму — ідеології й навичок вести справи з вигодою. Але в сучасних В. Зомбартові колах до його «теоретичного антисемітизму» ставилися терпимо, у побуті він ніяк не проявлявся, серед студентів, слухачів та учнів, які відвідували лекції із сучасного капіталізму, завжди було багато євреїв. Хтось, цілком імовірно, намагався трансформувати такий «теоретичний антисемітизм» у спосіб дії ба навіть говорив про неминучість таких дій. Але, звісно ж, не В. Зомбарт.

Глобальний за характером і згубний за соціальними наслідками експансії егоїстичного індивідуалізму, безоглядний себелюбності неодмінно слід протиставляти вищі цілі спільної діяльності та життєздійснення, колективну солідарність, вірність державі та народу. Антиподами торгашів у книзі представлено героїв, утілення безстрашності й жаги подвигів не заради власної слави.

Вони дисципліновані, віддані, готові до самопожертви, лояльні, скромні, хоробрі, благочестиві, смиренні. Тобто мають всі військові чесноти, а благополуччя батьківщини поцінують вище за особисту безпеку; вони — носії «героїчного духу», кожен є уособленням справжньої Німеччини й несе її із собою туди, де опиняється сам.

Давно помічено, що «героїзм» (незвичайні, разючі звершення) пов'язують в літературі та мистецтві чи не суто з молодістю, а повне сил, безтурботно налаштоване юне покоління видається найчутливішим до закликів «пропагандистів героїзму». Це та вікова фаза, коли тим, кого наставляють, бути природно, причому не в дрібницях, а так, щоби слугувати прикладом для будь-якого віку взагалі у справі небувалого й раніше навіть неймовірного. Фаза не те щоби безсумнівності, але відкритості й довірливої самовідданості, що не відає мотивів чи приводів пручатися жодним перспективам, запропонованим життям.

Невеликий передмові «Вам, молоді герої, що борються з ворогом» В. Зомбарта передує епіграф «Життя — не найвище із благ». Війна, як автор собі це уявляє, дає шанс виявити все найкраще, що є в молодому німці, виносить це на поверхню, робить зримим, звелічує. Нічому іншому в думках і почуттях індивіда не знаходиться і не може знайтися місця. Тому сприяє й унікальна ситуація, адже Німеччині доводиться вести війну заради цілого людства: одній практично проти всього іншого світу, очолюваного Англією і невиліковно інфікованого «духом меркантилізму» [Whyte, 2006].

У радикально-націоналістичній апологетиці війна проголошується ще й способом ефективного самовдосконалення кожного окремо і нації загалом. Істинно німецька ідентичність має невичерпним джерелом два географічні центри, не втомлюється повторювати В. Зомбарт. Потсдам, центр прусського мілітаризму, готовності та вишколеної здатності захищати, оборонятися, відстоювати й перемагати, підкоряючись наказам. І однаковою мірою Ваймар — осередок вироблення високої культури про дух, місто Й. Баха, Й. Гете, Ф. Шилера, Ф. Ніцше. Такою є розгорнута із минулого в майбутнє запорука формування незламної гармонії дисциплінованого «тіла» й «духу», споконвіку притаманного вимогливим інтелектуальним і художнім зразкам. Два міста уособлюють двоскладову квінтесенцію життя народу.

Перший розділ пропагандистського опусу про торгашів і героїв у російському перекладі називається «Война за веру», в англійському — «The Religious War». Її розпочинає твердження про те, що всі війни народів минулого і теперішнього були війнами за утвердження особливої картини світу (сукупності певних цінностей і переконань) в якості єдино справжньої та універсальної. І такими вони (війни) залишаються в майбутньому. Автор ніби попереджає читача: у війні несумісних світоглядів, що супроводжує війну на землі, у повітрі й на морі, якщо й бувають переможці, то тимчасові. Обидва різновиди війни не прибрали з життя країн і народів, вони природні для тієї органічної конструкції, якою є національна держава. Адже органічне вкорінюється, росте та розширюється, претендуючи на додатковий життєвий простір. Війна являє собою наслідок розвитку організму, до неї не застосовні визначення в термінах справедливості.

І абсолютно марно розшукувати її причини: вона становить модус співіснування в національно розділеному й економічно стратифікованому світі; до неї слід бути постійно готовими. Ясна річ, «торгаші» ремствують про страхіття війни, намагаються її не допустити заради збереження здобутих у торгових угодах доходу та зручностей. Тоді як «герої» вважають її цілком звичайною і шансом пожертвувати собою задля кращого світоустрою. Війна, подібно до капіталізму, в інтерпретації В. Зомбарта має властивість «творчої руйнації». Здатністю рятуватися від застарілого і невдалого, обираючи прагнення до відновлення і творчого перетворення станів і процесів. От і переможці, які повернулися з війни, видаються йому богатирями, що набралися сил, сповненими жагою конструктивної перетворювальної діяльності згідно з найкращими соціальними зразками, винесеними, таке враження, не інакше як з поля бою, позаяк їм більше нізвідкіля взятися.

Війна світоглядів зобов'язує зацікавленого спостерігача говорити про речі чуттєво-надчуттєві — про «народну душу», про «дух народу/нації». Про те, що наділене найвищим статусом важливості існування, не даним безпосередньо, але безумовно самостійним і незалежним від окремих людей, те, що конститує чистопробний національний ідентитет. Його риси втілені у філософії, літературі, мистецтві, нравах і звичках, розпізнаваних сумлінним дослідницьким зусиллям. Апологетика припускає і передбачає наявність у тексті суперечностей, перебільшень, карикатур, наговорів, але все виправдано метою: щоб читачеві книги, говорить автор, «знову стало мило усвідомлювати себе німцем».

Об'єкт пропаганди можна і треба переконати в одвічній духовній обмеженості англійців, їхній глибокій і не виправній зосередженості на буденній повсякденності з її безупинною калькуляцією витрат і вигод, з очікуванням позитивного балансу, із супутньою інтелектуальною безплідністю. Втім, В. Зомбарт тут нічого не винаходить: розрізнення і протиставлення двох культур і світоглядів було вельми поширеним у Німеччині перед війною, перебуваючи у фокусі «ідей 1914» [Антоловић, 2019: сс. 687–688]. Варто лишень нагадати, що затяте неприйняття іншої культури, яке внаслідок умоглядності війни ідей не загрожує тотальною аннігіляцією успадкованих цінностей і традиції, здатне зміцнювати — не в усіх, але у декого — інтерес до навмисно й упереджено знеславлюваної культури або вперше збуджувати його у раніше байдужих до неї.

Інтенції та потенції «героїчного німецького духу» призначені для самовідданого служіння державі, деякій надіндивідуальній сутності, що надає смисл, значущість і силу життя окремій особистості. Стосовно держави у громадянина є тільки обов'язки, виконання яких ніколи не буває вичерпним, відтак громадяни залишаються в неоплатному боргу перед державою, тож обов'язок стає ключовою цінністю, задаючи граничні обрії особистісного призначення. У Німеччині батьківщина, держава як моральна і духовна спільнота важливіша за її складові одиниці, тут держава — не менш ніж найвища концентрація культури народу, а від успішної життєвої самореалізації кожного в найбільшому вигрaші виявляється саме ціле.

На противагу «торгашеському англійському і, ширше, західноєвропейському духові», який стосунки з державою розглядає як односторонню угоду з очікуван-

ням вигоди в особистих правах без обов'язків на взаємних засадах. Фактично правовий індивідуалізм виявляється самозреченням від тієї форми колективності, якою є цей соціальний інститут. Індиферентність до спільного, невизнання його безумовної значущості — от що загрожує справжнім підвалинам морального світопорядку сумісного існування, от що пагубне для нації, от що для В. Зомбарта є незаперечною ознакою занепаду і деградації західної культури.

Атрибутом героїчного духу народу є мілітаризм. Він представлений у легітимних, упізнаваних і повторюваних діях: парадах, уніформах, навчаннях військ, демонстрації зброї, а також у престижі військовослужбовців і привілеях для ветеранів боїв. А також є гранично достовірним у дисципліні та підкоренні наказам, у готовності негайно виступити на захист батьківщини за найменшої для неї небезпеки. Мілітаризм, навіює В. Зомбарт читачам, є кульмінаційний прояв героїзму, тому війна уявляється чимось «священним, найсвятішим на Землі», що долає станіві, політичні, статусні та релігійні відмінності. Тому бути мілітаристом — це найвища етична чеснота кожного носія «духу нації»; індивід тут одухотворений войовничий державник. Така його відмінність від носія «духу комерції», прихильника комфорту і спорту — двох бичів людства, двох зол, що їх насаджують і поширюють «манчестерці», які саму війну уподібнюють спорту, обчислюючи шанси на виграш чи програш, виходячи з індивідуалістичних інтересів. Проте теперішня війна — священна місія зі спасіння людства.

Доля цивілізації, не більше і не менше, — от ставка у війні, що триває з літа 1914 року. Кілька століть тому, запевняє читачів В. Зомбарт, людство на якомусь злочасному повороті ступило на згубний шлях комерції, індустріалізму, індивідуалізму, прав окремої особистості, прагнення щастя і благополуччя кожного, свободи як безперешкодної орієнтації на себе. Тоді як шлях добра проторюють тільки «герої», зосереджені на беззавітному служінні спільному (батьківщині, державі) й безстрашні перед лицем смерті воїни, які сповідують високі моральні ідеали та цінності, ставлять національно-духовне незрівнянно вище за тілесні бажання і потреби. «Дух народу», переконаний В. Зомбарт, незалежний і самодостатній, він властивий кожному незалежно від походження, місця проживання, професії, його реальність обґрунтовується посиленнями на філософію і літературу.

* * *

Що ж, апологетичне послання є безапеляційним, воно забороняє вважати «дух народу» апіорним допущенням, зумовленим особливостями пропагандистського жанру, а термін його життя — обмеженим часом тривалості події, що його викликала. Або думати, до прикладу, що радикальна несумісність «духу торгашів» і «духу героїв» є не більш як наукоподібною вказівкою на причину війни, радше являючи собою гасло із претензією на метафізичну значущість, засіб підкріплення патріотичних настроїв. Неминучість протиборства світоглядів лише за формою обґрунтовується раціональною, нібито, аргументацією, а по суті — історично інспірованим, одного разу штучно сконструйованим і відтворюваним традиційним національним упередженням, вимушено актуалізованим історичною пам'яттю і війною.

Після поразки Німеччини стало відомо, що легітимні порученці «торгашів» схиляли уповноважених представників «героїв» до прийняття принизливого миру. Його умови не були сприйняті німецькими діячами науки та культури: практично всі автори націоналістичного маніфесту 1914 року «До культурного світу» відхилили пропозицію відкликати свої підписи під ним після укладання Версальської мирної угоди 28 червня 1919 року. Ніби не визнаючи перемогу союзників остаточною, а свої тодішні переконання згубними, заступаючись, можна вважати, за ідентичність себе «колишніх» і «теперішніх».

Війна, схоже, належить до тих небагатьох надзвичайних подій, що містифікуються і найчастіше, і найбільшою мірою. Почасти тому, що таку «реальність» украй важко, якщо взагалі можливо, словесно відтворити так, аби досягти якогось позірною порогу прийнятності та адекватності, з яким могли б погодитися, скажімо, політичні чи академічні кола того чи того суспільства. Доступними історикам, художникам, белетристам, ученим засобами війна радше міфологізується, причому відбувається це особливо відчутно тоді, коли цим займаються найняті або радикально патріотично налаштовані добровольці-пропагандисти.

Так і в описах В. Зомбарта неспростовна, як він переконаний, духовна значущість війни приховує і маргіналізує супутні їй біль, страждання, втрати й руйнації. Міфологія переможної війни як подвигу функціонує у деяких різновидах суспільств як, найчастіше, об'єкт соціальної згоди та ритуалізованого поклоніння. Що зовсім не виключає можливості для такого нарративу бути одночасно критичним висловленням з приводу реального стану справ і поставати як деяка «негативна міфологія» [Chalmers, 2020]. На що могла б претендувати і книга «Торгаші і герої. Роздуми патріота» як осуд домінантної тенденції розвитку цивілізації.

У ній позитивна і негативна міфологізація / містифікація забезпечується використанням дуальних опозицій, причому кожна слугує матрицею, яка в одному випадку насичується позитивними зверненнями до вітчизняних авторитетів, котрі задавали стандарти «героїчного духу». І навпаки, в іншому випадку наповнюється критикою опонентів, речників і проповідників «духу комерції, комфорту і спорту» (зневажливе «foot-ball» вставлене в текст). Опозиції незрідка автор називає прямо, в тому числі ключові, як того й вимагає повчальний тон пропагандистського памфлету. Вони такі.

«Духовне vs тілесно-матеріальне» репрезентує головний конфлікт індустріальної цивілізації, в якому, на думку В. Зомбарта, набирає силу і стає провідною тенденцією атомізації повсякденного життя, втрати перспективи спільного життя в рамках батьківщини й держави. Війна є тією технологією, що дасть змогу відстояти чесноти духовного та утвердити його пріоритет.

«Високе vs низьке» конкретизує опозицію головного конфлікту, встановлюючи значущу просторову ієрархію. Високому (ідеали, цінності, смисли, традиції, пам'ять) слід безумовно віддавати перевагу і до нього прагнути, а низького (часткові інтереси та вигоди, утилітарне благополуччя) не просто уникати або цуратися, а й активно боротися проти нього — за краще навколо себе й у собі самому.

«Добро vs зло». Духовне та високе — це неоціненні блага, що перебувають нині в занепаді й забутті. Утверджувати їх — означає творити гарне, корисне.

Значить протистояти агресії тілесно-матеріального та низького. Добро асоціюється з піднесенням гідності індивіда, зло — з його падінням. Апокаліптичний мотив, чітко чутний у дихотомії, здатен нагадати про багату символіку нагород і покарань, радості і страждання, щастя і горя, що слідують за вибором однієї з альтернатив, до якої сприйнятливі деякі категорії населення. Від його посилення у книзі В. Зомбарт, щоправда, утримався, залишаючись у межах схожого на раціональний стиль аргументації проголошеного.

«*Сакральне vs профанне*». Людина приречена на мирське, приземлене, навіть грішне, якщо не несе в собі, не визнає щось безумовно значуще, але піднесене над емпіричним світом, трансцендентне, що найчастіше позначається як священне. До такого в памфлеті віднесено батьківщину, державу, націю, кайзера, війну. Це те, що «головніше за життя», що утворює координати індивідуального смислотвірного існування. За відсутності підкорення владі сакрального людина, групи й суспільство загалом живуть поза першорядною важливістю цілей і смислів перебування у світі і, як засвідчує Г. Йоас назвою своєї книги, розчаровуються [Joas, 2021].

«*Ми vs вони*». Атрибутами «ми» є все позитивне, в інтерпретації В. Зомбарта — «духовне, високе, добро, сакральне». Тоді як «вони» є носіями «тілесно-матеріального, низького, зла, профанного». Йому була ясна абсурдність сакралізації індивіда (самосакралізації), обґрунтовуваної європейською інтелектуальною традицією; такий статус підходить суто надіндивідуальним утворенням. У війну опозиція «*ми vs вони*» нездоланна і непримиренна, у пропагандистських текстах культивує і підтримує почуття нетерпимості та ворожнечі, без мізерних натяків на співпрацю. Міждержавний конфлікт із застосуванням зброї не обходиться без її використання в якості доповнення до наративів патріотизму і солідарності в промовах представників влади, у повідомленнях медіа, у монологах експертів та агітаторів.

«*Загальне/колективне vs індивідуальне/часткове*». Дуальна опозиція методологічного кшталту, що перебувала у фокусі інтелектуальних дискусій в політиці, економічній науці, філософії та соціології позаминулого і минулого століть. Полярні, відтак несумісні, способи сприйняття, опису і пояснення соціальних станів і процесів. У книзі В. Зомбарта колективне у вигляді нації, держави, культури, «духу» безумовно вище, священніше за індивідуальне і часткове як у мирний, так і у воєнний час.

У «Торгах і героях», у цій апологетиці війни через апологетику культури, війна не лякає, не спустошує, не тяжко травмує, а навпаки, надихає на подвиги ще й у мирний час, наділяючи духопіднесеними смислами та перспективами. І, отже, є ідеалізованою й романтизованою: відправлятися воювати за державу-батьківщину — то найкращий, практично щасливий, життєвий шанс. Про жахи війни В. Зомбарт знає, ясна річ. Але в культі героїв смерті і стражданням відведено нижче, підпорядковане, зовсім не варте згадування місце в ієрархії найважливіших загальнолюдських смислів. Гуманізм будь-якого штибу рішуче виведений ним за межі зони пропагандистської уваги.

У романі 1929 року «На західному фронті без змін» Е.М. Ремарк розповідь, що в перші ж дні навчання як бути солдатами в казармі, на плацу, в бою молоді

новобранці розпрощалися з таким нав'язним у школі з боку вчителів і добровільних факультативних наставників мілітаризованим романтизмом. І гинули розчаровані в усьому, що їм колись казали, так нічого і не отримавши взамін. Тоді як ті, хто віціль, слідом за одним із персонажів книги, могли сказати про себе: «Війна занапастила нас геть для всього». В. Зомбартові довелося почути, як тих самих «молодих героїв» із його книги назвуть «загубленим поколінням»: хто в юності вплутався в нещадну бойню, той із високою ймовірністю не був здатен знайти собі місце у світі без війни.

Проте у першій половині ХХ століття антивоєнні настрої та установки в багатьох країнах були маргінальними, а потреба у подвигах на полях боїв як не-позбутною і в пам'яті, і в життя народів, будучи підтримувана масовими ритуалами шанування, подяки, клятвами наступності. У травні 1933 року роман у числі інших був спалений у Берліні під заклики не допускати дискредитації героїв Першої світової й виховувати патріотично налаштовану молодь на засадах «справжнього історизму». В. Зомбарт, ми знаємо, співчутливо спостерігав за відродженням «героїчного духу народу» в нацистській Німеччині. Але вже не побачив, як він зазнаватиме повторного приниження «духом користолюбства і пристрасті до комфорту» у 1945 році, якщо схарактеризувати ситуацію за допомоги елементів уведеної ним же дихотомії. Проте ідеологія і пропаганда героїзму, подібно до інших артефактів культури, невикорінюється, здається, ані з життя, ані з пам'яті народів. Із чого, мабуть, виходив і чим надихався В. Зомбарт, розвиваючи тези публіцистичних статей і збагачуючи їх аргументацією в книзі про торгашів і героїв у країні, що воює.

Джерела / References

- Antolovich, M. (2019). War of Peoples for World-Views: Werner Sombart and idea from 1914. [In Serbian]. *Issues in Ethnology Anthropology*, 14, 2, 673–691. [=Антоловић, М. (2019). Рат народа за светоназор: Вернер Зомбарт и идеје из 1914. *Етноантрополошки проблеми*, 14 (2), 673–691].
- Bridgham, F. (Ed.) (2006). *The First World War as a Clash of Cultures*. New York: Camden House.
- Chalmers, S. (2020). Negative Mythology. *Law and Critique*, 31, 59–72.
- Fournier, M. (2006). *Marcel Moss. A Biography*. Tr. by J.M. Todd. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Joas, H. (1990). The Classics of Sociology and the First World War. *Thesis Eleven*, 27, 101–124.
- Joas, H., Knöbl, W. (2013). *War in Social Thought. Hobbes to the Present*. Princeton: Princeton University Press.
- Joas, H. (2021). *The Power of the Sacred. An Alternative to the Narrative of Disenchantment*. New York: Oxford University Press.
- Grundmann, R., Stehr, N. (2001). Why Is Werner Sombart Not Part of the Core of Classical Sociology? From Fame to (Near) Oblivion. *Journal of Classical Sociology*, 1 (2), 257–287.
- Lenger, F. (1995). Verner Sombart als Propagandist eines deutschen Krieges. In: W.J. Mommsen (Ed.), *Kultur und Krieg: Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*. De Gruyter Oldenbourg.
- Lenger, F. (2012). *Werner Sombart 1863–1941*. 3rd ed. Munich: C.H. Beck.
- Mitzman, A. (1987). Personal Conflict and Ideological Options in Sombart and Weber. In: W.J. Mommsen, J. Osterhammel (Eds.), *Max Weber and His Contemporaries* (pp. 99–105). London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Moore, G. (2001). The Super-Hun and the Super-State: Allied Propaganda and German Philosophy During the First World War. *German Life and Letters*, 54 (4), 310–330.

Pietilä, K. (2011). *Reason of Sociology. George Simmel and Beyond*. London: SAGE Publications Ltd.

Sombart, V. (2018). *Händler und Helden: Patriotische Besinnungen*. German Ed. Birmingham: Wentworth Press.

Sombart, V. (2021). *Traders and Heroes. Patriotic Reflection*. London: Arctos.

Whyte, I.B. (2006). Anglo-German Conflict in Popular Fiction 1870–1914. In: F. Bridgham (Ed.), *The First World War as a Clash of Cultures* (pp. 41–100). New York: Camden House.

Отримано / Received 05.12.2022.

СЕРГІЙ МАКЕЄВ

Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта

Ставлення В. Зомбарта до Першої світової війни у літературі характеризується як вкрай націоналістичне.

Вона зробила радикальний переворот у його сприйнятті процесів у світовій цивілізації. Він у новому висвітленні побачив головний конфлікт епохи — конфлікт національних світоглядів, а разом з ним мету і смисли всесвітньоісторичної місії народу Німеччини. Війна становить явище, що чинить стресовий вплив на її учасників, перетворює почуття й умонастрої, наказово приписуючи зверхню авторитетність крові, ґрунту, корінням, а інтелектуали бувають до таких приписів украй чутливими. Однак націоналізм, навіть у мінімальних дозах внесений у мовлення і письмо, виводить вимовлене і тексти за рамки науковості, перетворюючи їх на пропагандистське висловлювання. Ось і книгу 1915 року «Торгаші і герої. Роздуми патріота» відносять до пропагандистського жанру, що є апологією війни. У ній найвідоміший економіст і соціолог свого часу виправдовує війну з боку Німеччини тим, що розвиток економіки, культури, комунікації, який зумовлений і просувається ринковим капіталізмом, обертається наслідками, які руйнують самі підстави існування людства. Головним чином — зростання еґотичного індивідуалізму, прагнення комфорту та якнайповнішого задоволення повсякденних потреб та бажань. Війна німецьких «героїв» проти «торгашів», уособлюваних англійцями, зверне, на думку автора, рід людський до визнання першорядної важливості високіх ідеалів духовної культури. Це апіорно введене вихідне розрізнення уточняється набором дихотомічних опозицій: «ми — вони», «високе — низьке», «сакральне — профанне», «добро — зло», «загальне — індивідуальне». Розмова з радикально націоналістичної перспективи перетворює апологетику культури на апологетику війни. У результаті війна уподібнюється до тих доволі рідкісних подій, які міфологізуються і містифікуються найрадикальніше. В описах В. Зомбарта незаперечно, як він переконаний, духовна значущість війни затуляє і маргіналізує біль, страждання, втрати й руйнування, які її супроводжують.

Ключові слова: апологія, війна, Зомбарт, пропаганда, соціологія

SERHII MAKEIEV

Apologetics of Culture as an Apologetics of War: the Case of Werner Sombart

W. Sombart's attitude to the First World War is characterized in the literature as extremely nationalistic. It made a radical revolution in his perception of the processes in world civilization. He saw in a new light the main conflict of the era — the conflict of national worldviews, and with it the purpose and meaning of the world historical mission of the German people. The war is a phenomenon that has a

stressful impact on its participants, transforms feelings and mindsets, ordering the supreme authority of blood, soil, roots, and intellectuals are extremely sensitive to such orders. However, nationalism, even in minimal doses introduced into speech and writing, takes the spoken words and texts beyond the limits of scholarship, turning them into propaganda statements. So the 1915 book «Traders and Heroes. Reflections of a Patriot» belongs to the propaganda genre, which is an apology for the war. In it, the most famous economist and sociologist of his time justifies the war on the part of Germany by the fact that the development of economy, culture, communication, caused and promoted by market capitalism, turns into consequences that destroy the very foundations of human existence. Mainly — the growth of selfish individualism, the desire for comfort and the fullest possible realization of everyday needs and pleasures. According to the author, the war of German «heroes» against the «traders» personified by the British will turn the human race to recognize the paramount importance of high ideals of spiritual culture. This a priori introduced initial distinction is clarified by a set of dichotomous oppositions: «us — them», «high — low», «sacred — profane», «good — evil», «general — individual». Talking from a radically nationalist perspective turns the apologetics of culture into the apologetics of war. As a result, war is one of those rather rare events that are mythologized and mystified in the most radical way. In W. Sombart's descriptions, the undeniable, as he is convinced, spiritual significance of war obscures and marginalizes the pain, suffering, loss and destruction that accompany it.

Keywords: apology, war, Sombart, propaganda, sociology

ЛЮДМИЛА КАЛАШНІКОВА,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та масових комунікацій Криворізького державного педагогічного університету (50000, Кривий Ріг, проспект Гагаріна, 54)

LIUDMYLA KALASHNIKOVA,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Sociology and Mass Communications, Kryvyi Rih State Pedagogical University (54, Gagarin Av., Kryvyi Rih, 50000)

lvkalashnikova198@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>

ОЛЕНА ЛІСЕЄНКО,

доктор соціологічних наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (65000, Одеса, вул. Старопортофранківська, 26)

OLENA LISEIENKO,

Doctor of Sciences, Professor in Sociology, Professor at the Department of Philosophy, Sociology and Management of Socio-Cultural Activities, South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky (26, Staroportofrankivska St., Odesa, 65000)

helenloveodessa@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0408-5203>

Загрози соціальній безпеці населення на Півдні України: нові виклики та шляхи мінімізації

Важливість вивчення стану соціальної безпеки українського суспільства, яке з 2014 року постало перед викликами військових російських загроз, набуває особливої значущості. Від початку повномасштабного вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 року Південь України опинився в центрі військових подій. Часткова окупація Херсонської та Миколаївської областей, безпосередня близькість до лінії фронту, постійні обстріли Одеської, Херсонської та Миколаївської областей докорінно змінили як соціально-економічну, так і соціопсихологічну ситуацію в цьому регіоні. І хоч би як розвиватимуться події

Цитування: Калашнікова, Л., Лісеєнко, О. (2023). Загрози соціальній безпеці населення на Півдні України: нові виклики та шляхи мінімізації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 56–76, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.01.056>.

надалі, Південь України вже ніколи не буде таким, яким був раніше, адже тиражування і масштабування загроз, тривалість їхньої дії та їхні наслідки, з одного боку, виходять далеко на межі регіону, а з іншого — складно піддаються прогнозуванню, що, своєю чергою, суттєво ускладнює відповідні процеси управління.

Соціальна безпека є універсальною категорією, що визначається характером взаємодії між соціальними групами на засадах партнерства і виявляється у дієздатності суспільства щодо відтворення стабільного функціонування соціально-економічного, політичного, правового, юридичного, управлінського, психолого-педагогічного, освітнього сегментів життя.

У часи невизначеності життєвих обставин людина змінює своє світобачення, першочерговість задоволення фізіологічних та екзистенційних потреб набуває неабиякого значення, а все, що пов'язане із розвитком, відкладається до кращих часів. Відбувається трансформація ціннісно-сміслових основ життєдіяльності, й людина за умов загрози її безпеці, постає перед вибором — продовжувати жити в цих умовах, змінювати їх, чинити спротив або ж покинути свою домівку задля створення більш безпечних і сприятливих для себе та сім'ї умов життя.

Незадовільний стан соціальної безпеки регіонального соціуму визначається високим рівнем незахищеності, песимістичними перспективами щодо різних видів соціальної активності, неможливістю швидкого повернення до нормального життя. З огляду на гостроту викликів воєнного часу та передбачуваних ризиків повоєнного періоду слід акцентовано вивчати нові виклики соціальної безпеки й визначати можливі шляхи мінімізації їхніх наслідків, що дасть змогу коригувати механізми й інструменти державного управління, сприятиме реалізації стратегії соціального захисту на місцях, що забезпечить результативність соціальної політики та пришвидшить розбудову регіону після закінчення війни.

Аналіз наявних у науковій літературі теоретичних підходів до розуміння сутності соціальної безпеки засвідчує, що більшість із них присвячені вивченню її як необхідної умови та важливої складової національної безпеки (В. Горбулін, О. Власюк, А. Качинський, В. Ліпкан та ін.), розгляду різних аспектів безпеки регіонів у соціальній (В. Онищенко, Т. Завора, О. Чепурний, О. Корнієвський, О. Сиченко), економічній (О. Дічек, А. Гуменюк), інформаційній (У. Ільницька) та багатьох інших сферах. Водночас проблемам соціальної безпеки Півдня України акцентовано присвятили свої праці А. Єрмолаєв, В. Лупацій, О. Маркеева, Л. Поляков, В. Потапенко, І. Клименко, В. Романова, С. Таран, В. Ємець, С. Денисенко, Я. Жаліло, А. Филипенко, О. Шевченко та ін.

Упродовж 2014–2022 років різні аспекти соціальної безпеки Південного регіону України активно досліджували представники Херсонського обласного відділення Соціологічної асоціації України В. Коробов, М. Гоманюк, А. Саркісов та ін. Зокрема, вони ініціювали й реалізували низку дослідницьких проєктів, таких як «Регіональна політика в Україні: громадський моніторинг стратегій регіонального розвитку» (2014), «Громадське сприйняття рятувальних служб у Херсонській області» (2014), «Туризм у Херсоні: дослідження ринку та громадської думки» (2015), «Індекс євроінтеграційного економічного поступу: посилення підтримки громадянського суспільства у впровадженні проєвропейських еко-

номічних реформ у регіонах України» (2020), «Запит на соціокультурні послуги та культурне самовираження, усвідомлення культурного різноманіття у територіальних громадах України» (2021)¹.

Представники Миколаївського центру соціологічних досліджень спільно з ТОВ «Наваль-експерт» на чолі з Л. Білоконем зорганізували проведення низки опитувань громадської думки, присвячених вивченню рівня особистісного комфорту містян і задоволеності життям у м. Миколаєві (2013–2017). У межах реалізації проекту фундаментального дослідження «Ефективне функціонування та розвиток регіонального соціокультурного середовища в умовах децентралізації як запорука національної безпеки України» (ID:60116 17.08.2016 (466-1)) упродовж 2018 року кафедрою соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили спільно із колегами з університетів Одеси та Херсону було проведено репрезентативне емпіричне дослідження у трьох обласних центрах Півдня України — Одесі, Миколаєві, Херсоні. Метою цього дослідження стало вивчення уявлень та настроїв жителів Південного регіону стосовно соціокультурних традицій міських громад, а також їхнього зв'язку із проблемними питаннями безпеки, що виникли за умов російської агресії [Миколаївський центр, 2018].

Одеськими соціологами, зокрема О. Лісеєнко, Н. Нікон, Т. Мосійчук, О. Доброєром, М. Яценко та іншими у межах проекту «Спільна мова: громадський діалог щодо Закону України “Про освіту”», реалізованого Південноукраїнським відділенням Соціологічної асоціації України, впродовж 2018 року було проведено емпіричні соціологічні дослідження. Завданням їх було вивчення ставлення громадськості, представників різних етнонаціональних груп, держслужбовців та суб'єктів освітнього процесу, які проживають у районах компактного існування національних меншин в Одеській області, щодо реалізації статті 7 Закону України «Про освіту» (2017) та мовної політики в освітній сфері [Лісеєнко, 2020]. У працях В. Подшивалкіної подано вивчення транскордонних та трансдисциплінарних викликів безпеці Південного регіону й технологічні аспекти соціального захисту населення в Україні [Коваль, 2013; Подшивалкіна, 2016].

Попри наявні дослідницькі спроби поза увагою залишилися питання соціальної безпеки за умов війни, що потребує теоретичного обґрунтування та емпіричної верифікації задля розроблення ефективних механізмів та інструментів державного управління нею.

Соціальна безпека регіонального соціуму: сутність та складові

У Декларації про державний суверенітет України під поняттям соціальної безпеки розуміють стан гарантованої правової та інституціональної захищеності життєво важливих соціальних інтересів як особи, так і суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз [Декларація, 1990]. Концепція національної безпеки України передбачає виокремлення семи провідних сфер національної безпеки, серед яких присутня і соціальна [Концепція, 2000]. Відтак поняття соці-

1 Херсонське обласне відділення Соціологічної асоціації України: офіційний сайт (2021) (<http://soc.ks.ua/hoo-sau/>).

альної безпеки населення передбачає високий рівень захищеності соціальних інтересів, можливість створення умов для нормального життя, отримання достатнього рівня соціальних благ, стабільність, збереження, розвиток і відтворення людського потенціалу.

У широкому сенсі соціальна безпека є синонімом безпеки всього суспільства, а отже, національної, колективної чи регіональної безпеки. Натомість, у вузькому розумінні, це безпека однієї зі сфер суспільного буття, пов'язаної — поряд з економічною, політичною, культурною чи будь-якою іншою — з забезпеченням високого рівня життєдіяльності населення.

Соціальна безпека проявляється на різних рівнях, маючи стосунок як до особистісних, так і до суспільних інтересів. Її суб'єктивно-об'єктивний характер визначається, з одного боку, рівнем безпеки суспільства, регіону, спільноти, з іншого — індивідуальним чи груповим самопочуттям і усвідомленням своєї захищеності. Саме тому в межах соціологічного підходу до вивчення проблем соціальної безпеки регіонального соціуму слід застосовувати це поняття як у вузькому, так і у широкому розумінні з урахуванням усього розмаїття форм її проявів. Таким чином, соціальну безпеку населення регіону слід розуміти як стан безпеки функціонування і розвитку історично сформованої соціокультурної спільноти, здатної вибудовувати свої відносини таким чином, щоб вони не руйнували усталеного правопорядку і соціального становища конкретного громадянина у ній.

Соціальна безпека як властивість будь-якої соціальної системи повертатися до стану відносної рівноваги, балансуючи у вирі небезпек, загроз, ризиків, здатних її зруйнувати чи зумовити її деградацію, є комплексним, багатофункційним утворенням з розгалуженою внутрішньою структурою. До її провідних складових відносять безпеку здоров'я, проживання, навчання, харчування, зайнятості, відпочинку, криміногенну та особистісну безпеку.

Перша складова гарантує захист здоров'я, материнства, дитинства і старості, друга передбачає забезпечення населення гідними умовами проживання (щільність населення, міграція, забезпечення житлом тощо), третя включає забезпечення можливостей для здобуття освіти для всіх верств населення, четверта характеризує доступність продуктів харчування, їхню якість, різноманітність і калорійність, п'ята пов'язана зі створенням умов для ефективної зайнятості працездатного населення (безпека формування трудових ресурсів, безробіття, оплати праці та соціального захисту), шоста окреслює умови відновлення робочої сили, відтворення людського потенціалу, сьома визначає захист від фізичного насильства і криміногенних загроз, восьма передбачає захист основних прав і свобод громадян (релігія, культура, політична активність, безпека соціальних меншин, психологічний комфорт). З огляду на наявні складові джерела загроз соціальній безпеці населення регіону вкрай різноманітні та являють собою сукупність умов і чинників, які загрожують життєво важливим інтересам особистості, суспільства, регіону, держави.

Загальна соціально-економічна характеристика та рівень соціальної безпеки Південного регіону України до початку війни

Використання індикативного аналізу для оцінювання рівня соціальної безпеки регіону дасть змогу відстежувати його зміни під впливом окремих видів загроз. З огляду на означені структурні складові соціальної безпеки з-поміж об'єктивних кількісних показників, що підлягають вивченню, акцентовано проаналізуємо показники демографії, ринку праці та зайнятості, благополуччя, освіти, культури, дозвілля, соціального захисту, екології та правопорядку. Відповідно, до числа об'єктивних соціогенних критеріїв, які мінімально, але достатньо характеризують стан соціальної безпеки, слід віднести: вікову структуру та природний приріст населення, захворюваність, розвиток освітньої, культурної й дозвілєвої інфраструктури, економічну активність, співвідношення кількості зайнятих/безробітних, рівень благополуччя населення, а також екологічну ситуацію та криміногенність [Калашнікова, 2017].

Після анексії АР Крим у 2014 році утворився «новий» Південь, що об'єднав Херсонську, Миколаївську та Одеську області. Ці субрегіони мають спільні соціально-економічні характеристики, зумовлені приморським і прикордонним розташуванням, високою концентрацією морських торговельних портів, сприятливими кліматичними умовами для сільськогосподарського виробництва.

Географічне розташування Південного регіону характеризується межуванням на півночі із Вінницькою та Кіровоградською областями, на сході — з Дніпропетровською та Запорізькою областями України, на заході — з Молдовою, на південному заході — з Румунією, а також наявністю виходу до Чорного та Азовського морів. Таке розташування регіону зумовило формування структури його економіки з розвиненим морегосподарським та агропромисловим комплексами, суднобудуванням і судноремонтом, рибним промислом, курортно-рекреаційним потенціалом та інфраструктурою автономної енергетики на основі відновлювальних джерел (сонця і вітру). Особливо слід наголосити наявність транспортних коридорів, що проходять через Південь України, сполучаючи Європу та Азію й детермінуючи розвиток міжнародного бізнесу.

Аналізуючи показники демографічної безпеки, зазначимо, що Південь України заселений значно менше, ніж інші її регіони. Загальна чисельність населення, що проживало у регіоні станом на 1 лютого 2022 року, дорівнювала у Миколаївській області 1 091 821 особу (429,4 домогосподарства), у Херсонській — 1 001 598 осіб (390,5 домогосподарства), в Одеській — 2 351 392 особи (882,2 домогосподарства), що становить 10,81% від загальної чисельності населення України [Населення, 2022]. Статеві-вікова структура населення Півдня є специфічною, адже частка осіб старшої вікової групи (60 років і більше) є найнижчою порівняно з іншими регіонами країни (23,3%). Приріст населення у 2021 році в Херсонській області становив –15 109 осіб, у Миколаївській та Одеській областях –16 573 та 16 715 осіб відповідно. При тому, що в Одеській області спостерігався додатній міграційний приріст, тоді як у Миколаївській і Херсонській він набував від'ємних значень [Населення, 2022].

На початок 2022 року середня щільність населення у Миколаївській області становила 44,33 особи/км², у Херсонській — 35,15 особи/км², в Одеській — 70,54 особи/км². У містах проживає 65,81% населення регіону (найнижчим цей показник є у Херсонській області), тоді як середній показник міського населення по Україні становить 69,70% від загальної кількості наявного населення країни. Щільність сільського населення степової частини регіону не перевищує 18 осіб/км² [Населення, 2022].

3-поміж інших держав Європи Україна є сьогодні однією з найбільш поліетнічних країн, і найбільш етнічно строкатим її регіоном є Південь, де компактно проживають близько 130 національних меншин.

Загальна площа житлових приміщень у Херсонській області становить 26 727,8 тис. м², у Миколаївській — 25 272,6 тис. м², в Одеській — 59 279,6 тис. м² [ГУС в Миколаївській області, 2021; ГУС в Одеській області, 2021; ГУС в Херсонській області, 2021]. Показники забезпеченості житлом, визначені як співвідношення загальної площі житлових приміщень до кількості наявного населення, для цих областей дорівнюють відповідно 26,69, 23,15 і 25,21 м² на 1 особу, тоді як норма житла в Україні становить 13,6 м² [Населення, 2022].

У 2020 році у зв'язку з необхідністю реалізації другого етапу реформи децентралізації адміністративно-територіальна структура регіону зазнала змін. Так, Одеська область об'єднувала 7 районів (Одеса, Березівка, Білгород-Дністровський, Болград, Ізмаїл, Подільськ, Роздільна), Миколаївська — 4 райони (Миколаїв, Баштанка, Вознесенськ, Первомайськ), Херсонська — 5 районів (Херсон, Берислав, Генічеськ, Каховка, Скадовськ) [ГУС в Миколаївській області, 2021; ГУС в Одеській області, 2021; ГУС в Херсонській області, 2021].

Аналізуючи показники безпеки здоров'я, зазначимо, що від 2018 року МОЗ України не веде статистику щодо захворюваності та поширення хвороб серед населення, Центр медичної статистики фіксує лише госпітальну захворюваність, тобто кількість госпіталізованих осіб за звітний період. Тож станом на кінець 2021 року визначено, що частка госпіталізованих осіб від загальної чисельності наявного населення становить у Херсонській області 5,52%, в Одеській — 6,28%, у Миколаївській — 6,34% [Статистичні дані, 2021]. Дані щодо наявності вперше зареєстрованих захворювань, а також їхньої структури, на жаль, нині відсутні.

На початок 2022 року охоплення закладами дошкільної освіти у Херсонській області становило 61% дитячого населення дошкільного віку, в Миколаївській — 67%, в Одеській — 56%. Охоплення закладами середньої освіти для цих же субрегіонів дорівнювало відповідно 83,3%, 82,0% і 86,6% від загальної чисельності населення віком 6–17 років в означених областях [ГУС в Миколаївській області, 2021; ГУС в Одеській області, 2021; ГУС в Херсонській області, 2021].

Узагальнення показників безпеки зайнятості дало підстави зробити висновки про те, що рівень участі в робочій силі населення віком від 15 років і старше в Херсонській області був найвищим порівняно з іншими областями регіону і становив 57,0% від загальної кількості наявного населення відповідної вікової групи, трохи меншим він був у Миколаївській (56,8%) та Одеській (54,5%) областях, тоді як по Україні в цілому цей показник становив 55,1% [ГУС

в Миколаївській області, 2021; ГУС в Одеській області, 2021; ГУС в Херсонській області, 2021].

Рівень середньомісячної заробітної плати штатних працівників на кінець 2021 року в Херсонській області сягав 11398,0 грн, що еквівалентно 4,6 прожиткового мінімуму, а сукупні середні витрати на придбання продуктів харчування становили 50,3% від загального сукупного доходу домогосподарства; в Одеській — 12 326,0 грн (4,97% і 48,6%), у Миколаївській — 13807,0 грн (5,56% і 44,0%). Найвищий рівень безробіття спостерігався в Херсонській області й становив 11,3% від належного до робочої сили населення віком від 15 років і старше, натомість найнижчий — в Одеській (8,0%) [ГУС в Миколаївській області, 2021; ГУС в Одеській області, 2021; ГУС в Херсонській області, 2021].

Щодо показників безпеки соціального захисту зазначимо, що відносний відсотковий показник частки пенсіонерів у регіоні найвищий у Миколаївській (27,00%) та Херсонській (26,57%) областях. Найбільша частка осіб з інвалідністю припадає на Одеський субрегіон — 6,76% від загальної кількості постійного населення. Найбільша кількість соціально незахищених осіб зафіксована в Миколаївській області й налічує 2,39% від кількості населення субрегіону [ГУС в Миколаївській області, 2021; ГУС в Одеській області, 2021; ГУС в Херсонській області, 2021].

З огляду на показники екологічної безпеки найбільший рівень загроз та небезпек чатує на жителів Миколаївської області, оскільки обсяги забруднення стічних вод ($101,8 \text{ м}^3/\text{км}^2$) та утворення відходів ($841,1 \text{ т}/\text{км}^2$) суттєво перевищують норму. Більш безпечною у цьому сенсі є Херсонська область, де аналогічні показники у 10–30 разів менші й дорівнюють $3,2 \text{ м}^3/\text{км}^2$ і $88,7 \text{ т}/\text{км}^2$ відповідно [Найзабрудненіший — Київ, 2022].

Показники безпеки відпочинку, що характеризують умови відновлення робочої сили, відтворення людського потенціалу неможливо проаналізувати, оскільки індекси діяльності культурно-дозвіллевих закладів, подані на офіційному сайті Державного комітету статистики України, не оновлювалися від 2017 року. Показники криміногенної безпеки теж неможливо проаналізувати, оскільки відомчі сайти обласних підрозділів прокуратури нині закрито для перегляду з міркувань інформаційної безпеки.

Отже, визначаючи рівень соціальної безпеки населення на підставі аналізу статистичних показників, можна зробити висновок про те, що найбезпечнішою є Херсонська область, помірковано безпечною/небезпечною є Миколаївська область й найнебезпечнішою Одеська область (див. табл. 1).

Показники особистісної безпеки визначаються суб'єктивними оцінками населення, визначеними в перебігу проведення опитувань громадської думки, адже від того, наскільки реально люди оцінюють рівень небезпек, загроз і ризиків, можливість захисту їхніх основних прав і свобод, залежить рівень психологічного комфорту. Об'єктивність, а відтак і адекватність оцінок особистісної безпеки визначається рівнем сформованості соціальних уявлень про можливі небезпеки, загрози та ризики, наявним рівнем адаптивності та поінформованості конкретної особистості. Об'єктивні та суб'єктивні оцінки соціальної безпеки не виключають одна одну, а доповнюють. Саме тому однією з провідних

переваг моніторингу суб'єктивних оцінок безпеки є можливість доповнення отриманої поточної статистичної інформації.

Таблиця 1

Зведена таблиця об'єктивних показників соціальної безпеки у 2021 році

Показники / Область		Миколаїв-ська	Одеська	Херсон-ська	Україна
<i>Демографічні показники</i>					
Наявне населення, осіб		1091821	2351392	1001598	41167300
Щільність населення, кількість осіб на 1 км ²		44,33	70,54	35,15	75,15
Кількість домогосподарств, тис.		429,4	882,2	390,5	14678,1
Частка домогосподарств з дітьми до 18 років, %		40,1	38,7	36,7	37,8
Частка окремих груп населення, %	0–15 років	16,15	17,90	16,96	15,98
	16–59 років	59,45	59,53	59,17	59,26
	60 років і старше	23,40	22,57	23,87	24,76
	Міське	68,76	67,26	61,41	69,70
	Сільське	31,24	32,74	38,59	30,30
Природний приріст населення		–14359	–23142	–13036	–442279
Міграційний приріст		–2214	6427	–2073	21261
<i>Показники забезпечення житлом</i>					
Загальна площа житлових приміщень, м ²		25272634	59279602	26727806	1014775424
Площа житлових приміщень, що припадає на 1 особу, м ²		23,15	25,21	26,69	24,65
<i>Показники здоров'я</i>					
Частка госпіталізованих, %		6,34	5,52	6,28	5,14
<i>Показники освіти</i>					
Частка дітей віком до 6 років, охоплених дошкільними закладами, %		67,0	56,0	61,0	60,0
Частка дітей віком 6–17 років, охоплених середньою освітою у закладах загальної середньої освіти, %		82,0	86,6	83,3	78,9
<i>Показники соціального захисту</i>					
Частка пенсіонерів, %		27,00	24,21	26,57	26,33
Частка осіб з інвалідністю, %		6,09	6,76	4,98	6,62
Частка дітей-інвалідів віком до 16 років, %		0,41	0,36	0,40	0,39
Частка громадян, які виявлялися у складних життєвих обставинах і перебували на обліку у центрах надання соціальних послуг, %		2,39	1,58	1,31	1,35
<i>Показники зайнятості та фінансового благополуччя</i>					
Частка населення віком 15 років і старше, належного до робочої сили), %		56,8	54,5	57,0	55,1
Рівень безробіття, % до робочої сили віком 15 років і більше		10,7	8,0	11,3	9,1

Рівень середньомісячної заробітної плати штатних працівників, грн	11398	12326	13807	14014
Частка доходу, що припадає на сукупні середні витрати на придбання продуктів харчування, %	44,0	48,6	50,3	45,9
Екологічні показники				
Викиди забруднювальних речовин в атмосферу, т/км ²	2,2	3,7	2,0	6,0
Обсяг забруднених стічних вод, м ³ /км ²	101,8	13,7	3,2	776,0
Утворено відходів, т/км ²	841,1	730,4	88,7	858,5

Джерела: [Населення, 2022; Статистичні дані, 2021; Рішення обласної ради, 2020; Стратегія розвитку Миколаївської області, 2020; Стратегія розвитку Одеської області, 2020; ГУС в Миколаївській області, 2021; ГУС в Одеській області, 2021; ГУС в Херсонській області, 2021; Найзабрудненіший — Київ, 2022.

Для аналізу суб’єктивних оцінок рівня безпеки з боку населення Південного регіону України, можна звернутися до результатів репрезентативних досліджень, проведених у 2018 році кафедрою соціології ЧДУ ім. П. Могили разом з колегами з університетів Одеси та Херсону і за безпосередньої участі авторів і присвячених вивченню уявлень, настроїв та цінностей городян трьох великих міст Півдня України та зв’язку цих уявлень, настроїв та цінностей із проблемними питаннями безпеки, що виникли в умовах російської агресії [Миколаївський центр, 2018].

Одним із важливих дослідницьких завдань було вивчення громадянської ідентичності міського населення Півдня України. Згідно з результатами опитування більшість опитаних відчувають себе перш за все громадянами країни (39%) і городянами своїх міст (27,7%). Одесити й дещо трохи менше херсонці вважають себе перш за все городянами своїх міст і майже тою ж мірою громадянами країни. Що стосується Миколаєва, то саме тут присутні найбільш високі показники відчуття українського громадянства, оскільки більш як половина опитаних (51,6%) обрали саме такий варіант відповіді (див. табл. 2).

Таблиця 2

Ідентичність городян Півдня як відчуття ними належності до держави України та до свого міста (% від загальної кількості опитаних)

Ким Ви себе вважаєте перш за все? (Варіанти відповідей / Місто)	Миколаїв	Одеса	Херсон	В цілому по регіону
Громадянином України	51,6	32,0	40,8	39,0
Жителем Вашого міста	18,8	32,5	33,1	27,7
Жителем Півдня	12,7	4,4	16,6	9,0
Громадянином Європи	3,8	3,9	2,5	3,6
Громадянином світу	8,9	18,6	5,7	13,5
Представником етносу	1,4	4,4	0,6	2,9
Важко відповісти	1,9	2,6	–	1,5

Спостереження за особливостями міської ідентичності городян Півдня підтверджуються прямою кореляцією із показниками міської ідентичності як відмінності від городян інших міст Півдня. Наведені дані свідчать, що всі городяни

міст Півдня мають достатньо високий рівень міської ідентичності у поєднанні з відчуттям своєї відмінності від інших містян Півдня, на що вказують $\frac{2}{3}$ (66%) всіх опитаних в регіоні (див. табл. 3).

Таблиця 3

Ідентичність городян як відчуття своєї відмінності від інших жителів Півдня
(% від загальної кількості опитаних)

Як Ви вважаєте, чи відрізняються жителі Вашого міста від мешканців інших міст/регіонів України? (Місто / Варіанти відповідей)	Так, відрізняються	Ні, не відрізняються	Важко відповісти	Інше
Миколаїв	57,3	39,0	3,8	–
Одеса	68,4	25,1	6,3	0,2
Херсон	71,3	26,1	2,5	–
В цілому по регіону	66	29	4,9	–

Отримані в процесі дослідження результати стосовно відчуття безпеки у городян в сучасних умовах свідчать, що відчуття безпеки чи небезпеки для країни в цілому в містах Півдня пов’язане як із географічним розташуванням міст, так і з настроями містян, оскільки Херсон межує з окупованим Кримом, а Одеса — з окупованим Придністров’ям.

Таблиця 4

Уявлення городян Півдня України щодо твердження «Україна — це безпечна країна для життя» (% від загальної кількості опитаних)

Якою мірою ви погоджуєтесь або не погоджуєтесь із твердженням? (Місто / Варіанти відповідей)	Повністю погоджу-юсь	Погоджу-юсь	Важко від-повісти	Не пого-джуєсь	Повністю не пого-джуєсь
Миколаїв	7,5	25,8	16,4	36,2	14,1
	33,9			50,3	
Одеса	20,0	24,6	15,1	25,5	14,8
	44,6			40,3	
Херсон	7,0	28,0	9,6	36,9	18,5
	35,0			55,4	
Загалом по регіону	14,1	25, 6	14,4	30,6	15,4
	39,7			46,0	

Результати дослідження засвідчили, що саме в Одесі містяни найбільшою мірою порівняно з іншими містами та регіонами сприймають становище у країні в цілому як безпечне. Водночас у Херсоні, який першим зіткнувся із біженцями з Криму, безпосередньо межує із захопленими Росією територіями, розташований найближче до зони військових дій на Сході, рівень тривожності виявився найвищим по регіону. Більшість городян Херсону, а саме 55,4% опитаних не погодилися з твердженням, що «Україна — це безпечна країна для життя». З-поміж респондентів Миколаєва 50,3% осіб відчували небезпечність сучасного стану країни, тоді як в Одесі таких виявилось куди менше — 40,3%. В Одесі 44,6%

респондентів вважають Україну безпечною країною для життя, у Миколаєві — 33,9%, а в Херсоні — 35,0% (див. табл. 4).

За результатами дослідження, одесити частіше за інших городян Півдня від-
чувають впевненість у безпечності свого міста, а найбільшу тривожність демон-
струють миколаївці, 38,5% яких не погоджуються з таким твердженням щодо
свого міста (див. табл. 5).

Таблиця 5

Уявлення городян Півдня України щодо твердження «Мoje місто — безпечне для
життя» (% від загальної кількості опитаних)

Якою мірою Ви погоджуєтесь або не погоджуєтесь із твердженням? (Місто / Варіанти відповідей)	Повністю погоджу- юсь	Погоджу- юсь	Важко від- повісти	Не пого- джуюсь	Повністю не пого- джуюсь
Миколаїв	9,4	33,8	18,3	26,8	11,7
	43,2			38,5	
Одеса	23,2	36,0	15,1	17,6	8,1
	59,2			25,7	
Херсон	15,3	41,4	10,8	28	4,5
	56,7			32,5	
Загалом по регіону	18,0	36,5	15,1	22,1	8,4
	54,5			30,5	

Про настрої городян на Півдні України свідчать також показники відповідей на запитання «Якби сьогодні у Вас була така можливість, чи хотіли б Ви виїхати на постійне місце проживання до іншої країни?». Оскільки 54,4% опитаних підтвердили такий намір, еміграційні настрої городян залишаються доволі ви-
сокими. Якщо до них додати 8,2% опитаних, які ще остаточно не визначилися, то в цілому цей показник сягає 62,6% респондентів, що становить $\frac{2}{3}$ жителів Півдня, які б хотіли залишити країну.

Вторинний аналіз даних сьомої хвили всеукраїнського муніципального опи-
тування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» від імені Центру аналі-
зу та соціологічних досліджень Міжнародного республіканського інституту у
травні–червні 2021 року щодо якості життя в різних містах України, зокрема
Південного регіону, дав змогу з’ясувати рівень особистісної безпеки [Сьоме му-
ніципальне опитування, 2021] (див. табл. 6).

Так, показники економічної безпеки набувають значення, нижчого за серед-
не у всіх субрегіонах. Рівень безпеки здоров’я, освіти та культури набуває най-
вищого значення в Миколаївській області, натомість в Одеській — найнижчого.
З огляду на рівень оцінки діяльності поліції та безпеки в місті можна зробити
висновок про те, що рівень криміногенної безпеки є найнижчим у Херсонській
області. Рівень дотримання особистісних прав у сфері релігії та громадських
організацій набуває вищих за середні значень у всіх трьох областях.

Таблиця 6

**Узагальнена таблиця суб'єктивних показників соціальної безпеки
Півдня України**

Показники соціальної безпеки / Область	Миколаївська	Одеська	Херсонська
Оцінка змін економічного становища сім'ї за останні 12 місяців*	2,4	2,3	2,3
Рівень якості надання послуг закладами охорони здоров'я**	2,4	2,5	2,5
Рівень якості надання послуг закладами вищої освіти**	3,3	3,1	3,2
Рівень якості надання послуг школами**	3,2	3,1	3,2
Рівень якості надання послуг дитячими садками**	3,4	3,1	3,3
Рівень якості надання послуг закладами культури**	3,2	3,1	3,0
Рівень якості надання послуг у сфері діяльності поліції**	2,7	2,6	2,7
Рівень якості надання послуг у сфері екології, навколишнього середовища**	2,6	2,5	2,9
Схвалення діяльності релігійних організацій***	2,1	2,0	2,0
Схвалення діяльності громадських організацій***	1,8	1,7	2,0
Відчуття безпеки у місті****	1,6	1,5	1,4

* Значення індексу коливається від 1 до 5, де 1 означає «набагато погіршилось», а 5 — «набагато покращилось».

** Значення індексу коливається від 1 до 5, де 1 означає «жахливо», а 5 — «відмінно».

*** Значення індексу коливається від 0 до 3, де 0 — «зовсім не схвалюю», а 3 — «цілком схвалюю»

**** Значення індексу коливається від 0 до 3, де 0 — «почуваюся повністю в небезпеці», а 3 — «почуваюся цілком безпечно».

Джерело: [Сьоме муніципальне опитування, 2021].

Навіть до війни оцінювання рівня соціальної безпеки було ускладнено низкою проблем, пов'язаних, по-перше, з відсутністю достатньо повної системи показників для критеріальної оцінки окремих складових соціальної безпеки, а відтак і недостатністю інформаційного наповнення підрозділів статистичної інформації, яка їх стосується, по-друге, відсутністю можливості зіставлення значень об'єктивних і суб'єктивних показників з огляду на неузгодженість методології та методики їх збирання (найближчою до системи об'єктивних статистичних показників є методика вивчення суб'єктивних оцінок рівня безпеки, розроблена Інститутом соціології НАНУ, проте відсутність відкритих даних у розрізі регіонів ускладнює здійснення їх компаративного аналізу).

Натомість в умовах воєнного часу окрім означених загроз соціальній безпеці з'явилися нові, що вимагають як обліку та прогнозування наслідків, так і вчасного розроблення інноваційних механізмів їх мінімізації.

Стан соціальної безпеки населення Півдня України та нові загрози в умовах повномасштабної війни

Від початку повномасштабної війни до наявних загроз соціальній безпеці населення Півдня України додалися нові, детерміновані міграційними й демографічними втратами, змінами структурної цілісності поселенських мереж, призупиненням діяльності підприємств, втратою робочих місць, руйнуванням інфраструктури, екологічними та природно-ресурсними втратами.

За оцінками Української Гельсінської спілки з прав людини, за період лютого–листопада 2022 року найбільші демографічні втрати зафіксовано у Херсонській області, найменші — в Одеській (див. табл. 7).

Таблиця 7

Зафіксовані епізоди злочинів на Півдні України впродовж дев'яти місяців повномасштабної російсько-української війни

Тип втрати / Область	Миколаївська	Одеська	Херсонська
Загибель	207	40	250
Поранення	420	130	334
Згвалтування	1	0	5
Порушення прав	2	70	263
Катування, нелюдське поводження	4	1	33
Незаконне позбавлення волі	4	3	-
Зникнення	9	0	520
Примусова мобілізація	-	-	1
Загальна кількість втрат	647	244	1406

Джерела: [Зафіксовані епізоди міжнародних злочинів в Одеській області, 2022; Зафіксовані епізоди міжнародних злочинів у Миколаївській області, 2022; Узагальнення подій, 2022].

У переліку категорій осіб, що визначаються як зниклі, переважно зафіксовано колишніх учасників АТО, чинних чи колишніх співробітників правоохоронних органів, проукраїнських громадських активістів, журналістів, очільників органів місцевої влади, підприємців, керівників державних установ, фермерів та вчителів.

Реальні цифри прямих демографічних втрат можуть суттєво перевищувати фактично зафіксовані. Оцінити міграційні втрати доволі складно через відсутність оприлюднених офіційних даних щодо числа внутрішньо переміщених осіб, зовнішніх мігрантів, зокрема осіб, депортованих з окупованих регіонів на територію АР Крим та Росії. Наразі обліку підлягають ті внутрішні й зовнішні мігранти, що звернулися по виплати належних їм пенсій чи соціальної допомоги за новим місцем проживання.

Інші непрямі демографічні загрози пов'язані з погіршенням стану здоров'я населення внаслідок дистресу, порушення санітарно-епідеміологічних умов життя, нестачі продуктів харчування та питної води, відсутності необхідної кваліфікованої медичної допомоги (або її відтермінування), браку лікарських засобів, вимушеного недотримання потрібного лікування. Аналізувати ці загрози складно через неможливість встановлення точних причин смертності,

неповноту реєстрації захворюваності, особливо щодо розладів психіки та поведінки, а також відтермінування у часі настання їх наслідків.

Не менш актуальним є збільшення чисельності категорій людей, які потребують соціального захисту — ветеранів війни, учасників бойових дій, осіб з інвалідністю внаслідок війни та прирівняних до них осіб; їх масштабування може стати проблемою для держави.

У майбутньому особливо гостро, зокрема на деокупованих територіях, постане загроза депопуляції, спричиненої безповоротною міграцією, зростанням смертності, скороченням тривалості життя та зниженням народжуваності; як наслідок матимемо зміну структурної цілісності поселенських мереж, яка може бути критичною з точки зору неможливості відтворення людського потенціалу регіонів, особливо у сільській місцевості. Стихийний характер перерозподілу щільності населення на тлі руйнування соціальної інфраструктури може суттєво розбалансувати функціонування соціальної системи Південного регіону на довгі роки повоєнної відбудови. Ще одна загроза — поява нових соціально вразливих груп населення через тривале перебування у стані психологічного дискомфорту та в незадовільних санітарно-гігієнічних умовах.

Проблема зниження рівня життя регіонального соціуму пов'язана як із зовнішніми об'єктивними чинниками (інфляція, різке падіння національної грошової одиниці, зростання цін), так і внутрішніми — призупиненням діяльності підприємств, руйнуванням інфраструктури, різким зростання рівня безробіття.

За даними звіту про прямі збитки інфраструктури від руйнування внаслідок активних бойових дій, підготовленого аналітиками Київської школи економіки, на вересень 2022 року основна частка фінансових втрат (39,7% і 27,8% відповідно) припадає на житлові будівлі та об'єкти соціальної інфраструктури. Трохи менше — на активи підприємств (7,8%), заклади освіти (5,5%), агропромисловий комплекс та земельні ресурси (5,2%) [Звіт про прямі збитки інфраструктури, 2022]. Проте з огляду на активізацію обстрілів об'єктів енергетичної інфраструктури у листопаді ці цифри суттєво змінилися. Окремо слід оцінювати грошові збитки, спричинені призупиненням діяльності портів, залізниці, авіаційного та автотранспортного сполучення, операторів електронних комунікацій та ін. Є також масштабні втрати агропромислового комплексу внаслідок крадіжок техніки, зерна, мору худоби тощо (див. табл. 8).

Зростання загроз криміногенній складовій соціальної безпеки детерміноване численними випадками колаборації, мародерства, бандитизму, вільним володінням зброєю, близькістю непідконтрольних територій і високим рівнем загрози терористичних актів і диверсій. Статистику таких випадків на підконтрольних територіях, якщо й ведуть офіційні структури, то не афішують на загал. Натомість в окупованих регіонах такого роду злочини активно поширюються через фактичну відсутність чинних правоохоронних структур, тому в більшості випадків вони мають латентний характер.

Екологічні загрози в Херсонській області спричинені підривом плавзасобів і суден, у Миколаївській області пов'язані із загоранням резервуарів з непереробленою олією внаслідок обстрілів крилатими ракетами та дронами-камікадзе, в Одеській — із витіканням мазуту та дизеля внаслідок ушкодження борта бун-

керовщика «Millenium Spirit». Окрім того зафіксовано низку випадків загибелі тварин в акваторії Чорного і Азовського морів, у національних парках і заповідниках. Фіксувати наслідки викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря, водні ресурси внаслідок численних вибухів боеприпасів та обстрілів сьогодні вкрай важко. Додаткового обліку вимагають загрози, пов’язані з порушенням екосистеми внаслідок появи стихійних захоронень у несанкціонованих місцях, появи нових сміттєзвалищ тощо.

Таблиця 8

Зафіксовані епізоди руйнування інфраструктури на Півдні України впродовж дев’яти місяців повномасштабної російсько-української війни

Кількість втрат об’єктів інфраструктури / Область	Миколаївська	Одеська	Херсонська
Будівлі житлово-побутового призначення	1386	181	2153
Будівлі освітньо-виховних закладів	73	1	113
Будівлі лікувально-оздоровчих закладів	26	–	11
Будівлі державних установ	30	–	22
Будівлі культурно-розважальних закладів	23	4	14
Будівлі культового призначення	12	2	9
Об’єкти підприємницької діяльності та комерційно-виробничого призначення	343	92	165
Об’єкти транспортної інфраструктури	20	4	9
Об’єкти інфраструктури життєзабезпечення	80	32	55
Історичні пам’ятники	2	1	18
Господарчі угіддя, ліси	30	5	33
Мости	1	7	3
Автомобілі, судна, транспортні засоби	345	65	294
Водні угіддя/екосистема	–	48	–
Інше/об’єкт невідомий	51	–	–
Загалом об’єктів	2422	442	2899

Джерела: [Зафіксовані епізоди міжнародних злочинів в Одеській області, 2022; Зафіксовані епізоди міжнародних злочинів у Миколаївській області, 2022; Узагальнення подій, 2022].

Можливі шляхи мінімізації нових загроз соціальній безпеці Півдня України

Серед можливих шляхів мінімізації/подолання наслідків загроз соціальній безпеці Півдня України можна вирізнити принаймні соціально-економічні, політико-юридичні, соціально-психологічні та інші науково обґрунтовані механізми.

Запровадження соціально-економічних механізмів мінімізації/подолання наслідків означених загроз може передбачати:

- відкриття нових зовнішніх ринків збуту агропромислової продукції;
- відбудову туристично-рекреаційної інфраструктури регіону;

- розвиток альтернативної енергетики та марикультури в прибережних районах;
- формування засад креативної економіки на підставі наявного культурного потенціалу Південного регіону;
- посилення транскордонного співробітництва.

Для запровадження політико-юридичних механізмів мінімізації/подолання загроз соціальній безпеці Півдня України необхідно працювати в таких напрямках:

- підвищення рівня довіри населення до органів влади;
- встановлення взаємної відповідальності особи та держави;
- зростання соціального капіталу;
- забезпечення верховенства закону в усіх сферах соціального життя, а також контролю та ефективного нагляду держави за дотриманням законів та інших нормативних актів.

Запровадження соціально-психологічних та інших науково обґрунтованих механізмів мінімізації/подолання наслідків означених загроз може передбачати:

- розроблення системи соціальних показників для здійснення моніторингу забезпечення основних прав, гарантій і свобод особливо вразливих категорій населення, зокрема на деокупованих територіях і в тих регіонах, інфраструктура яких найбільше постраждала від російської агресії;
- створення стандарту організації соціально-психологічної реабілітації, що передбачає розроблення типової форми індивідуального плану соціальної та психологічної реабілітації отримувача послуг, дорожньої карти супроводу тощо;
- вивчення досвіду міжнародних організацій щодо забезпечення залучення населення в рамках соціального партнерства до відновлення країни у повоєнний період.

Разом з тим результати досліджень свідчать про необхідність подальшого вивчення загроз соціальній безпеці населення на Півдні України. Це також зумовлює необхідність продовження досліджень, обміну досвідом і забезпечення можливості ведення міждисциплінарних дискусій із сучасних проблем захисту соціальної безпеки населення України в умовах воєнного часу.

Джерела

Власюк, О.С. (2016). Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: Вибр. наук. праці. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.

Головне управління статистики в Миколаївській області (2022). Отримано з : <http://www.mk.ukrstat.gov.ua>.

Головне управління статистики в Одеській області (2022). Отримано з: <http://www.od.ukrstat.gov.ua>.

Головне управління статистики в Херсонській області (2022). Отримано з: <http://www.ks.ukrstat.gov.ua>.

Горбулін, В. (ред.) (2005). Система оцінок зовнішніх і внутрішніх ризиків та загроз національній безпеці України. Київ : ДП НВЦ «Євроатлантикінформ».

Гуменюк, А.М. (2014). *Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.

Декларація про державний суверенітет України (1990). *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.

Дічек, О.І. (2013). Економічна безпека регіонів — складова системи національної безпеки. *Вчені записки університету «Крок»*. Серія : Економіка, 33, 24–30.

Єрмолаєв, А. та ін. (2014). *Український Південь: сучасні виклики та стратегічні пріоритети розвитку*. Київ: Інститут стратегічних досліджень «Нова Україна».

Жаліло, Я.А., Филипенко, А.О., Шевченко, О.В. (2020). Рушії стратегічного розвитку регіонів Півдня України. *Аналітична записка. Серія «Регіональний розвиток»*, 4, 1–8. [Київ : Національний інститут стратегічних досліджень.] Отримано з : <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-02/analit-zhalilo-fylypenko-shevchenko-regional-devel.-4-2020-11111.pdf>.

Зафіксовані епізоди міжнародних злочинів в Одеській області протягом 9-ти місяців повномасштабної російсько-української війни: 24 лютого — 24 листопада 2022 року (2022). [Українська Гельсінська спілка з прав людини.] Отримано з: <https://helsinki.org.ua/articles>.

Зафіксовані епізоди міжнародних злочинів у Миколаївській області протягом 9-ти місяців повномасштабної російсько-української війни: 24 лютого — 24 листопада 2022 року (2022). [Українська Гельсінська спілка з прав людини.] Отримано з : <https://helsinki.org.ua/articles/zafiksovani-epizody-mizhnarodnykh-zlochyniv-u-mykolaivskiy-oblasti-protiahom-9-ty-misiatsiv-povnomasshtabnoi-rosiysko-ukrainskoi-viyny-24-liutoho-24-lystopada-2022-roku/>.

Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України станом на 1 вересня 2022 року (2022). Київ : Київська школа економіки. Отримано з : https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22_FINAL_Sep1_Damages-Report.pdf.

Ільницька, У. (2016). Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Гуманітарні візії*, 2 (1), 27–32. Отримано з : <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4352/ilnicka0.pdf>.

Калашнікова, Л.В. (2017). Суб'єктивна та об'єктивна складові оцінки загроз в системі комплексного соціологічного моніторингу безпеки життєдіяльності особистості. *Соціологічні студії: науково-практичний журнал*, 1 (10), 21–25. [Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.]

Качинський, А.Б. (2013). *Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень: монографія*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень. Отримано з : https://niss.gov.ua/sites/default/files/2013-11/Kachunckuy_mon-e08dc.pdf.

Коваль, І.М., Подшивалкіна, В.І., Мосейчук, Т.Є. (2013). Комплексність вищої освіти як чинник гуманітарної та міжнародної безпеки: до постановки проблеми. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Серія : Соціологія і політичні науки*, 3 (19), 9–20.

Корнієвський, О. (2009). Концепт суспільної безпеки: сучасний науково-експертний дискурс. *Українська національна ідея: реальність та перспективи розвитку: збірник наукових праць*, 21, 103–107. [Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка».]

Ліпкан, В.А. (2009). *Теорія національної безпеки : підручник*. Київ : КНТ.

Лісеєнко, О.В. (ред.) (2020). *Мова навчання етнонаціональних меншин Одеської області: соціологічний вимір: монографія*. Одеса: Астропринт.

Миколаївський центр соціологічних досліджень (2018). Отримано з: <https://chmnu.edu.ua/tsentr-sotsiologichnih-doslidzenh/>.

Найзабрудненіший — Київ. Екологічний рейтинг областей України 2022 (2022). *Фокус*. Отримано з : <https://focus.ua/uk/ratings/504721-ekologicheskij-reyting-oblastey-ukrainy-2021>.

Населення України 2021: демографічний щорічник (2022). Київ: Державний комітет статистики України. Отримано з: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/10/zb_nasel%20_2021.pdf.

Онищенко, В.О., Завора, Т.М., Чепурний, О.В. (2015). *Соціальна безпека регіону: теоретичні та прикладні аспекти: монографія*. Полтава : ПолтНТУ.

Подшивалкіна, В.І., Пуднев, В.В. (2016). Транскордонні та трансдисциплінарні виклики сучасності. *Газета «Новини медицини і фармації»*, 4 (567), 3–4. Отримано з : <http://www.mif-ua.com/archive/article/42601>.

Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України» (2000). *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. Отримано з : https://ips.ligazakon.net/document/view/f970003?an=48&ed=2000_12_21.

Рішення обласної ради від 20 грудня 2019 року № 511 «Про стратегію розвитку Херсонської області на період 2021–2027 років» (2019). *Херсонська обласна державна адміністрація: офіційний сайт*. Отримано з : <https://khoda.gov.ua/strateg%D1%96ja-rozvitku-2021-2027>.

Сиченко, О.О. (2012). Соціальна безпека в системі національної безпеки держави. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Державне управління, 186 (174), 34–38.

Статистичні дані системи МОЗ за 2021 р. (2021). Центр медичної статистики МОЗ України. Отримано з : <http://medstat.gov.ua/ukr/statdanMMXIX.html>.

Стратегія розвитку Миколаївської області на період до 2027 років (2021). Міністерство розвитку громад та територій України. Отримано з: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/strategiya-rozvytku-mykolayivskoyi-oblasti-na-period-do-2027-roku.pdf>.

Стратегія розвитку Одеської області на період до 2027 років (2020). Одеська обласна державна адміністрація. Отримано з : <https://oda.od.gov.ua/odeshhyna/soczialno-ekonomichnyj-ta-kulturnyj-rozvytok/strategichni-plany-dij-ta-programy-rozvytku/strategiya-regionalnogo-rozvytku/strategiya-rozvytku-odeskoyi-oblasti-na-2021-2027-roky/>.

Сьоме муніципальне опитування : звіт за результатами дослідження (2021). Соціологічна група «Рейтинг». Отримано з: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/iri_survey_2021_ua.pdf.

Узагальнення подій, які відбулися у м. Херсоні та Херсонській області протягом 274 днів повномасштабної російсько-української війни (24 лютого — 24 листопада 2022 року) (2022). Українська Гельсінська спілка з прав людини. Отримано з : <https://helsinki.org.ua/articles/uzahalnennia-podiy-iaki-vidbulysia-u-m-khersoni-ta-khersonskiy-oblasti-protiahom-274-dniv-povnomasshtabnoi-rosiysko-ukrainskoi-viyny-24-liutoho-24-lystopada-2022-roku/>.

Отримано 04.02.2023

Reference

Decision of the regional council of December 20, 2019 No. 511 «On the development strategy of the Kherson region for the period 2021–2027» (2019). [In Ukrainian]. *Kherson regional state administration: official website*. Retrieved from: <https://khoda.gov.ua/strateg%D1%96ja-rozvitku-2021-2027> [=Рішення 2020]

Declaration on State Sovereignty of Ukraine (1990). *Legislation of Ukraine. Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> [=Декларація 1990]

Development strategy of Odesa region for the period until 2027 (2020). [In Ukrainian]. Odesa Regional State Administration. Retrieved from: <https://oda.od.gov.ua/odeshhyna/soczialno-ekonomichnyj-ta-kulturnyj-rozvytok/strategichni-plany-dij-ta-programy-rozvytku/strategiya-regionalnogo-rozvytku/strategiya-rozvytku-odeskoyi-oblasti-na-2021-2027-roky/> [=Стратегія 2020]

Development strategy of the Mykolaiv region for the period until 2027 (2021). [In Ukrainian]. Ministry of Community and Territorial Development of Ukraine. Retrieved from: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/strategiya-rozvytku-mykolayivskoyi-oblasti-na-period-do-2027-roku.pdf> [=Стратегія 2020]

Dichek, O.I. (2013). Economic security of regions is a component of the national security system. [In Ukrainian]. *Scientific notes of «Krok» University. Series: Economics*, 33, 24–30. [=Дічек 2013]

Horbuly, V. (Ed.) (2005). *System of evaluations of external and internal risks and threats to the national security of Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: «Euroatlanticinform» State Enterprise. [=Горбулін 2005]

Humeniuk, A.M. (2014). Security of the structural and institutional transformation of the region's economy: theoretical foundations and applied aspects: monograph. [In Ukrainian]. Kyiv: National Institute of Strategic Studies. [=Гуменюк 2014]

Ilnytska, U. (2016). Information security of Ukraine: modern challenges, threats and counter-measures against negative information and psychological influences. [In Ukrainian]. *Humanitarian visions*, 2 (1), 27–32. Retrieved from: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4352/ilnicka0.pdf> [=Ільницька 2016]

Kaczynskiy, A.B. (2013). *Indicators of national security: definition and application of their limit values: monograph*. [In Ukrainian]. Kyiv: National Institute of Strategic Studies. Retrieved from: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2013-11/Kachuncuy_mon-e08dc.pdf. [=Качинський 2013]

Kalashnikova, L.V. (2017). Subjective and objective components of threat assessment in the system of complex sociological monitoring of personal safety. [In Ukrainian]. *Sociological studies: a scientific and practical journal*, 1 (10), 21–25. [Lutsk: Lesia Ukrainka East European National University. [=Калашнікова 2017]

Kornievskiy, O. (2009). The concept of public security: modern scientific and expert discourse. *Ukrainian national idea: realities and prospects of development: a collection of scientific works*, 21, 103–107. [In Ukrainian]. [Lviv: Publishing House of the National University «Lviv Polytechnic». [=Корнієвський 2009]

Koval, I.M., Podshivalkina, V.I., Moseychuk, T.E. (2013). Complexity of higher education as a factor of humanitarian and international security: before posing the problem. [In Ukrainian]. *Bulletin of I.I. Mechnikov ONU. Series: Sociology and political sciences*, 3 (19), 9–20. [=Коваль 2013]

Kyiv is the most polluted city. Ecological rating of regions of Ukraine 2022 (2022). [In Ukrainian]. *Focus*. Retrieved from: <https://focus.ua/uk/ratings/504721-ekologicheskyy-reyting-oblastey-ukrainy-2021> [=Найнебезпечніший 2022]

Lipkan, V.A. (2009). *The theory of national security: a textbook*. [In Ukrainian]. Kyiv: KNT. [=Ліпкан 2009]

Liseienko, O.V. (Ed.) (2020). Language of education of ethno-national minorities of Odesa region: sociological dimension: monograph. Odesa: Astroprint [=Лісеєнко 2020]

Main Department of Statistics in Odesa Region (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.od.ukrstat.gov.ua>. [=Головне 2022]

Main Department of Statistics in the Kherson region (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.ks.ukrstat.gov.ua> [=Головне 2022]

Main Department of Statistics in the Mykolaiv region (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.mk.ukrstat.gov.ua> [=Головне 2022]

Mykolaiv Center for Sociological Research (2018). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://chmnu.edu.ua/tsentr-sotsiologichnih-doslidzhen/>. [=Миколаївський 2018]

Onyshchenko, V.O., Zavora, T.M., Chepurny, O.V. (2015). *Social security of the region: theoretical and applied aspects: monograph*. [In Ukrainian]. Poltava: PolNTU. [=Онищенко 2015]

Podshivalkina, V.I., Pudnev, V.V. (2016) Cross-border and transdisciplinary challenges of modernity. [In Ukrainian]. *Newspaper «Medicine and Pharmacy News»*, 4 (567), 3–4. Retrieved from: <http://www.mif-ua.com/archive/article/42601>. [=Подшивалкіна 2016]

Population of Ukraine 2021: demographic yearbook (2022). [In Ukrainian]. Kyiv: State Statistics Committee of Ukraine. Retrieved from: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/10/zb_nasel%20_2021.pdf. [=Населення 2022]

Recorded episodes of international crimes in Odesa region during 9 months of full-scale Russian-Ukrainian war: February 24 — November 24, 2022 (2022). [In Ukrainian]. Ukrainian Helsinki Union for Human Rights. Retrieved from: <https://helsinki.org.ua/articles/zafiksovani-epizody-mizhnarodnykh-zlochyniv-v-odeskii-oblasti-protiahom-9-ty-misiatsiv-povnomashtabnoi-rosiysko-ukrainskoi-viyny-24-liutoho-24-lystopada-2022-roku/>. [=Зафіксовані 2022]

Recorded episodes of international crimes in the Mykolaiv region during the 9 months of the full-scale Russian-Ukrainian war: February 24 — November 24, 2022 (2022). [In Ukrainian]. Ukrainian Helsinki Union for Human Rights. Retrieved from: <https://helsinki.org.ua/articles/zafiksovani-epizody-mizhnarodnykh-zlochyniv-u-mykolaivskiy-oblasti-protiahom-9-ty-misiatsiv-povnomasshtabnoi-rosiysko-ukrainskoi-viyny-24-liutoho-24-lystopada-2022-roku/>. [=Зафіксовані 2022]

Report on direct damage to infrastructure from the destruction caused by Russia's military aggression against Ukraine, September 1, 2022 (2022). [In Ukrainian]. Kyiv: Kyiv School of Economics. Retrieved from: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22_FINAL_Sep1_Damages-Report.pdf. [=Бірін 2022]

Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Concept (fundamentals of state policy) of national security of Ukraine" (2000). [In Ukrainian]. *Legislation of Ukraine. Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from: https://ips.ligazakon.net/document/view/f970003?an=48&ed=2000_12_21 [=Постанова 2000]

Seventh Municipal Survey: Research Report (2021). [In Ukrainian]. Sociological group «Rating». Retrieved from: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/iri_survey_2021_ua.pdf. [=Сьоме 2021]

Statistical data of the Ministry of Health system for 2021 (2021). [In Ukrainian]. Center for Medical Statistics of the Ministry of Health of Ukraine. Retrieved from: <http://medstat.gov.ua/ukr/stat-danMMXIX.html>. [=Статистичні 2021]

Summarizing the events that took place in the city of Kherson and the Kherson region during the 274 days of the full-scale Russian-Ukrainian war (February 24 — November 24, 2022) (2022). [In Ukrainian]. Ukrainian Helsinki Union for Human Rights. Retrieved from: <https://helsinki.org.ua/articles/uzahalnennia-podiy-iaki-vidbulysia-u-m-khersoni-ta-khersonskiy-oblasti-protiahom-274-dniv-povnomasshtabnoi-rosiysko-ukrainskoi-viyny-24-liutoho-24-lystopada-2022-roku/>. [=Узагальнення 2022]

Sychenko, O.O. (2012). Social security in the national security system of the state. [In Ukrainian]. *Scientific works of the Peter Mohyla Black Sea State University, complex of «Kyiv-Mohyla Academy»*. Series: Public administration, 186 (174), 34–38. [=Сиченко 2012]

Vlasiuk, O.S. (2016). *National security of Ukraine: evolution of domestic policy problems: Selected scientific works*. [In Ukrainian]. Kyiv: National Institute of Strategic Studies. [=Власюк 2016]

Yermolaiev, A. et al. (2014). *Ukrainian South: modern challenges and strategic development priorities*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Strategic Studies «New Ukraine». [=Єрмолаєв та ін. 2014]

Zhalilo, Y.A., Fylypenko, A.O., Shevchenko, O.V. (2020). Drivers of strategic development of the regions of Southern Ukraine, 4, 1–8. *Analytical note. «Regional Development» series*. [In Ukrainian]. [Kyiv: National Institute of Strategic Studies.] Retrieved from: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-02/analit-zhalilo-fylypenko-shevchenko-regional-devel.-4-2020-11111.pdf>. [=Жаліло та ін. 2020]

Received 04.02.2023

ЛЮДМИЛА КАЛАШНІКОВА, ОЛЕНА ЛІСЕЄНКО

Загрози соціальній безпеці населення на Півдні України: нові виклики та шляхи мінімізації

У статті здійснено спробу аналізу рівня соціальної безпеки Південного регіону країни до та після початку повномасштабного вторгнення Росії на територію України. Означено, що соціальна безпека зумовлюється характером взаємодії між соціальними групами на засадах партнерства, виявляється на різних рівнях (особистісному, груповому, регіональному, суспільному) у дієдатності державних органів влади відтворювати стабільне, безпечне життя. Вона має суб'єктивно-об'єктивний характер і визначається як рівнем безпеки суспільства, регіону, так і індивідуальним чи груповим самопочуттям та усвідомленням своєї захищеності. Визначено проблеми оцінювання рівня соціальної безпеки, пов'язані з відсутністю повної

системи показників критеріальної оцінки та неузгодженістю наявної методології та методик збирання даних. Запропоновано відстежувати зміни рівня соціальної безпеки регіону під впливом окремих видів загроз за допомоги індикативного соціологічного аналізу на підставі узагальнення значень об'єктивних соціогенних критеріїв і суб'єктивних оцінних суджень жителів Південного регіону як об'єктів захисту. Доведено, що незадовільний рівень соціальної безпеки регіонального соціуму визначається високим рівнем незахищеності, песимістичними перспективами щодо різних видів соціальної активності, неможливістю швидкого повернення до нормального життя. Окреслено нові загрози щодо окремих складових соціальної безпеки населення Півдня України, пов'язані з повномасштабною війною, зокрема щодо демографічної, економічної, житлової, освітньої, криміногенної, екологічної безпеки та ін. Зроблено спробу визначення можливих шляхів мінімізації нових загроз соціальній безпеці Півдня через запровадження низки економічних, соціальних і соціологічних механізмів мінімізації/подолання наслідків означених загроз.

Ключові слова: соціальна безпека, загрози, регіональний соціум, Південь України, індикативний аналіз, об'єктивні та суб'єктивні критерії оцінки

LIUDMYLA KALASHNIKOVA, OLENA LISEIENKO

Threats to social security of the population in the South of Ukraine: new challenges and ways of minimization

The article attempts to analyze the level of social security in the Southern region of the country before and after the start of the full-scale invasion of Russia into the territory of Ukraine. It is defined that social security is determined by the nature of interaction between social groups on the basis of partnership, it is manifested at different levels (personal, group, regional, societal) in the capacity of state authorities to reproduce a stable, safe life. It has a subjective-objective nature and is determined both by the level of security of society and the region, as well as by individual or group well-being and awareness of one's security. The problems of assessing the level of social security have been identified, which are associated with the lack of a complete system of criteria assessment indicators and the inconsistency of the existing methodology and methods of data collection. It is proposed to monitor changes in the level of social security of the region under the influence of certain types of threats using an indicative sociological analysis based on the generalization of the values of objective sociogenic criteria and subjective evaluation judgments of the residents of the Southern region as objects of protection. It is proven that the unsatisfactory level of social security of the regional society is determined by a high level of insecurity, pessimistic perspectives regarding various types of social activity, and the impossibility of a quick return to normal life. There are outlined new threats to individual components of the social security of the population of Southern Ukraine associated with a full-scale war, in particular, demographic, economic, housing, educational, criminogenic, environmental security, etc. An attempt was made to identify possible ways of minimizing new threats to the social security of the South through the introduction of a number of economic, social and sociological mechanisms to minimize/overcome the consequences of these threats.

Keywords: social security, threats, regional society, Southern Ukraine, indicative analysis, objective and subjective assessment criteria

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR RAKHMANOV,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor, Leading Research Fellow at the Department of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

kneu_1906@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8884-5515>

Соціально-економічні витоки лівого популізму в Україні

Вступ

Популізм зазвичай пов'язують з антиелітарною та антиістеблішментською риторикою. Несистемні політики схильні виступати на захист «народу» проти «істеблішменту», протиставляючи інтереси «простих людей» інтересам корумпованої еліти. Попри прописну безідеологічність популізму, його джерела спрямовують популістську риторiku у певному ідеологічному напрямку, розрізняючи умовно правий та лівий популізми. Правий популізм детермінується переважно проблемами, пов'язаними з неконтрольованою міграцією. Тут слід відрізнити побоювання економічних (відчуття соціальної незахищеності, втрата робочих місць) та неекономічних (страхи, пов'язані з расовими, релігійними та міжетнічними упередженнями) наслідків неконтрольованої міграції. Лівий популізм частіше породжується внутрішньо-економічними проблемами. Соціально-економічне зубожіння від тривалих структурних криз економіки, зростання нерівності та безробіття, зменшення соціальної мобільності формують відчуття незахищеності та втрати можливостей. Саме орієнтуючись на конкретні проблеми, актуальні для певного суспільства, політики-популісти намагаються мобілізувати вразливі верстви населення [Рахманов, 2022].

Крім цього, обидва види популізму підживлюються незадоволеністю процесами глобалізації, які призвели до поширення автоматизації робочих місць, вільної торгівлі та відкриття внутрішніх ринків. Особливо це стало відчутно у розвинених країнах, де незахищені верстви населення відчувають скорочення

Цитування: Рахманов, О. (2023). Соціально-економічні витоки лівого популізму в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 77–91, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.01.077>.

робочих місць, через що зростають прояви негативного ставлення до наднаціональних органів (як, скажімо, до інституцій Європейського Союзу). У менш розвинених країнах негативізм перекинувся на Міжнародний Валютний Фонд та Світовий Банк, які зазвичай залучені в економічне реформування кризових економік цих країн.

У пострадянських країнах ці орієнтації часто поєднуються з антизахідними установками. В Україні відбулося поєднання негативізму «невдах перехідного періоду» з ностальгією за Радянським Союзом з усіма відповідними регіональними, етно-мовними належностями та геополітичними орієнтаціями [Kuzio, 2018]. Понад те, більшість політичних сил, навіть традиційні ультраправі організації підтримують ліву соціально-економічну політику щодо таких питань, як приватизація та державне управління економікою. Через це Україна тривалий час була єдиною країною в Центральній-Східній Європі, де діяв мораторій на продаж землі, що спричинило корумповану сіру економіку в царині продажу землі.

Метою цієї статті є аналіз соціально-економічних джерел популізму в Україні. Тому в першій частині роботи я показую, як економічні атитюди українців відображають популістську спрямованість громадської думки щодо наслідків посткомуністичних трансформацій. У другій частині проілюстровано ліву ідеологічну сутність підтримки популістських ідей. У підсумковій частині обговорюються результати аналізу та даються прогнози щодо перспектив популізму у повоєнний час.

Популістські ідеї та економічні атитюди українців

Поширення популізму в Україні спиралося на наслідки посткомуністичних ринкових реформ. До середини 1990-х років українці здебільшого підтримували приватизацію і демонстрували відкритість до ринкових перетворень [Bruszt, 1998; Kaltenthaler, Seccoli, Michta, 2006]. Однак після проведення масштабної приватизації промисловості ми стали свідками тривалої дезорганізації економіки. Проблеми з легітимністю приватизації малих та великих підприємств і запровадження ринку землі зумовлені не лише соціокультурними чинниками несприйняття їх, а й хронічним зубожінням населення, яке пов'язувало свої негаразди з ринковою економікою [Rakhmanov, 2021; Reznik, Reznik, 2020]. Тому менш заможні українці з підозрою ставилися до ринкових принципів та продовжують пов'язувати власний добробут із такого роду зовнішніми чинниками.

Прояв соціокультурного чинника економічних атитюдів часто відтворюється в країнах, де існує вплив різних цивілізаційно-ціннісних векторів. Зокрема, в Україні досі відчувається наявність двох історичних ідентичностей, пов'язаних з перебуванням території країни в різних державних утвореннях. Територія Заходу країни та меншою мірою Центру з часів пізнього Середньовіччя перебувала під контролем європейських країн. На цих теренах були поширені соціальні інститути, які сприяли індивідуалізму та ринковим цінностям. Натомість території Сходу і Півдня українці освоювали вже за нової доби під час перебування під владою Російської імперії. Формування соціаль-

них інститутів на цих теренах спричинило значну русифікацію як через культурний вплив, так і через міграційні процеси та урбанізацію [Hesli, 1995]. І, відповідно, тут поширилися колективістські традиції щодо власності та трудових відносин, які історично були притаманні Московії [Pipes, 1990]. Згідно з низкою досліджень, у перші десятиліття від проголошення незалежності російськомовні та мешканці Південно-Східної частини України більшою мірою сповідували антиринкові орієнтації, натомість україномовні та жителі Заходу та Центру України були більш лояльними до ринкової моделі економіки та існування приватної власності [Khmelko, Wilson, 1998; Constant, Kahanec, Zimmermann, 2011]. Водночас в інших дослідженнях спростовується виразний зв'язок між регіональною належністю та економічними атитюдями, натомість фіксується пов'язаність національних ідентичностей з підтримкою демократії та ринкової економіки [Miller, White, Heywood, 1998; Shulman, 2005]. Власне, із середини 2000-х років визначальними в електоральному виборі стали геополітичні та етнокультурні орієнтації. Саме вони визначали підтримку або проросійських, або прозахідних політичних сил. Однак це не завадило економічним атитюдам стати в подальшому підґрунтям функціонування популістських проєктів.

Економічні атитюди охоплюють сприйняття людьми різних сфер економічного життя, а саме соціальної диференціації в оплаті праці, соціальних гарантій, конкуренції, економічного успіху, розподілу власності у суспільстві тощо. Саме ці проблеми намагаються експлуатувати політики-популісти лівого ґатунку, яких, утім, не можна віднести до традиційних «лівих», оскільки вони використовують «ліву» риторику як інструмент досягнення влади, а не як втілення відповідної ідеології. Відтак економічні атитюди формуються як логічні та послідовні преференції людей щодо ефективності певної соціально-економічної системи, яку ставлять під сумнів політики-популісти. І відповідно, ці преференції повинні мати сталі детермінанти.

У таблиці 1 наведено результати 7-ї хвили Світового дослідження цінностей (WVS) щодо економічних атитюдів в українському суспільстві [Ukraine in WVS, 2020]. До переліку показників, які відтворюють економічні атитюди, було віднесено п'ять тверджень, стосовно яких респондентів просили визначити свої погляди за десятибальною шкалою щодо таких дихотомій:

- 1) *рівність доходів vs великі відмінності в доходах* — починаючи від (1) «Доходи повинні бути більш рівними» до (10) «Дохід повинен бути значно вищим у випадку більш істотних індивідуальних зусиль»;
- 2) *приватна vs державна власність* — починаючи від (1) «Частка приватної власності у бізнесі та виробництві повинна бути збільшена» до (10) «Частка державної власності в бізнесі та виробництві повинна бути збільшена»;
- 3) *урядова vs індивідуальна відповідальність* — починаючи від (1) «Держава повинна нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені» до (10) «Люди більшою мірою самі повинні нести відповідальність за те, щоб себе забезпечити»;

- 4) *конкуренція: добре vs шкідливо* — починаючи від (1) «Конкуренція — це добре. Вона стимулює людей напружено працювати та розвивати нові ідеї» до (10) «Конкуренція шкідлива. Вона пробуджує в людях їхні найгірші якості»;
- 5) *успіх: важка праця vs удача* — починаючи від (1) «Наполеглива праця з часом забезпечує гарне життя» до (10) «Наполеглива робота НЕ приводить до успіху, радше до успіху приводять удача і зв'язки».

Ці показники можна умовно розділити на два типи. Один тип увібрав ті атитюди, які пов'язані з інституційними перетвореннями відносин власності та механізмів забезпечення матеріального добробуту. В цьому випадку близькими до популістських гасел є підтримка більшого державного втручання в економіку та підтримка патерналізму. Другий тип увиразнює етичні аспекти економічного життя. Тут переконання, які пов'язують із популістськими, відображають схильність до рівності доходів, заперечення конкуренції та відкидання зв'язку між наполегливою працею і успіхом.

Виявилося, що характерний для комуністичного періоду зрівняльний принцип оплати праці сьогодні не є популярним серед українців. Вони схильні більше підтримувати принцип «дохід повинен бути значно вищим у випадку більш істотних індивідуальних зусиль» (46,7% — сума відповідей від 7 до 10 балів), і лише 28,5% респондентів підтримали тезу, що «доходи повинні бути більш рівними» (сума відповідей від 1 до 4 балів).

Натомість непрості та болісні перетворення у сфері власності призвели до того, що 42,2% українців (сума відповідей від 7 до 10 балів) схильні підтримати тезу, що частка державної власності в бізнесі та виробництві має бути збільшена, тоді як 21,3% опитаних (сума відповідей від 1 до 4 балів) погодилися з тезою, що має бути збільшена частка приватної власності у бізнесі та виробництві. Характерно, що стосовно цього аспекту більш як третина (36,4% — сума відповідей від 5 до 6 балів) мають невизначену позицію.

Українське суспільство продовжує залишатися патерналістським. Майже половина (49,4% — сума відповідей від 1 до 4 балів) погоджуються з твердженням, що держава повинна нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені. Натомість лише 22,4% українців (сума відповідей від 7 до 10 балів) підтримали тезу, що люди самі повинні нести більше відповідальності за те, щоб себе забезпечити.

Однак оцінка конкуренції свідчить про більшу схильність українців до капіталістичних принципів: 56,9% респондентів погоджуються з корисністю конкуренції (сума відповідей від 1 до 4 балів), тоді як лише 18,8% вважають, що конкуренція є болісною (сума відповідей від 7 до 10 балів).

Перевага проринкових атитюдів спостерігається щодо оцінки наполегливої праці та її впливу на добробут людей: 41,4% українців (сума відповідей від 1 до 4 балів) підтримали твердження «Наполеглива праця з часом забезпечує гарне життя», тоді як 31,7% погодилися із твердженням «Наполеглива робота НЕ приводить до успіху, радше до успіху приводять удача і зв'язки» (сума відповідей від 7 до 10 балів).

Таблиця 1

Оцінка українцями тверджень щодо економічного аспекту життя (WVS-7, 2020, %)

Рівність доходів vs велика різниця в доходах		Приватна vs державна власність		Урядова vs індивідуальна відповідальність	Конкуренція: добре vs шкідливо		Успіх: важка праця vs удача	
1 Доходи повинні бути більш рівними	7,7	1 Частка приватної власності у бізнесі та виробництві повинна бути збільшена	4,5	1 Держава повинна нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені	1 Конкуренція це добре. Вона стимулює людей працювати та розвивати нові ідеї	23,7	1 Наполеглива праця з часом забезпечує гарне життя	15,2
2	2,2	2	2,3	2	2	8,2	2	7,2
3	7,1	3	6,2	3	3	12,9	3	10,2
4	8,8	4	8,3	4	4	12,1	4	8,8
5	16,5	5	22,9	5	5	16,4	5	17,3
6	11,1	6	13,5	6	6	8,0	6	9,6
7	14,6	7	13,3	7	7	6,9	7	10,4
8	10,4	8	9,2	8	8	4,1	8	7,6
9	3,7	9	3,8	9	9	2,0	9	3,8
10 Дохід повинен бути значно вищим у випадку більш істотних індивідуальних зусиль	18,0	10 Частка державної власності в бізнесі та виробництві повинна бути збільшена	15,9	10 Люди більшою мірою самі повинні нести відповідальність за те, щоб себе забезпечити	10 Конкуренція шкідлива. Вона пробуджує в людях їхні найгірші якості	5,8	10 Наполеглива робота НЕ приводить до успіху, радше до успіху приводять удача і зв'язки	9,9
Загалом	100,0	Загалом	100,0	Загалом	Загалом	100,0	Загалом	100,0
Середнє значення	6,16	Середнє значення	6,17	Середнє значення	Середнє значення	4,14	Середнє значення	5,07

У таблиці 2 наведено стандартизовані β -коефіцієнти регресійного аналізу для економічних атитюдів [Rakhmanov, 2023]. Слід зазначити, що отримані рівняння не повністю пояснюють схильність респондентів до економічних атитюдів, оскільки скориговані показники R^2 виявилися на рівні лише від 0,02 до 0,1. Однак навіть такі обмежені моделі дали змогу простежити наявність чи відсутність переважання певного типу детермінант. Незалежні змінні, які відображають утилітарне пояснення економічних атитюдів, такі: вік, рівень освіти, рівень доходів, статус зайнятості та сектор зайнятості. Незалежні змінні, які відображають соціокультурне пояснення економічних атитюдів, такі: макрорегіон (фіктивна змінна, коли значення 1, якщо респонденти проживають у західній чи центральній частинах країни, і 0 в іншому випадку) та мова спілкування у родині.

Отже, лише освіта та рівень доходу дають статистично значимі асоціації з атитюдами щодо рівності чи відмінностей у доходах і в очікуваному напрямку: освіченіші та заможніші респонденти більш схильні до існування відмінностей у доходах. Мова спілкування вдома також має вплив, однак виявилось, що україномовні більше схильні до рівності у доходах, тоді як російськомовні орієнтуються на великі відмінності у доходах. Стандартизовані коефіцієнти дають змогу оцінити відносну силу взаємозв'язку між незалежними та залежними змінними. Тут ми бачимо, що мова спілкування вдома, зі стандартизованим коефіцієнтом $-0,104$, є важливішою для пояснення атитюдів щодо рівності/відмінностей у доходах, ніж змінні освіти ($0,088$) та доходу ($0,087$). Утім, очевидно, що про явне переважання певного типу детермінант в цьому випадку говорити некоректно.

Результати регресійного аналізу підтримки домінування приватної/державної власності в економіці дають дещо іншу конфігурацію. Знову ж таки лише три предиктори пов'язані із незалежною змінною: рівень доходів, сектор зайнятості та макрорегіональний поділ. Заможні та зайняті у приватному секторі респонденти схильні підтримати збільшення частки приватної власності у бізнесі та виробництві, тоді як зубожілі та зайняті у державному секторі респонденти підтримують збільшення частки державної власності в економіці. Макрорегіональний чинник вказує на те, що підтримка капіталізму притаманна більше мешканцям Західного та Центрального регіонів, тоді як респонденти зі Сходу та Півдня більше схильні до підтримки соціалізму. Виявилось, що стандартизований коефіцієнт для змінної макрорегіонального поділу набагато вищий ($-0,243$), ніж для решти статистично значимих змінних, а саме доходу ($-0,100$) та сектору зайнятості ($-0,080$).

Рівняння щодо підтримки урядової/індивідуальної відповідальності у забезпеченні громадян виявило статистично значимий вплив лише таких чинників, як вік ($-0,086$) та рівень доходів ($0,169$): молодші та заможніші респонденти схильні підтримувати індивідуальну відповідальність щодо забезпечення себе, натомість старші та бідніші погоджуються, що держава повинна нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені.

Результати регресійного аналізу щодо оцінки конкуренції виявили статистично значимий вплив лише макрорегіонального поділу ($-0,192$). Мешканці За-

ходу та Центру більше схильні вважати конкуренцію корисною, тоді як мешканці Сходу та Півдня схилиються до негативної оцінки конкуренції.

І нарешті, рівняння щодо оцінки джерел успіху вказує на вплив сектору зайнятості та макрорегіонального поділу. Зайняті у державному секторі та мешканці Сходу і Півдня схильні вважати, що успіх є наслідком удачі та зв'язків, тоді як зайняті у приватному секторі та мешканці Заходу й Центру вважають, що успіх є наслідком важкої праці. Причому стандартизований коефіцієнт для змінної макрорегіонального поділу є вищим ($-0,144$), ніж стандартизований коефіцієнт для змінної сектору зайнятості ($-0,082$).

Таблиця 2

Детермінанти економічних атигюдів українців (множинні лінійні регресії)

Чинники	Рівність доходів vs велика різниця в доходах (1–10)	Приватна vs дер- жавна власність (1–10)	Урядова vs інди- відуальна відпо- відальність (1–10)	Конкуренція: до- бре vs шкідливо (1–10)	Успіх: важка пра- ця vs удача (1–10)
Вік (роки)	-0,032 (-0,738)	0,064 (1,486)	-0,086* (-1,983)	0,011 (0,257)	-0,026 (-0,602)
Освітній рівень (1= нижчий; 2 = серед- ній; 3 = вищий)	0,088* (2,406)	-0,065 (-1,755)	0,059 (1,590)	-0,020(- 0,534)	0,018 (0,499)
Рівень доходів (1= нижчий; 2 = серед- ній; 3 = вищий)	0,087* (2,331)	-0,100** (-2,657)	0,169*** (4,509)	0,042 (1,091)	-0,029 (-0,787)
Статус зайнятості (1 = зайнятий; 0 = без- робітний/пенсіонер/до- могосподарка)	0,074 (1,749)	0,009 (0,214)	-0,017 (-0,394)	-0,019(- 0,434)	0,045 (1,045)
Сектор зайнятості (1 = приватний; 0 = дер- жавний)	0,032 (0,856)	-0,080* (-2,136)	-0,054 (-1,422)	-0,069 (-1,798)	-0,082* (-2,174)
Макрорегіональний по- діл (1 = Захід/Центр; 0 = Південь/Схід)	-0,090 (-1,866)	-0,243*** (-4,992)	-0,064 (-1,327)	-0,192*** (-3,872)	-0,068 (-1,387)
Мова спілкування вдо- ма (1 = українська; 0 = російська)	-0,104* (-2,154)	0,000 (-0,004)	0,084 (1,727)	0,086 (1,740)	-0,144** (-2,929)
<i>N</i>	752	717	758	748	761
<i>F</i>	7,925	11,233	5,854	3,248	5,312
<i>R</i> ²	0,069	0,100	0,052	0,030	0,047
Adjusted <i>R</i> ²	0,061	0,091	0,043	0,021	0,038

Примітка. Записи в таблиці — стандартизовані β -коефіцієнти із *t*-статистикою в дужках.

* $p \leq .05$, ** $p \leq .01$, *** $p \leq .001$.

Ідеологічна спрямованість популістських орієнтацій в Україні

Упродовж багатьох років політики-популісти висували чимало економічних гасел антиринкового ґатунку, які набули популярності серед населення. Для того щоб перевірити, якою була підтримка цих популістських політик серед українців, Центр економічної стратегії разом з міжнародною дослідницькою компанією Kantar TNS упродовж лютого–березня 2019 року провели репрезентативне опитування 2000 респондентів [Михайлишина, Ілляшенко, Яблоновський, 2019].

Респондентів запитали, як, на їхню думку, кожна із популістських пропозицій вплине на добробут їхньої родини, а також про реалістичність втілення цих пропозицій у життя. Результати для кожної окремої популістської пропозиції наведено у таблиці 3.

Таблиця 3

Частка українців, які вважають, що популістські реформи позитивно впливатимуть на їхній добробут, а також частка тих, хто цей вплив вважав водночас позитивним і реалістичним (2019, %)

Реформа	% людей, які вбачають у наведених пропозиціях позитивний вплив на добробут їхньої родини	% людей, які вбачають у наведених пропозиціях позитивний вплив на добробут їхньої родини й гадають, що кандидат, якого вони підтримують, зможе це втілити
Потрібно ввести державне регулювання цін на ліки та продукти	90	75
Підвищення мінімальної пенсії до 5000 грн	88	63
Газ, видобутий в Україні, спрямувати на потреби населення	87	70
Зниження ціни на газ удвічі	87	54
Гарантоване державою працевлаштування для всіх громадян	87	56
Держава має наказати роботодавцям збільшити зарплатню до 1000 доларів	81	52
Максимальна зарплата має бути не більш ніж у п'ять разів вищою за мінімальну	80	54
Зниження пенсійного віку, тому що багато людей не доживають до пенсії	74	54
Середнє для всіх реформ	84	59

Переважна більшість українців вважали всі популістські пропозиції позитивними для добробуту, однак значно менше, хоча й теж більше за половину, вважали ці пропозиції і позитивними, і реалістичними. Проведений регресійний аналіз показав, що чим меншим є населенням пункт, тим більшою є підтримка популізму. Натомість найменшою є підтримка популізму серед мешканців Києва. Регіональний розрив у підтримці популізму виявився незначним. Результати показали, що економічно вразливі верстви населення більш схильні до підтримки популізму.

Також проявилися певні когнітивні та ціннісні відмінності. Зокрема, люди, які вірять у ворожок, більше підтримують популістські пропозиції. Респонденти, які вивили нетолерантність до представників ЛГБТ-спільноти, більш схильні підтримувати популізм, однак зв'язок між підтримкою популізму та расовою чи релігійною дискримінацією не проявився.

Проте ключовим виявилось те, що люди, які є більш ліберальними щодо економіки, менш схильні підтримувати популізм в економічній політиці. Власне, більшість популістських ідей, використаних дослідниками для вимірювання популізму, були «лівими»: логічно, що люди, які мають ліберальні погляди, не будуть з ними погоджуватись. Саме це дало авторам дослідження підстави зробити висновок, що в Україні більш поширений саме «лівий» популізм [Михайлишина, Ілляшенко, Яблоновський, 2019: сс. 12–15].

Крім національних еліт, об'єктом атаки популістів можуть бути наднаціональні, міжнародні інституції, на кшталт Міжнародного Валютного Фонду, чи наднаціональні органи Європейського Союзу, які перебувають у Брюсселі. У багатьох європейських країнах триває словесна боротьба місцевих політиків-популістів за національний суверенітет від «брюссельських бюрократів». Утім, в Україні, яка ще не є членом ЄС, таким об'єктом ненависті став Міжнародний Валютний Фонд (МВФ). Як проросійські популісти, так і прозахідні популісти впродовж багатьох років критикували МВФ за те, що він висуває жорсткі вимоги до українського уряду та надмірно втручається в економічну політику в обмін на фінансову допомогу. Попри те, що залежність української економіки від кредитів МВФ існувала майже завжди впродовж соціальних трансформацій, олігархічні ЗМІ з подання самої влади чи опозиції сформували негативну думку щодо цієї наднаціональної організації. Як свідчить моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України, впродовж 2000-х років у громадській думці домінувала невизначеність щодо цієї організації (табл. 4).

Зростання негативізму щодо МВФ стало помітним за часів президентства В. Януковича. Однак після Революції Гідності та початку агресії Росії потреба в реформуванні української економіки знайшла розуміння в українському суспільстві, відтак зросли позитивні оцінки співпраці України з Міжнародним Валютним Фондом. Утім, болісні реформи в енергетичному секторі та відчутне зростання тарифів на комунальні послуги, здійснені на вимогу МВФ, у подальшому були використані популістськими силами. У громадській думці у другій половині 2010-х років знов почало домінувати негативне ставлення до МВФ. І зрештою, у 2020 році цей негативізм зріс до максимальною позначки, коли по-

зитивні оцінки поділяла лише п’ята частина населення, натомість вдвічі більше населення ставилося негативно до такої співпраці.

Таблиця 4

Динаміка відповідей населення України на запитання «Як Ви ставитесь до співпраці України з Міжнародним Валютним Фондом?» (%)

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Радше негати- вно	23,0	29,1	17,9	19,5	19,6	18,2	18,4	32,4	32,9	22,4	24,0	34,7	36,6	36,8	29,8	40,1
Важко сказати	40,9	41,8	46,6	45,4	48,6	49,3	44,7	43,6	43,1	40,6	30,9	33,0	31,9	37,4	36,4	39,5
Радше пози- тивно	36,0	28,6	34,9	35,0	31,8	32,2	36,7	23,6	23,6	36,4	44,3	32,1	31,1	25,7	33,8	20,2
Не від- повіли	0,1	0,5	0,6	0,1	0,0	0,3	0,2	0,4	0,4	0,6	0,9	0,0	0,4	0,0	0,0	0,2

Як свідчить двовимірний розподіл респондентів за політико-ідеологічною ідентичністю, більш як дві третин тих, хто обрав «ліві» течії, ставилися нега- тивно до співпраці України з МВФ. Натомість серед решти груп («центристів», «правих» та «неідентифікованих») ставлення було збалансоване позитивними та невизначеними оцінками.

Таблиця 5

Розподіл груп населення України з політичною ідентичністю щодо відповідей на запитання «Як Ви ставитесь до співпраці України з Міжнародним Валютним Фондом?» (2020, %)

Політична ідентифікація	Як Ви ставитесь до співпраці України з Міжнародним Валютним Фондом?			
	Радше негати- тивно	Важко сказати	Радше позитивно	ЗАГАЛОМ
Ліві (комуністична, соціаліс- тична)	68,6	20,8	10,6	100,0
Центристи (соціал-демокра- тична, зелені, ліберальна)	37,7	36,6	25,7	100,0
Праві (християнсько-демо- кратична, національно-демо- кратична, націоналістична)	31,6	33,7	34,7	100,0
Неідентифіковані	36,7	46,9	16,4	100,0

З’ясувалося, що суттєві відмінності у ставленні до співпраці України з МВФ спостерігаються за групами людей, які сповідують різні економічні ідеології (табл. 6). Так, серед тих, хто прагне максимального лібералізму в регулюванні економіки, домінували позитивні оцінки цієї співпраці. Натомість серед прихильників змішаної економіки та, особливо, серед прихильників планової еко- номіки панівним було негативно ставлення.

Таблиця 6

Розподіл груп населення України з певною економічною ідеологією щодо відповідей на запитання «Як Ви ставитесь до співпраці України з Міжнародним Валютним Фондом?» (2020, %)

<i>Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?</i>	<i>Як Ви ставитесь до співпраці України з Міжнародним Валютним Фондом?</i>			
	Радше негативно	Важко сказати	Радше позитивно	ЗАГАЛОМ
Треба мінімізувати участь держави — все регулює ринок	24,7	32,2	43,2	100,0
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	40,6	37,0	22,4	100,0
Треба повернутися до планової економіки на засадах повного державного обліку і контролю	51,0	36,7	12,2	100,0

Отже, на відміну від країн Європейського Союзу, де ненависть до регулювальних наднаціональних органів є більш поширеною у правому середовищі, в українському суспільстві цей популістський феномен чітко простежується серед людей з лівою, антиринковою ідеологією ще радянського штибу.

Висновки

Українські популісти вдало актуалізують турботи найбільш незахищених та зuboжілих верств населення, використовуючи це як політичну можливість прийти до влади на хвилі народного обурення. Зважаючи на традиційну (принаймні, у часи до повномасштабного вторгнення) нестабільність політичної системи та хронічну кризу в економіці, популістські ідеї набули широкого поширення серед населення України. Бідність та низькі доходи, корупція, кумівство, нерівні можливості, з якими населення стикалося повсякчас, поєдналися із гострою незадоволеністю олігархічною системою. Тому популістські ідеї лівого ґатунку, які передбачають перерозподіл багатства, утопічні фінансові виплати, регулювання цін тощо, поєдналися із пострадянським ресентиментом та ностальгією за плановою економікою.

Аналіз детермінант економічних атитюдів, пов'язаних з інституційними перетвореннями, показав суперечливі результати. Якщо чинник макрорегіонального розмежування виявився визначальним щодо підтримки домінування приватної/державної власності в економіці, то в разі атитюдів щодо урядової/індивідуальної відповідальності визначальним виявилось утилітарне пояснення. Брак капіталістичної традиції та хронічне зuboження більшості населення України не дають перспектив безпроблемного сприйняття принципів приватної власності, чим продовжують користуватися популісти. Водночас українці не проти ринкових принципів оплати праці та існування конкуренції. Це можна пояснити тим, що інститут приватної власності, патерналізм, співпраця з МВФ є більш абстрактними явищами для пересічного громадянина, натомість робоче місце, оплата праці, виробнича конкуренція стосується кожного, тому є більш зрозумілими.

мілими, оскільки природні відмінності людей у прикладених зусиллях, схильностях, здібностях є очевидними. Власне тому, незважаючи на популістські запити щодо зарплатні, все ж значна частка громадян розуміють нездійсненність цих гасел.

Поряд із тим слід також зважати на те, що після закінчення російсько-української війни негативізм стосовно МВФ може перекинутись на країни Заходу, які стануть донорами післявоєнної відбудови. Адже фінансові внески будуть супроводжуватися з умовами проведення ліберальних реформ та подолання корупції. Обов'язково з'являться ті, хто проголошуватиме блюзнірством принцип «гроші в обмін на реформи», оскільки більшість суспільства буде поділяти думку, що Україна врятувала Європу від варварів, тож заслужила на безумовну винагороду за масштабні страждання. Знайдуться популісти, які «продаватимуть» своїм виборцям психологію жертви та ідеологію утриманства, яка розквітала буйним цвітом ще у довоєнні роки. «А тому формулою нового популізму стануть звинувачення в скупердяйстві та дріб'язковості — на адресу врятованої Європи. І якщо для цього популістам доведеться опановувати риторику та словник євроскептиків, вони не зупиняться» [Казарін, 2023].

Український випадок показує, що сприйняття ринкової економіки у перехідному суспільстві не є цілісним та послідовним. Це пов'язано з феноменом «подвійної інституціоналізації», який проявляється не лише в пострадянських, а й майже в усіх посткомуністичних суспільствах. Таке суспільство приймає водночас «старі» соціалістичні інститути, що втратили легальність, однак залишились легітимними, та «нові» капіталістичні інститути, що стали легальними та разом із тим тривалий час залишаються нелегітимними. Більшість громадян існували в інституційному просторі, коли одночасно діють дві системи інституцій, які хоч і вступають у суперечність одні з одними, однак забезпечують компенсаторну і стабілізувальну функції [Golovakha, Panina, 2003]. Власне тому таке подвійне існування «старих» та «нових» інституцій стає простором для поширення популістських орієнтацій. Навіть за умов поступового зникнення рудиментів постсоціалістичної економіки, ностальгія за умовною та суб'єктивною справедливістю може зберігатися ще тривалий час. Це втілюється в електоральні преференції українців впродовж останніх десятиліть. Вони обирають популістські політичні сили, які експлуатують відповідні настрої та саботують проведення необхідних реформ. І якщо війна з Росією та втрата територій зумовили зниження рівня амбівалентності геополітичних орієнтацій та суттєво посилили підтримку європейської інтеграції [Rating Group Ukraine, 2022], то економічні атитюди демонструватимуть і далі наслідки подвійної інституціоналізації. Відстеження цих тенденцій є важливим завданням для розуміння перспектив поширення популізму в політичному житті України в майбутньому.

Джерела

Казарін, П. (2023). Наступного дня після війни. *Українська правда*, 12 лютого 2023 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/02/12/7387881/>

Михайлишина, Д., Ілляшенко, П., Яблоновський, Д. (2019). *Як зробити українців менш вразливими до популізму. Аналітична записка*. Центр економічної стратегії. 4 вересня 2019 р. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2019/09/Дослідження-щодо-популізму-2.pdf>

Рахманов, О. (2022). Феномен популізму у розвинених та перехідних суспільствах: особливості проявів та детермінанти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 59–73. DOI: 10.15407/sociology2022.02.059

Bruszt, L. (1998). The Politics of Patience: Support of Capitalism. In: S.H. Barnes, J. Simon (Eds.), *The Postcommunist Citizen. New European Studies*, (No. 1, pp. 165–195). Budapest: Erasmus Foundation and IPS of HAS.

Constant, A., Kahanec, M., Zimmermann, K.F. (2011). The Russian-Ukrainian Political Divide. *Eastern European Economics*, 49 (6), 97–110. DOI: 10.2753/EEEE0012-8775490606

Golovakha, Ye., Panina, N. (2003). Post-Soviet Deinstitutionalization and Formation of New Social Institutions in Ukraine. In: *Ukrainian Sociological Review 2000–2001* (pp. 12–34). Kyiv: Institute of Sociology.

Hesli, V.L. (1995). Public Support for the Devolution of Power in Ukraine: Regional Patterns. *Europe-Asia Studies*, 47 (1), 91–121. DOI: 10.1080/09668139508412246

Kaltenthaler, K.C., Ceccoli, S.J., Michta, A. (2006). Explaining individual-level support for privatization in European post-Soviet economies. *European Journal of Political Research*, 45 (1), 1–29. DOI: 10.1111/j.1475-6765.2005.00288.x

Khmelko, V., Wilson, A. (1998). Regionalism and Ethnic and Linguistic Cleavages in Ukraine. In: T. Kuzio (Ed.), *Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation* (pp. 60–80). Armonk: M.E. Sharpe.

Kuzio, T. (2018). Populism in Ukraine and Europe: Similar but Also Different. In: K. Segbers (Ed.), *Populism in Europe: An Overview. CGP working papers, 09/2018* (pp. 16–31). Berlin: Freie Universität Berlin.

Miller, W.L., White, S., Heywood, P. (1998). *Values and Political Change in Postcommunist Europe*. New York: St. Martin's Press.

Pipes, R. (1990). The Soviet Union Adrift. *Foreign Affairs*, 70 (1), 70–87.

Rakhmanov, O. (2023). Determinants of economic attitudes in a post-communist society: the case of Ukraine. *International Journal of Sociology*. DOI: 10.1080/00207659.2023.2168888

Rakhmanov, O. (2021). Why do Ukrainians oppose land sales? The problem of legitimacy of private land tenure in post-Soviet society. *European Politics and Society*, 22 (5), 653–663. DOI: 10.1080/23745118.2020.1815470

Rating Group Ukraine (2022). *Thirteenth national survey: Foreign policy orientations* (June 18–19, 2022). URL: https://ratinggroup.ua/en/research/ukraine/trinadcatyy_obschenacionalnyy_opros_vneshnepoliticheskie_orientacii_18-19_iyunya_2022.html

Reznik, V., Reznik, O. (2020). Legitimation of Private Property in the Means of Production in Ukraine: Dynamics and Factors. *Communist and Post-Communist Studies*, 53 (3), 64–87. DOI: 10.1525/cpcs.2020.53.3.64

Shulman, S. (2005). National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine. *Slavic Review*, 64 (1), 59–87. DOI: 10.2307/3650067

Ukraine in World Values Survey (2020). Resume of the Analytical Report. Kyiv: NGO Ukrainian Centre for European Policy.

Отримано 13.02.2023

References

Bruszt, L. (1998). The Politics of Patience: Support of Capitalism. In: S.H. Barnes, J. Simon (Eds.), *The Postcommunist Citizen. New European Studies*, (No. 1, pp. 165–195). Budapest: Erasmus Foundation and IPS of HAS.

Constant, A., Kahanec, M., Zimmermann, K.F. (2011). The Russian-Ukrainian Political Divide. *Eastern European Economics*, 49 (6), 97–110. DOI: 10.2753/EEEE0012-8775490606

Golovakha, Ye., Panina, N. (2003). Post-Soviet Deinstitutionalization and Formation of New Social Institutions in Ukraine. In: *Ukrainian Sociological Review 2000–2001* (pp. 12–34). Kyiv: Institute of Sociology.

Hesli, V.L. (1995). Public Support for the Devolution of Power in Ukraine: Regional Patterns. *Europe-Asia Studies*, 47 (1), 91–121. DOI: 10.1080/09668139508412246

Kaltenthaler, K.C., Ceccoli, S.J., Michta, A. (2006). Explaining individual-level support for privatization in European post-Soviet economies. *European Journal of Political Research*, 45 (1), 1–29. DOI: 10.1111/j.1475-6765.2005.00288.x

Kazarin, P. (2023). The day after the war. *Ukrainska Pravda*, February 12, 2023. [In Ukrainian]. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/02/12/7387881/> [= Казарін 2023]

Khmelko, V., Wilson, A. (1998). Regionalism and Ethnic and Linguistic Cleavages in Ukraine. In: T. Kuzio (Ed.), *Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation* (pp. 60–80). Armonk: M.E. Sharpe.

Kuzio, T. (2018). Populism in Ukraine and Europe: Similar but Also Different. In: K. Segbers (Ed.), *Populism in Europe: An Overview. CGP working papers, 09/2018* (pp. 16–31). Berlin: Freie Universität Berlin.

Miller, W.L., White, S., Heywood, P. (1998). *Values and Political Change in Postcommunist Europe*. New York: St. Martin's Press.

Mykhalyshyna, D., Illiashenko, P., Yablonovskyi, D. (2019). *How to make Ukrainians less vulnerable to populism. Analytical note*. [In Ukrainian]. Center for Economic Strategy, September 4, 2019. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2019/09/Дослідження-щодо-популізму-2.pdf> [= Михайлишина, Ілляшенко, Яблонівський 2019]

Pipes, R. (1990). The Soviet Union Adrift. *Foreign Affairs*, 70 (1), 70–87.

Rakhmanov, O. (2023). Determinants of economic attitudes in a post-communist society: the case of Ukraine. *International Journal of Sociology*. DOI: 10.1080/00207659.2023.2168888

Rakhmanov, O. (2021). Why do Ukrainians oppose land sales? The problem of legitimacy of private land tenure in post-Soviet society. *European Politics and Society*, 22 (5), 653–663. DOI: 10.1080/23745118.2020.1815470

Rakhmanov, O. (2022). The phenomenon of populism in developed and transitional societies: features of manifestations and determinants. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 59–73. DOI: 10.15407/sociology2022.02.059 [= Рахманов 2022]

Rating Group Ukraine (2022). *Thirteenth national survey: Foreign policy orientations* (June 18–19, 2022). URL: https://ratinggroup.ua/en/research/ukraine/trinadcatyy_obschenacionalnyy_opros_vneshnepoliticheskie_orientacii_18-19_iyunya_2022.html

Reznik, V., Reznik, O. (2020). Legitimation of Private Property in the Means of Production in Ukraine: Dynamics and Factors. *Communist and Post-Communist Studies*, 53 (3), 64–87. DOI: 10.1525/cpcs.2020.53.3.64

Shulman, S. (2005). National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine. *Slavic Review*, 64 (1), 59–87. DOI: 10.2307/3650067

Ukraine in World Values Survey (2020). Resume of the Analytical Report. Kyiv: NGO Ukrainian Centre for European Policy.

Received 13.02.2023

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ

Соціально-економічні витоки лівого популізму в Україні

Соціально-економічне зубожіння населення через тривалі структурні кризи економіки призвело до поширення феномену лівого популізму в Україні. На підставі емпіричних даних проаналізовано економічні атитюдиди, пов'язані з популістськими ідеями. Підтримка українцями популізму проявилася у ставленні до структури власності в економіці та механізмів забезпечення матеріального добробуту. Однак якщо підтримка домінування приватної/державної

власності в економіці зумовлюється чинником макрорегіонального розмежування, то ставлення до урядової/індивідуальної відповідальності за добробут громадян визначається утилітарними міркуваннями. Та хоча популістські запити українців щодо працевлаштування, оплати праці, виробничої конкуренції мають місце у громадській думці, все ж таки значна частка громадян розуміють нездійсненність цих гасел за ринкових умов. Власне цим пояснюється переважання соціокультурних детермінант щодо етичних аспектів економічного життя. Крім цього, пов'язаність популістських орієнтацій з лівою політико-ідеологічною ідентичністю вказує на існування пострадянського ресентименту у значної частини населення України. Таке подвійне існування «старих» та «нових» інституцій досі залишається простором для поширення популістських орієнтацій, що має проявитися у післявоєнний час.

Ключові слова: популізм, популістські орієнтації, економічні атитюди

OLEKSANDR RAKHMANOV

The socio-economic origins of left-wing populism in Ukraine

The socio-economic impoverishment of the population due to the prolonged structural crises of the economy has led to the phenomenon of left-wing populism in Ukraine. Economic attitudes related to populist ideas were analyzed based on empirical data. Ukrainians' support for populism was manifested in their attitude to the structure of property in the economy and mechanisms for ensuring material well-being. However, if the support of the dominance of private/state ownership in the economy is conditioned by the factor of macro-regional demarcation, then the attitude towards government/individual responsibility for the welfare of citizens is determined by utilitarian considerations. Instead, Ukrainians' populist demands regarding employment, wages, and industrial competition, although they have a place in public opinion, nevertheless a significant share of citizens understand the impossibility of these slogans under market conditions. This actually explains the predominance of socio-cultural determinants in relation to the ethical aspects of economic life. In addition, the connection of populist orientations with left-wing political and ideological identity indicates the existence of post-Soviet resentment among a significant part of the population of Ukraine. Such dual existence of «old» and «new» institutions still remains a space for the spread of populist orientations, which will manifest itself in the post-war period.

Key words: populism, populist orientations, economic attitudes

ВОЛОДИМИР НІКОЛАЄНКО,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та політології факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету (03058, Київ, пр. Любомира Гузара, 1)

VOLODYMYR NIKOLAIENKO,

PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology and Political Science, Faculty of Linguistics and Social Communications, National Aviation University (1, Lubomyra Huzara Av., Kyiv, 03058)

nikolaienkovi@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4648-6048>

ЛЕОНІД НІКОЛАЄНКО,

кандидат філософських наук, доцент, незалежний дослідник

LEONID NIKOLAIENKO,

PhD in Philosophy, Associate Professor, independent researcher

nikolaenkolg@ukr.net

ЮРІЙ ЯКОВЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, професор кафедри соціології та політології факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету (03058, Київ, пр. Любомира Гузара, 1)

YURIY YAKOVENKO,

Doctor of Science in Sociology, Full Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Professor at Department of Sociology and Political Science, Faculty of Linguistics and Social Communications, National Aviation University (1, Lubomyra Huzara Av., Kyiv, 03058)

<https://orcid.org/0000-0002-6006-8651>

Цитування: Ніколаєнко, В., Ніколаєнко, Л., Яковенко, Ю. (2023). Залізнична мобільність: соціальна історія та практики здійснення. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1, 92–120, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.01.092>.

Залізнична мобільність: соціальна історія та практики здійснення¹

Актуальність теми. Зважаючи на те, що дослідження питань, пов'язаних із соціальною історією (зокрема історією інституціоналізації) залізниць та залізничною мобільністю пасажирів (railway-mobility, або mobility of railway passenger's) з огляду на процес їх інституціоналізації в англomовній соціології транспорту вже набуло популярності, є сенс актуалізувати означену тематику і в Україні². Та оскільки існує відповідний статут, порядок роботи, система правил і норм поведінки працівників та пасажирів, а також регламентована мобільність вантажів і пасажирів, є підстави говорити про залізницю як окремий соціальний інститут, який функціонує в структурі інституту транспорту та який слід вивчати за допомоги соціологічних методів.

1 Пропонована стаття — остання праця Юрія Івановича Яковенка, доброго друга, відомого вченого, педагога, дослідника та організатора наукових досліджень.

2 Тут є необхідність визначитися з поняттями соціальної та транспортної мобільності, щоб запобігти можливим непорозумінням в їх інтерпретації.

Ці поняття позначають принципово різні системи і сфери в сумісному житті людей.

Поняття *соціальної мобільності* означає зміни у статусах індивідів або груп, які супроводжують зміни їхнього місця або у вертикально розбудованій (вертикальна мобільність) соціальній ієрархії (структурі), тобто переміщення з одного соціального стану (класового чи стратифікаційного) в інший, або в межах одного й того самого соціального шару (горизонтальна мобільність).

Можна сказати, що соціальна мобільність — це переміщення індивідів і груп у соціальному просторі, в зв'язку з чим відбуваються зміни в їхньому статусі, а часом і в їхній соціальній позиції як суб'єктивному ставленні до тих чи інших явищ або процесів, що мають місце в сумісному, але структурованому існуванні людей.

Поняття *транспортної мобільності* — це організоване масове переміщення людей у фізичному та географічному просторі, соціалізованому саме завдяки різноманітним транспортним засобам.

Причому означена соціалізація відбувається в процесі інституціоналізації транспортної інфраструктури і, як показує соціальна історія транспорту, може відбуватися у згоді з двома взаємовиключними принципами:

- соціалізації як усупільнення означеного простору в орієнтації на спільне користування ним, незалежно від їхнього соціального статусу та матеріального статку;
- соціалізації як процесу соціального впливу з огляду на залучення індивіда в наявну в суспільстві культурну чи субкультурну систему, за допомогою чого відбувається процес індивідуалізації кожної окремо взятої людини та набуття нею особистих рис.

Іншими словами, соціалізація як вплив чітко вписувалася в логіку ринково зорієнтованого модерну.

Наприклад, у літературі описано чимало прикладів процесу колонізації чужого життєвого простору в інтересах колонізаторів, скажімо, методом розбудови залізниць за принципом «від копалини до порту», ігноруючи вже сформовані інститути мобільності в колонізованих країнах. Зрозуміло, що таке «освоєння чужого життєвого простору» — похідне від другого варіанта процесу соціалізації. Саме воно і суперечить об'єктивній логіці історичного процесу, а розв'язання означеної суперечності часом буває досить гострим [Ніколаєнко, Корнілов, 2020: сс. 89–90].

На жаль, навіть у західній соціології здебільше досліджують соціальну історію залізниці лише з деяким акцентом на процесі її інституціалізації¹.

Ми ж робимо спробу розглянути *ідеологію та практики* спрямування пасажиропотоків на залізниці як чинники функційно визначених змін у масовій свідомості та соціальних змін загалом, а також як комплексний об'єкт соціологічної розвідки в аспекті подальшої розбудови в Україні соціології транспорту.

Предметом розвідки є історія інституціалізації залізничного транспорту та пасажирської мобільності з огляду на зв'язок між соціально визначеною логікою функціонування пасажирської залізниці, зорієнтованої на отримання прибутку, і теж соціально визначеною² логікою споживання відповідних «послуг»³ пасажирями, зорієнтованими залежно від їхнього соціального статусу та матеріального статку на очікувану міру зручності, яка коливається, у термінах представників соціології транспорту, від класу *Luxury* до класу «на роботу та з роботи».

Метою дослідження є опис означеного зв'язку «в термінах соціальної логіки та логіки суперечностей» [Бодрийяр, 2007: с. 22], а **методом** — діалектичний аналіз, здійснюваний у термінах цих логік.

Під *ідеологією спрямування пасажиропотоків на залізниці* ми розумітимемо систему ідей, об'єктивованих у формі соціально визначеного функціоналу⁴, закладеного в залізницю ще під час її проєктування, а під *соціальними практи-*

1 Було б доречно дослідити соціальну історію рейкового транспорту в Україні, хоча б з огляду на те, що саме в Києві в усій Російській імперії 1(13) червня 1892 року в структурі міського транспорту з'явився перший електричний трамвай (а самий перший у світі електричний трамвай з'явився в Берліні 1881 року). Крім того, після Нижнього Новгорода, спочатку в Одесі (1902 р.), а потім у Києві (1905 р.) були відкриті практично одразу два фунікулери. Між іншим, київський називався Михайлівським механічним підйомом.

Важливо зазначити, що це були класичні зразки доступного громадського транспорту, які пов'язували собою не лише промислові центри міста, а й соціально-культурні, тобто функціонували не за нижчеописаним принципом «на роботу і з роботи».

2 Поняття соціальної визначеності будь-чого, наприклад, певного простору, розглядуване в категоріях теорій соціальної дії, означає, що простір, визначений одними людьми як місце, доступ до якого (чи користування яким) має бути з тих чи інших причин обмеженим для інших людей або, навпаки, виключним місцем для їхнього постійного перебування (чи користування). Масові переселення в історії розбудови залізниць часом без відповідних компенсацій, означали колонізацію чужого життєвого простору і, відповідно, невдоволення та опір.

3 Причини, з огляду на які ми беремо слово «послуги» в лапки, стануть зрозумілими далі.

4 Під функціоналом того чи іншого транспортного засобу будемо розуміти систему заданих у його роботу функцій, виконання яких спроможне впливати на поведінку людей у соціально заданих параметрах. Наприклад, пасажирські вагони класу *Luxury* і загальні вагони (які не мають місць для лежання) — мають різні функціонали. Перші передбачають весь комплекс «послуг», потрібних для звичного життя представників соціальної еліти, без чого означені люди відчують певні незручності. Другі теж передбачають «весь комплекс послуг», потрібних, скажімо, для звичного пересування людей на значні відстані за принципом «на роботу і з роботи», від чого вони жодних незручностей не відчують. Причому обидві категорії людей навіть не уявляють, що може бути інакше.

Отже, залізниця як складова інституту транспорту у своєму функціоналі містить функцію відтворення соціально-групової структури суспільства.

ками — систему соціально та, відповідно, функційно визначених¹ дій суб'єктів, спроможних замовляти проектування залізниць, контролювати будівництво та спосіб їх функціонування, бо вони використовують для цього соціальні інститути, організації та установи, завдяки чому так спрямовують пасажиропотоки, щоб, впливаючи на свідомість пасажирів, здійснювати відповідні соціальні зміни, легітимувати їх, а також контролювати напрями, темпи та ритми їх перебігу.

Залізниця ще на етапі свого становлення ставала одним з найефективніших² засобів трансформації простору та часу в соціально визначений і чітко контрольований їх розподіл, а потім і ефективним засобом конструювання та легітимації соціальних структур у Новітній час. Можна сказати, що вона стала фактором формування так званого *раціонального*, більш чітко регламентованого, ніж попередній, соціального порядку, створюваного в інтересах наявного політичного режиму³.

Щоправда, коли почали прокладати перші залізниці, ніхто не міг навіть уявити, до яких соціальних зрушень із часом вони призведуть. До того ж їх сприймали як просто дорогу, по якій прокладено залізничні колії.

З огляду на те, що головна інституціоналізована функція будь-якого транспорту полягає в тому, що це рух не лише у просторі, а й у часі, то можна сказати так, що транспортна мобільність — це один зі способів зв'язку простору і часу перебігу людського життя, взятого разом з усіма похідними від такого зв'язку.

1 Дещо складніші справи ніж з поняттям соціального визначення у випадку з поняттям функціонального визначення будь-чого, яке використовується нами далі.

Справа в тому, що функціональне визначення — це те саме соціальне визначення явищ, орієнтоване на зміни в свідомості та, зрозуміло, поведінці інших людей під впливом заданих у них функцій. Скажімо, масове невдоволення фактом розбудови залізниці при відповідному підході перетворюється в масове жaloвне ставлення до неї.

2 Річ у тім, що питання ефективності в роботі залізниці має багато аспектів, котрі можна розглядати на кількох рівнях: на загальному та локальному, на економічному та соціальному тощо. Отже, економічна ефективність залізниці як підприємства матиме операційний характер і означатиме різницю між задіяними ресурсами та кінцевими результатами роботи, що важливо, наприклад, для перемоги у конкуренції.

Соціальна ефективність залізниці стосується її інституційних функцій. Тепер вона постає як об'єктивована система ідей та дій, спрямованих на відтворення й легітимацію соціального порядку, в межах якого вона функціонує. А її ефективність — це очікуваний результат і навіть перевершення очікувань.

Невідповідність раціонально визначеним очікуванням — ознака неефективності.

3 Джордано Нанні свідчить, що «циклічність семиденного тижня була інституціоналізована в середовищі місії (у резерваціях, створених англієцями для австралійських аборигенів, у яких був власний спосіб орієнтації в часі. — *Авт.*) та застосовувалася через погрози покарання-ми, штрафами, скороченням пайків, заробітної плати і навіть вигнанням та розлученням з членами сім'ї для тих, хто порушив правила». Коли ж одного з аборигенів позбавили пайка за якесь порушення, а він у вівторок пішов на рибалку, щоб здобути їжу, то був покараний ще раз, бо «злочинець (culprit) порушив тижневий розпорядок; правила місії передбачали, що чоловіки в будні дні мають працювати; рибалка ж... класифікувалася не як «робота», а як розвага, а розважатися (у Корандерку) можна було лише по суботах» [Nanni, 2012: p. 105]. Нанні додає: «Цікаво відзначити, що Шоу вважав тиждень — специфічно європейською конструкцією» [Nanni, 2012: p. 134].

Головною ж культурною похідною від транспортної мобільності є зміни в масовому сприйнятті часу і простору та їх зв'язку у свідомості кожного з пасажирів, незалежно від його соціального стану. Проте від соціального стану пасажирів залежить те, які саме зміни відбуваються в його сприйнятті часу і простору, бо різні категорії пасажирів користуються транспортними «послугами» відповідно до власного соціального статусу та майнового статку, що й передбачено ідеологією соціально орієнтованого конструювання та наступної розбудови транспортної мобільності та об'єктивовано (інституціалізовано), наприклад, у формі відповідного залізничного функціоналу.

Отже, якщо соціолог досліджує зв'язок між рухом у залізничному вагоні певної категорії людей і змінами у сприйнятті з боку кожної такої категорії часу та простору, він має брати до уваги не просто «вплив розвитку залізниці на сприйняття часу та простору з позиції виду транспорту, що рухається», як вважає Барбара Толочко [Тошчозко, 2016], а виокремити у змісті поняття «розвиток залізниці» як мінімум шість соціально визначених чинників впливу на ці зміни:

- *по-перше*, сам рух, зокрема його швидкість та відстань;
- *по-друге*, вид транспорту;
- *по-третє*, частоту користування означеним видом транспорту;
- *по-четверте*, зручність перебування в транспортному засобі;
- *по-п'яте*, ідеологію, згідно з якою функціонує відповідна транспортна інфраструктура, а отже, згідно з якою надаються транспортні «послуги»;
- *по-шосте*, розклад, за яким здійснюється організація роботи відповідної транспортної інфраструктури.

Залізниця забезпечує можливість для практично необмеженої масової, хоча, як далі стане зрозуміло, соціально структурованої просторово-часової мобільності, та, відповідно, у просторі вагону, який може бути заповнений пасажирами досить різною мірою. Все залежить саме від функціоналу, соціально визначеного для даного вагона, а то й усього пасажирського поїзда.

І саме те, що цей функціонал є соціально визначеним, змушує нас взяти слово «послуги» в лапки, бо воно радше є не чітким терміном, а ідеологічно навантаженою метафорою.

Тож можна сказати, що така метафора виконує функцію ідеологеми в ринково орієнтованій транспортній політиці, бо саме завдяки їй відбувається політика розбиття пасажиропотоку на категорії людей за їхнім соціальним статусом та відповідно матеріальним статком, а отже, й легітимація наявної в суспільстві системи соціальних нерівностей і статусно-рольової структури.

Хоча заведено (соціально визначено) вважати, що «капіталізм розвивався у відповідь на запити людей у певному часі та місці» [Zuboff, 2019], та якби насправді було так, це вже був би не капіталізм. Проте він розвивається саме як капіталізм, тобто з огляду на максимально можливі прибутки та відповідно максимально можливе зменшення супутніх витрат. Тому таке суспільство й назване раціональним і саме тому Зубоф позначила його як наглядацький капіталізм

(surveillance capitalism)¹. Нас же дивує той факт, що соціологи, які так багато говорять про раціональність і контроль, досі не угледіли між ними чіткого й ідеологічно визначеного зв'язку. Дивує ще й те, що ті самі соціологи не угледіли зв'язку між раціональністю та плановим суспільством, яке вони називають тоталітарним. Може, причиною є те, що їх більшою мірою турбувала так звана індивідуальна раціональність, про існування якої вперше заговорив цитований у праці Зубоф американець Алекс Петланд у гучномовній статті «Смерть індивідуальності» (The Death of Individuality). Ця смерть — це результат неухильного наступу «колективного інтелекту» (collective intelligence). Тобто «наша раціональність багато в чому визначається соціальною тканиною (social fabric), що оточує нас» [Zuboff, 2019].

Ба більше, допоки влада колективного інтелекту остаточно не встановлена, ми маємо владу капіталістичної раціональності, згідно з якою все, що зменшує прибутки, а отже, збільшує збитки, визначають як нераціональне та нефункційне (дисфункційне).

Коли так, то не треба плутати розвиток капіталізму із соціальним розвитком. Таке зауваження вкрай важливе, бо, нехтуючи ним, не можна усвідомити ані соціологіку функціонування соціальних структур, ані соціологіку руху пасажиропотоків на транспорті, ані приховану від безпосереднього спостереження тотожність між ними².

«День п'яти доларів» Генрі Форда як складова ідеології формування транспортної мобільності

Питання щодо змісту зв'язку соціальних структур зі світовою транспортною мобільністю та структурами сучасних пасажиропотоків можна прояснити, аналізуючи соціальний ефект, який спостерігався у так званий день п'яти доларів Генрі Форда.

1 Зубоф з цього приводу пише, що «наглядацький капіталізм дивовижним чином відходить від історії ринкового капіталізму, вимагаючи як безперешкодної свободи (для себе. — Авт.), так і тотального знання (про все й усіх та методи ефективного нагляду і контролю. — Авт.), відмовляючись від взаємності капіталізму з людьми та суспільством і нав'язуючи тоталізувальне омасовлене бачення життя у вулику, з капіталістами-наглядачами та їх жерцями-інформаторами (які здобувають дані та розпоряджаються ними. — Авт.), відповідальними за нагляд і контроль.

Наглядацький капіталізм та його інструментальна влада, яка швидко концентрується, виходять за межі історичних норм капіталістичних амбіцій, претендуючи на панування над людськими, суспільними та політичними територіями, які виходять далеко за межі традиційної інституційної сфери приватної фірми чи ринку» [Zuboff, 2019].

2 Під соціальною логікою (соціологікою) мислення ми розуміємо мислення соціальних суб'єктів, орієнтоване на досягнення тієї чи іншої мети, яка з тих чи інших причин може суперечити об'єктивній логіці історичного процесу, тобто далеко «не завжди тотожна логіці суспільного розвитку людства» [В. Ніколаєнко, Л. Ніколаєнко & Яковенко, 2021: с. 69].

У випадку із залізницею дана логіка виявляє себе досить показово: вона відповідає потребам суспільства в індустріалізації виробництва, але її розбудова та отриманий соціальний ефект багато в чому тим же потребам суперечили.

Хоча вважається, що цей день став загальновизнаним символом підприємницького успіху Форда і хоча він справді радикально вплинув на формування масової автомобільності (*auto mobility*), по суті — це і один з прикладів успішної маніпуляції свідомістю великих мас людей, і символ капіталістичного підприємництва, логіка якого якраз втілена в техніках маніпулювання поведінкою людей праці, а разом і пасажиропотоками.

Форд стверджував, що «він зрозумів, що повинен платити своїм робітникам досить великі суми, щоб вони могли дозволити собі продукти, які вони виробляють», проте така логіка не працює, бо, наприклад, «у Boeing, напевно, будуть проблеми, якщо їм доведеться платити своїм працівникам достатньо, щоб дозволити собі новий реактивний лайнер» [Worstell, 2012].

Феноменологам відомо, що агентами впливу є не лише інші люди, а й речі. А ще відомо, що люди, конструюючи ті чи інші «речі», створюють ситуації такого впливу, коли *іншим* людям як об'єктам впливу здається, що їхні вчинки — це результат їхньої власної волі або, навпаки, безвілля. Такий ефект можна назвати ефектом позбавлення волі.

Отже, Генрі Форд, якщо бути справедливим, багато в чому сприяв тому, щоб автомобільність стала масовою, але він же перетворив транспортну інфраструктуру на ще один чинник соціальної диференціації суспільства, бо виробляв автомобілі з огляду на те, щоб їх функціонал спочатку відповідав статусно-рольовій структурі суспільства, а згодом і відтворював її. Як свідчить сам Форд у біографічній праці «Моє життя, мої досягнення», вже у 1910 році стало зрозуміло, що ресурси для зростання компанії вичерпано, а найбільш негативними чинниками, які стримували її розвиток, стали висока плинність робочої сили, висока залежність робітників від волі майстрів, а відтак і надто низька лояльність робітників до підприємства.

І справді, плинність робочої сили «коштує дуже дорого», бо тягне за собою «не тільки час простою виробничої лінії, а й витрати на навчання і навіть витрати на їх пошук. Тож, напевно, дешевше платити працівникам більше, але скорочувати їх плинність і пов'язані з цим витрати на навчання. Що Форд і зробив» [Worstell, 2012].

Пошук ресурсів, потрібних для раціонального розвитку компанії тривав чотири роки, і 12 січня 1914 року, пише Форд, «ми визначили розмір мінімальної зарплати 5 доларів на день та запровадили восьмигодинний робочий день. Тоді ми ухвалили рішення, згідно з яким ніхто не може бути звільнений через фізичні вади, за винятком, зрозуміло, заразних хвороб» [Форд, 1913: сс. 112–113]. Отже, зарплата виросла вдвічі. Ефект цієї заяви перевершив усі очікування. Форд одразу перетворився, як нині заведено говорити, і на успішного, і на соціально відповідального підприємця, такого собі лідера соціального захисту.

Але ж конкуренція за робочі місця серед працівників зростає в рази, що забезпечило можливість відбору за визначеними адміністрацією показниками. Соціальні питання на виробництві зникли ніби самі собою і так далі.

Мало того, створилося враження, що «день п'яти доларів» Генрі Форда став предметом наслідування з боку інших власників підприємств, а відповідний ефект — предметом ретельних політекономічних та соціологічних досліджень.

Проте все було інакше. Підвищення заробітної плати назріло по всій країні.

Насправді цей «день» визначив соціальну логіку функціонування будь-якої транспортної інфраструктури, бо в неї закладений відповідний функціонал.

Залізничний пасажирський транспорт — не виняток. Він функціонує за тією самою логікою, тобто логікою «прихованих комерційних практик», а саме «паразитичною економічною логікою, в якій виробництво товарів та послуг підпорядковується... архітектурі модифікації поведінки», котра набуває глобальних рис [Zuboff, 2019].

З огляду на сказане уточнимо *мету нашого дослідження*: обґрунтування зв'язку між функціями, які має виконувати пасажирська залізниця як соціальний інститут, та поведінкою людей, які користуються її «послугами».

Тож беремо слово «послуги» в лапки ще й з тієї причини, що *ми спираємося на гіпотезу*, згідно зі змістом якої функції, закладені в пасажирський залізничний транспорт, означені словом «послуги», — винятковий симулякр, бо за «послугами» насправді приховано глибші соціально визначені смисли, які разом утворюють логіку й ідеологію ринково зорієнтованого споживання, тобто, як уже зазначалося, зорієнтованого на диференціацію суспільства на групи та класи.

Отже, залізнична мобільність, як і автомобільність, — важливий чинник соціальної диференціації, але не самі по собі, а внаслідок того, що в них знято відповідну і наперед задану соціальну стратегію, визначену ще Генрі Фордом, відповідно до якої логіка функціонування транспортної інфраструктури і контроль за її функціонуванням підпорядковані соціально визначеній ідеології неухильного зростання прибутку.

Таким чином, Ж. Бодрийяр має рацію, коли пише, що:

- *по-перше*, «важливо всюди, по той бік практичної очевидності предметів і крізь самоочевидну спонтанність поведінки прочитувати соціальний примус» [Бодрийяр, 2007: с. 18], а ми ще додаємо, і контроль;
- *по-друге*, «споживна вартість часом виявляється просто її (знакової мінової вартості. — Авт.) практичним додатком (або навіть простою раціоналізацією): тільки в такій парадоксальній формі соціологічна гіпотеза виявляється слухною» [Бодрийяр, 2007: с. 12].

У першому випадку йдеться про соціологічний аналіз соціально та функційно визначеної значущості речей, тобто про відповідну стратегію їх створення та контролю міри ефективності їхнього впливу на поведінку пасажирів, котра, своєю чергою, інтерпретується у категоріях ідеології споживання.

У другому — про дослідження міри означеної значущості, визначеної через категорію мінової вартості, позначеної у той чи інший спосіб.

Проте Бодрийяр наведену вище гіпотезу недобудував, позаяк обмежився лише визнанням того, що «дійсна теорія предметів і споживання має ґрунтуватися не на теорії потреб та їх задоволення, а на теорії соціальної демонстрації та значення» [Бодрийяр, 2007: с. 13].

Натомість ми вважаємо, що саме соціально та функційно визначена суперечність між теорією потреб та їх задоволення і теорією соціальної демонстрації та значення і є предметом власне соціологічного дослідження, бо ця суперечність,

попри всі її негати́ви, закладається в будь-яку транспортну інфраструктуру вже під час її проектування.

Чому так? Відповідь проста: без означеної суперечності транспортна інфраструктура не буде спроможною виконувати функцію соціальної диференціації суспільства. Пасажирська залізниця не є винятком, проте лише за умови, коли вона є елементом ринкової економіки, що й надає їй статусу одного із соціальних субінститутів.

З огляду на сказане ми стверджуємо, що залізниця, умовно кажучи, функціює водночас за двома взаємовиключними принципами, які приховані вже в політиці культивування масової автомобільності Генрі Форда:

- за *демократичним принципом* «запит — реакція залізничної адміністрації на запит», тобто за принципом *Luxury Railway Travel* [Pring, 2019];
- за *тоталітарним принципом* «стимул — реакція пасажирів на стимул», тобто за принципом чітко розрахованого та дисциплінувального таймінгу (timing): пересування на роботу та з роботи, синхронізованого з робочим часом (to and from work) [Pring, 2019] і функційно визначеним часом, потрібним на відтворення робочої сили¹.

Ці принципи взаємовиключні, бо, спираючись на метод певної ідеалізації², можна дійти таких висновків:

- у першому випадку функції в роботі залізниці задає споживач, бо переважно в інтересах споживача саме класу *Luxury* й розбудоване суспільство під назвою капіталістичне з усіма властивими йому інститутами, включно з інститутами транспорту та політики буржуазної демократії, а в другому випадку — адміністрація залізниці;
- якщо у першому випадку функції залізниці відповідають хоча й хибним, але потребам, сформованим під впливом перебування на верхніх щаблях соціальної драбини, а в другому суперечать справжнім потребам, бо пересування з роботи та на роботу — не потреби, а соціально визначена (причому жорстко) необхідність, зумовлена логікою виживання в умовах соціальних нерівностей (задля здобуттям ресурсів, потрібних для виживання, а не для розвитку людського в людині).

Щоправда, і таймінгове пересування на роботу та з роботи можна визначити як різновид хибної потреби в просторовій мобільності, бо вона здійснюється не для задоволення засуджуваної в суспільстві потреби в демонстрації власної зверхності й не для демонстрації властивої вам і соціально схвальної скромності, а саме з огляду на потребу виживання.

1 Так от Форд просто збільшив витрати на відтворення робочої сили за рахунок скорочення робочого дня та підвищення заробітної плати. І все! А скільки галасу навколо цієї «події»! Хоча вона здавалася майже революційною.

2 Не треба плутати ідеалізацію як метод пізнання з гносеологічним фікціоналізмом ідеальних типів Макса Вебера: ідеалізація як метод пізнання звільняє від потреби аналізувати супутні ефекти (наприклад, від різних несуттєвих дій та подій), тоді як конструювання ідеальних типів замішане на процедурі редукції логічного визначення понять до банального віднесення до цінностей.

Отже, в обох випадках ми маємо два ідеологічно протилежні соціологічні виверти, бо просторова мобільність класу *Luxury*, як давно доведено, — це вияв запиту на розкіш, який, своєю чергою, є функцією марнотратного споживання, що супроводжується ще одним аналогічним вивертом, коли запит на розкіш поєднується з податком на бідність [Середа, 2020].

Залізнична мобільність як засіб колонізації чужого життєвого часу та простору

Питання щодо зв'язку життєвого часу та простору і пасажирської залізниці в соціології транспорту не нове. Проте цей зв'язок переважно описують у категоріях індустріалізації часу та простору, а не в категоріях колонізації їх, хоча часто те і те мандрують поряд.

Хто зараз знає про те, що «коли почалося будівництво залізниці, фактично існувало (в уявленні колонізаторів. — *Авт.*) три Африки. На півночі були переважно арабські землі з багатовіковою історією спілкування з Європою; на крайньому півдні було те, що стало колоніальною Африкою, повільно, але неухильно поширюючись від мису¹. Посередині розташовувався «темний континент», територія, багато в чому невідома і невивчена для європейців. Історії залізниць трьох регіонів були такими ж різними, як і самі регіони, хоча вони мали одну спільну рису: кожна окрема лінія, принаймні до початку Першої світової війни, була побудована для забезпечення європейських інтересів, безпосередньо або представлених колоніальною владою» [Burton, 2018].

Як бачимо, три життєві простори, три системи виміру життєвого часу, які пішли в історичне небуття, хоча їх рудименти відклалися в різних формах десь у соціальній пам'яті відповідних народів і почасти даються взнаки.

Але питання пасажирської залізничної мобільності не таке просте, як може видаватися, і африканський приклад тут вельми показовий.

Річ у тім, що «ключ до першої в Африці залізниці» — в Азії, точніше, як пише Ентоні Бертон, у «постійному зростанні торгівлі між Британією та Індією, яка [торгівля] була неефективною через погані комунікації. Судна або йшли довгим морським шляхом навколо південного краю Африки, або скидали пасажирів і вантажі в Олександрії, щоб перейти до Суєца, де вони могли продовжити свою подорож Червоним морем» [Burton, 2018] і далі. Тут і верблюди, і ще багато чого.

Залізниця ставала просто нагальною потребою. Причому не лише вантажна, а й пасажирська. Наявність колоніальної адміністрації в Індії й надто масштабне вивезення вантажів звідти та зворотна доставка війська, робочої сили й інструментів влади потребували численного обслуговувального персоналу.

До того ж торгували не країни, а переважно британські еліти з індійськими елітами, бо останні поступово починали «окомпрадорюватися» та відповідно, зберігаючи аристократичні звички, обуржуазнюватися. Їм був відкритий до-

1 Мису Агульяс (Голковий — у перекладі з португальської мови. Назву дано через магнітну аномалію, що її спостерігають поблизу в морі. Отже, наразі *agulha* означає не стільки голку, скільки, в цьому випадку, стрілку компаса).

ступ на британську територію: зворотні потоки людей зростали, а це були потенційні пасажери.

Утім, Африка «об'єдналася» не завдяки цьому, а завдяки тому, що пасажирами залізниць потроху ставали самі африканці: попервах еліта, а згодом і робоча сила. Це посприяло таким змінам у свідомості африканців, коли вони починали сприймати свій континент не як щось невизначене у соціальному плані, а як таке, що має *спільну* історію у взаєминах з іншим неафриканським світом, до того ж ця історія була доволі драматичною.

Не будемо зараз цитувати африканських авторів з цього приводу (принаймні Саміра Аміна), бо це може відхилити нас далеко від головної теми.

Отже, коли йтиметься про залізницю в категоріях індустріалізації фізичного часу та географічного простору, можна погодитися, наприклад, з тим, що розбудова залізниці будь-де, зокрема британської, призвела до того, що «регіони втратили свою часову ідентичність у цілком конкретному сенсі: залізничні шляхи позбавили їх місцевого часу. Допоки вони залишалися ізольованими одне від одного, у них був індивідуальний час: лондонський час випереджав час у Редінгу на чотири хвилини, на сім хвилин і тридцять секунд випереджав час у Сіренсестері, на чотирнадцять хвилин випереджав час у Бріджвотері» [Schivelbusch, 2014] тощо.

Те саме відбувалося і з простором, адже жителі регіонів ідентифікували себе перш за все з місцевістю проживання, а «цар», як завжди, «був далеко».

Індустріалізація, відтак, уніфікувала час, але (хоча й неостаточно) позбавила регіони їхньої власної місцевої ідентичності, бо вони почали становити щось єдине, назване нацією та країною. І не має значення, де це відбувається: в самій Британії, в Африці, в Індії чи ще деінде.

Номінальна столиця стає реальною, лондонська адміністрація (а в колонізованих країнах колоніальна) перебирає на себе функції контролю й розподілу часу та простору в усій країні.

Вольфганг Шифельбуш нагадує вислів Карла Маркса про феномен «знищення простору часом», за чим «стоїть породжувальний феномен капіталу». Він також стверджує, що залізниця стала засобом у цій справі [Schivelbusch, 2014].

І справді, «залізниця знає лишень пункти відправлення та призначення», а «простори, які вони (поїзди. — *Авт.*) перетинають із презирством, являють собою лише марне видовище», бо відстані між пунктами відправлення та призначення втрачають свою просторову значущість спочатку під час руху залізницею, а потім і взагалі. Тепер «цей традиційний простір для подорожей був зруйнований» і, відповідно, пункти призначення та відправлення теж «втратили своє старе відчуття місцевої ідентичності, яке раніше визначалося просторами між ними» [Schivelbusch, 2014].

А от у США, приміром, усе це відбувалося в дещо інший спосіб, бо залізниці розбудовували люди, які поприходили з різних країн. Як пише Вольфганг Шифельбуш, «оскільки американська історія насправді розпочалася із промислової революції (все останнє є колоніальною передісторією), ця революція є складовою національної та культурної ідентичності значно більшою мірою, ніж у Європі» [Schivelbusch, 2014].

Як бачимо, аборигенних народів уже не беруть до уваги, позаяк у середовищі колонізаторів сталися радикальні зрушення з питань ідентичності: вони почали вважати себе народом, тобто господарями колонізованого (привласненого) чужого для них життєвого часу/простору, відштовхнувши корінні народи на узбіччя залізниць та автомагістралей, а загалом і індустріалізації.

Такі факти надихнули італійського дослідника Джордано Нанні заговорити про певні особливості перебування в часі нижніх верств населення, які він описує в категоріях колонізації часу та інтерпретує як одну з вирішальних ознак сучасного імперіалізму, властивого найрозвиненішим країнам.

І справді, якщо час перетворено на маркер *цивілізованого* суспільства і якщо розвинена транспортна інфраструктура — одна з головних підстав для такого маркування, то суспільства, в яких ця інфраструктура вважається *недорозвиненою*, теж маркують як недорозвинені (нецивілізовані), які треба розвивати (цивілізувати).

Нанні, розробляючи тему колонізації часу, наголошував, що поява залізниць у Британії, відправлення та прибуття потягів тепер стали епохами в сільських днях. «Вони відправляються і прибувають з такою регулярністю і точністю, а їхній свист чутно так далеко, що фермери налаштовують за ними свої годинники, і, таким чином, один добре організований інститут регулює всю країну» [Nanni, 2012: p. 52].

І далі: «Всі регіональні та місцеві часові пояси були замінені чотирма стандартними часовими поясами, аналогічними тим, які використовуються донині. А на межі століть «стандартний час» практично встановився повсюди» [Nanni, 2012: p. 52].

І якщо у традиційних культурах фізичний час соціалізується в різних практиках та ритуалах, у темпах і ритмах їхнього перебігу, в календарях та всьому тому, що ми відчуваємо як певною мірою регулярне чи періодичне і орієнтація на що сприяє тому, щоб відповідним чином регулювати власне життя, то разом із капіталізмом час став соціалізуватися в процесі створення розкладів та графіків, в розпорядку виконання тих чи інших функцій і відповідному контролі за своєчасністю виконання.

Розбудова залізниць відіграла в усьому цьому неабияку роль і далеко не завжди позитивну. Вона посприяла становленню радикально нового способу соціалізації часу, зорієнтованої на його стандартизацію та контроль масової реакції на означені стандарти. Контроль же, як відомо, передбачає і покарання.

Паралельно те саме відбувається і з географічним простором як життєвим простором різних народів. А як наслідок цього виникла суперечність між часом як процесом життя, контрольованого самим індивідом, і часом як способом раціональної організації життя, визначеного кимось іншим з огляду на можливість контролю за темпами і ритмами всієї людської життєдіяльності. А ця суперечність, своєю чергою, породила побічний ефект — рутину й рутинізацію, тобто звичку діяти згідно з кимось спроектованим шаблоном, та ще й під зовнішнім контролем, але сприймати це як норму.

Ось приклад рутинізації часу перебування в транспортному засобі, описаний Шифельбушем. Читаємо: «До появи автобусів, потягів і трамваїв у дев'ят-

надцятому столітті люди були зовсім не в змозі дивитися один на одного хвилинами чи годинами, бо мусили робити це, не розмовляючи один з одним. Сучасний транспорт дедалі більше зводить більшість чуттєвих стосунків між людьми до простого зору, і це має створити абсолютно нові передумови для їхніх спільних соціологічних почуттів»¹ [Schivelbusch, 2014]. Як бачимо, сформована самою транспортною інфраструктурою потреба у відповідній мобільності тепер зумовлює, як вважає, наприклад, Карин Бійстервельд, потребу в розвазі під час руху [Bijsterveld, 2014], за що, правда, треба доплатити.

Отже, колонізація одними групами людей часу та простору життя інших груп людей розпочинається з ініційованої першими стандартизації часу та простору і контролю за їх розподілом. Як наслідок фізичні час та простір набули соціальних ознак, і саме тому вможливився соціально визначений розподіл їх.

Доходимо висновку, що імперіалізм і колоніалізм ідуть поруч, хоча вважають, що принаймні колоніалізм пішов в історичне небуття. Насправді ж і те, і те — це ніщо інше, як теорія і практики зовнішньої експансії.

І якщо традиційний колоніалізм означав панування одних країн над іншими, то тепер він означає панування транснаціональних корпорацій над країнами та навіть континентами.

А позаяк транспортна інфраструктура сприяє опануванню не просто географічного простору та фізичного часу, а їх соціальних аналогів, то колонізація *чужого життєвого простору* методом розбудови залізниці неодмінно передбачає й колонізацію *чужого життєвого часу*.

І якби, як стверджується у преамбулі до кожної з книжок, виданих у межах великої серії під назвою «Дослідження імперіалізму» (Studies in Imperialism), «імперіалізм як культурний феномен мав настільки ж значний вплив на панівне суспільство, як і на залежне (on the dominant as on the subordinate societies)», і якби ж він справді ніс культуру «недорозвиненим» народам і був чинником «соціальної та культурної революції», то хіба опиралися б означені народи розбудові залізниць та хайвеїв?²

І ще одне. Якщо справді у дослідників «зачарованість імперіалізмом у всіх його аспектах не збирається слабнути» [Schivelbusch, 2014], як ставитися до описаних у літературі численних конфліктів, які регулярно виникали й досі ви-

1 Так у тесті Шифельбуша: не соціальних, а соціологічних почуттів. Шифельбуш, мабуть, натякає на соціологічну уяву та пов'язані з нею почуття, а почуття бувають оманливими й можуть дезорієнтувати. Таке припущення зумовлене тим, що тут автор спирається на пояснення Георга Зимеля стосовно того, що сучасне сприйняття водночас орієнтується та дезорієнтується оптичним відчуттям, і вважає, що це стосується і сучасного транспорту як одного з агентів такого стану речей.

2 «Більшість ранніх американських і британських залізниць були приватно розбудовані в дусі капіталізму *laissez-faire*; було незначне втручання уряду в його соціальні та екологічні наслідки. Якщо держава взагалі була задіяна, то для того, щоб усунути перешкоди на шляху підприємців, а рейки часто змашувалися хабарництвом та іншими химерними практиками того часу. А люди, які постраждали від залізниць, відчували глибоке невдоволення, яке іноді тривало поколіннями» [Schiller, Bruun. Kenworthy, 2010: p. 342].

никають між залізничним та індивідуальним рухом у період розбудови перших залізниць, а також між забудовниками, урядами та місцевими жителями тощо.

Проте Нанні не помиляється, що саме імперіалізм посприяв тому, що «в кожному місті є вежа з годинником як символ його статусу та сучасності. Годинники... встановлені на фасадах ратуш, баштах храмів та, перш за все, будівлях вокзалів... Хронометраж (time-watching and time-keeping) входить у саму тканину нашого життя. Час навіть миготить для нас з екранів наших комп'ютерів» [Nanni, 2012: p. XI].

Утім, транспортна інфраструктура сприяє соціальній та культурній революції, однак лише після звільнення від колоніалізму, що означає зміну часу колонізації на час руху до справжньої культури. А до того розбудована колонізаторами транспортна інфраструктура сприяє лишень культурній колонізації.

Колоніальна ідеологія, як зрозуміло, об'єктивується у відповідних практиках колонізації, серед яких і практики розбудови колонізаційної транспортної інфраструктури. Означений процес виражається в перебігу встановлення контролю спочатку за розподілом переважно *чужого життєвого простору*, а разом із початком її функціонування поширюється й на *чужий життєвий час*.

Причому «покриття транспортною мережею тих чи тих фізичних просторів визначається не абстрактними потребами ринку», як заведено вважати, а «потребами тих соціально-економічних суб'єктів, які прагнуть максимального скорочення витрат, часто попри можливі соціальні збитки. Тож не дивно, що у колонізованих країнах транспортна мережа стала одним із найважливіших засобів конструювання та відтворення просторової нерівності, тоді як питання колоніальної політики поступово зникають із наукового й, зокрема, соціологічного дискурсу у вітчизняній соціології, незважаючи на реальні практики колонізації чужого життєвого простору» [Ніколаєнко, Корнілов, 2020: сс. 89–90].

Колонізація, між іншим, має як зовнішній, так і внутрішній вектор (про другий заговорили переважно останніми десятиліттями).

Як свідчить Едвард Саїд у своїй ґрунтовній книжці під назвою «Орієнталізм», за умов зовнішньої колонізації у свідомості колонізаторів формуються етноцентричні забобони [Саїд, 2006: с. 236], а це призводить до того, що «темпоральність оголошується науково марною цариною повсякденного досвіду, тоді як особливий періодичності культури та культурного компаративізму (який породжує етноцентризм, расову теорію та економічне придушення) надаються сили, що значно перевершують моральну позицію» [Саїд, 2006: с. 231], і все вкупі призводить до імперіалізму та расизму [Саїд, 2006: с. 316].

За умов внутрішньої колонізації теж спостерігаємо щось подібне, а найвагомішими показниками тут можуть бути марнотратне споживання транспортних «послуг» одними групами людей та функційно визначене — іншими.

Однаке практики як зовнішньої, так і внутрішньої колонізації завжди зорієнтовані на модифікацію свідомості так званих інших з огляду на те, щоб зробити їх лояльними методом рутинізації влади та покори.

І якщо «значення таких понять, як «пунктуальність», «регулярність» і «порядок», можуть істотно різнитися від культури до культури; а також всередині культур» [Nanni, 2012: p. 108], то тепер, хоча самі слова залишилися, ці поняття

зведено до одного, — до поняття порядку: воно найбільше відповідає потребам стандартизації.

Джордано Нанні досить ґрунтовно описує місіонерські практики колонізації часу, в яких зовнішня та внутрішня тенденції неподільні. Читаємо: «Оскільки сакральний і світський вплив християнства й індустріального капіталізму поєднувалися, тижні, години, хвилини та секунди — звичайна валюта в моральній економії часу — набули товарної та релігійної цінності самі по собі. Фетишизація часу породила фіксацію на тому, як цю валюту витрачали, використовували, заощаджували, інвестували та викупували. В інтересах підтримки встановленого соціального та економічного порядку правлячі класи розробили методи забезпечення свого панування та контролю за його використанням. Час був централізованим і ставав дедалі більш усюдисущим; блокованим, але й дедалі більш загарбницьким.

Дитячий час потрібно було дисциплінувати, жіночий час потрібно було одомашнити, а робочий час загалом потрібно було рахувати, контролювати й координувати за допомоги графіків, розкладів, годинників, дзвіночків та свистків — ритуальних і рутинних збудників цивілізованого суспільства» [Nanni, 2012: p. 44].

І Бодрийяр, хоча й не описує марнотратне споживання в категоріях колонізації, але, спираючись на Веблена, свідчить про наявність практик модифікації і комодифікації свідомості та поведінки означених інших, коли пише, що «під виглядом поняття *conspicuous waste* (демонстративна марнотратність, яка впадає в око, і це престижно), Веблен показує, що навіть якщо початковою функцією підлеглих класів є робота та виробництво, одночасно вони виконують функцію ствердження *standing* у господаря...» [Бодрийяр, 2007: с. 14], про наявність якої у власній свідомості та поведінці навіть не здогадуються, бо вона — суто функція, а не предмет усвідомлення соціального смислу власного життя.

Поняття функції в даному разі — друга назва колонізації життєвого часу всього підлеглого класу людей, включно навіть з так званим *вільним часом*, бо він функційно визначений як час, «потрібний» для відтворення робочої сили.

Отже, можна стверджувати, що історія залізниці загалом та ритміка її функціонування зокрема, розглядані в дзеркалі соціальної логіки її ритуалізованого та ритмізованого функціонування, — яскравий приклад соціальної історії внутрішньої колонізації¹, соціологічне дослідження якої має включати також дослідження практик розшарування суспільства на групи та класи й відповідні зміни в людській життєдіяльності в умовах зростання та поглиблення соціальних нерівностей.

Зазначимо принагідно, якби не існувало соціальних нерівностей, у соціологічній науці не було б жодної потреби. Але така потреба існує і, мало того, сама давно зумовлюється двома соціально визначеними, але взаємовиключними орієнтаціями:

1) орієнтацією на відтворення наявних соціальних нерівностей та неухильне збільшення їх числа, а отже, й на *розтягування* часу існування соціальних нерівностей;

1 Про цей аспект проблеми у врегулюванні пасажиропотоків поговоримо далі.

2) орієнтацією на пошук шляхів *виходу за межі часу* суспільного життя в умовах означених нерівностей, а отже, й виходу в інший історичний час.

Робимо наголос на цих двох, хоча допоки неусвідомлених (суб'єктивно не висловлених), але об'єктивно властивих соціологам орієнтаціях, включно зі ще двома чинниками:

1) з результатами досліджень у сфері соціології транспорту західних країн, частину з яких ми тут цитуємо;

2) зі встановленим фактом кореляції між зростанням числа та поглибленням соціальних нерівностей, з одного боку, і сучасною¹ глобальною кризою, котра виявляється не лише у сфері економіки найрозвиненіших країн, а й у їхніх соціальних структурах, що мають назву структурних криз, з іншого боку [В Вероне, 2019].

Отже, роль транспорту в розгортанні глобальної структурної кризи в сучасному капіталістичному суспільстві суттєва, хоча далеко не завжди стає явною. До того ж вона є глобальною не лише з огляду на світовий характер і тенденцію до формування єдиної світової транспортної інфраструктури, а й тому, що так чи інакше визначає спосіб функціонування практично всіх без винятку соціальних інститутів.

Пострадянська соціологія, на жаль, звертає недостатньо уваги на досвід розвитку соціології транспорту у світі, зокрема на досвід соціологічних досліджень соціальної історії залізниць. Тож спробуємо надолужити цю прогалину.

Залізнична та автомобільність: спільне та особливе, історія та сучасність

Звісно, залізниця — лише один із сегментів транспортної інфраструктури, тому розмова про ідеологію та соціальні практики спрямування пасажиропотоків на залізниці мало чим відрізняється від аналогічних ідеології та практик автотранспорту. Тому маємо дисципліну, що називається соціологією транспорту, а не окремі щодо залізниці та автотранспорту.

Коли так, то для прикладу та порівняння, а ще й з огляду на інституційно оформлену взаємодію залізниці з автотранспортом заторкнемо й питання автотранспортної ідеології, бо вона, як ми вже знаємо, ще з часів Генрі Форда закладає певні функції у поведінку відповідних пасажирів.

Як стверджує професор економіки міста, спеціаліст з інфраструктурного планування в архітектурі та містобудуванні Гармут Франк з Німеччини [Frank, 1986: pp. 210–222], організація приватного трафіка, наприклад заміна залізниці автомобільним транспортом, призводить до величезного збільшення вартості поїздок на роботу, і це, при всіх позитивах, мало стосується економічної цінності авто, зокрема щодо його раціональності та економічності як транспортного засобу. «Легковий автомобіль — це не засіб пересування», хоча «його ко-

1 Сучасною, тобто актуальною для нинішнього людства, умовно поділеною на дві категорії: тих, для кого актуальним є позитивне здолання даної кризи, і тих, для кого актуальним є її тривале існування в історичному часі, бо саме завдяки їй відбувається легітимація відносин панування та підлеглості.

рисність у багатьох аспектах перевершує більшість інших засобів громадського транспорту, особливо на середні відстані». Він створений як індивідуальний транспортний засіб, точніше — як «предмет культу класово-індиферентної особи» (class-indifferent personality cult) [Frank, 1986: p. 214].

Далі Гармут Франк аналізує так званий Концепт Фольксваген, згідно з яким володіння приватним легковим авто «може вбити двох зайців одним пострілом» [Frank, 1986: p. 214], бо це:

– *по-перше*, «засіб, споріднений з ідеологією “володіння власним будинком”», функційно призначений, аби «прищеплювати ідеологію власності», тобто «щоб незаможні маси нарешті засвоїли принципи справжнього розподілу власності»¹;

– *по-друге*, «завдяки заохоченню до володіння приватними автомобілями, кількість яких досі є популярним засобом вимірювання багатства, була створена гігантська індустрія, яка небаченою донині мірою урізала економічний надлишок» [Frank, 1986: p. 214].

А коли взяти до уваги ще й зв'язок автомобільної з дорожньою та нафтовою промисловістю, виробництвом двигунів, колес, автомобільних кузовів, причепів, контейнерів та різного роду приладів тощо, значущість приватного транспорту неймовірно зростає² [Frank, 1986: p. 215].

1 Ніби їм про це хтось колись розповів, наприклад через систему освіти. Тому точніше було б сказати: «Навіть не здогадувалися...».

2 Проте професійне обговорення питання соціальної значущості приватного автомобільного транспорту не буде повним, якщо соціолог не врахує три основні соціальні чинники: *по-перше*, конкуренцію між залізничними та автомобільними перевезеннями, яка зумовила значне зростання виробництва вантажівок (trucks); *по-друге*, розбудову відповідної інфраструктури, включно з автострадами; по-третє, роль закритих вантажівок, а потім і трейлерів (причепів, пристосованих як житло) в розв'язанні низки соціально-культурних питань, зокрема житлового питання.

Прямий стосунок до розв'язання перших двох питань і непряний до розв'язання третього питання мав племінник Зігмунда Фрейда Едвард Бернейс – австро-американський засновник PR (науки переконання, ґрунтованої на зверненні не до розуму, а до почуттів). Скажімо, Бернейс, виконуючи замовлення виробників сигар, відіграв провідну роль у тому, що жінки, почали масово курити, розуміючи під цим боротьбу за рівні з чоловіками права, здійснювану під сформульованим Бернейсом гаслом «Факелу свободи», і не усвідомлюючи того, почали задовольняти потреби виробників сигар у зростанні прибутків.

У 1949 році до Бернейса звернулася компанія з виробництва вантажівок *Mack Trucks* з проханням допомогти перемогти в конкуренції з іншими виробниками вантажівок. У цей же час залізничні оператори вели жорстку кампанію з переконання громадськості в тому, що вантажівки псують дороги, а влади штатів — у тому, щоб підвищили податки, завдяки чому вантажівки мали зникнути з доріг. Проте залізничники не розраховували силу впливу так званої Big Think. Це розроблена Бернайсом концепція ведення бізнесу із застосуванням інноваційної реклами, яка мала базуватися на принципах латерального мислення, тобто мислення, орієнтованого на стратегію непрямого впливу: Бернайса наймали з метою збільшення продажу товарів та послуг, а він пропонував продавати нові способи поведінки, а отже, й нові способи сприйняття реальності.

На підставі зазначеного підходу Бернайс вивів власну формулу «псування доріг»: населення зростає, кількість легкових машин та вантажівок зростає, а кількість доріг залишається незмінною. Отже, треба розпочати масове будівництво доріг, щоб уникнути їх інтенсивного псування.

Та хоча монополістичний капіталізм лише в особливих випадках припускає *пряме втручання* у справу антикризового управління усім цим господарством та його фінансування приватними компаніями, бо навчений гірким досвідом розбудови залізниць у XIX столітті, існує величезна низка непрямих способів втручання в цей процес та маніпуляції ним [Frank, 1986: p. 214]. У результаті перевиробництво легкових машин супроводжується недовиробництвом транспортного простору [Frank, 1986: p. 214], яке поєднується, зокрема, з відповідним витісненням на узбіччя доріг пішоходів, більшість з яких можна віднести до категорії «безкінних».

Не будемо далі заглиблюватися в аналіз Гармутом Франком загострення суперечностей, з якими стикається суспільство в перебігу «розвитку» приватного автомобільного транспорту, але зазначимо, що воно нагадує те саме марнотратне споживання, але тепер уже в куди більших масштабах, бо суб'єктом такого споживання є вже не просто власники приватних авто, а заражене споживацькою ідеологією все капіталістичне суспільство, хоча воно й розшароване за принципом наявності/відсутності авто в приватній власності, бо всі ми ним так чи інакше користуємося, хоча одні як власники, а інші як пасажери.

Іншими словами, власники підприємств, подібні до власників компанії *Mack Trucks*, мали подумати про здобуття навичок перспективного мислення (зокрема, вкладатися в дорожнє будівництво), а конгрес США — про мільярди, які треба вкласти в розбудову Національної системи магістралей США (National Highway System). Переконавання спрацювало, хоча й не одразу. Завдяки цьому: а) Едвард Бернейс став визнаним спеціалістом у справі «інженерії згоди»; б) розпочалася масова розбудова надшвидких трас з відповідною інфраструктурою; в) значно збільшилося число продажу вантажівок, що потягнуло за собою радикальне збільшення їх виробництва.

І, як пізніше згадував сам Бернейс, сприяння продажу вантажівок через будівництво доріг було «найбільш опосередкованим видом опосередкованості» [Tye, 2002].

Щодо *третього питання* треба сказати, що використання закритих вантажівок, а потім і спеціальне виробництво «житла на колесах» у США розпочалося ще у 30-ті роки XX століття, що було властиве переважно людям із категорії так званого «білого сміття» (white trash), яке в США має тривалу історію і з приводу якого написано не одну книжку (див. зокрема: Nancy Isenberg. *White Trash: The 400-Year Untold History of Class in America*, 2017).

Треба зазначити, що масове виробництво трейлерів, зумовлене означеними процесами, розв'язувало декілька питань, зокрема робило автомобільність більш комфортною переважно для білих коміrcів.

Водночас воно: а) надавало притулок тим, хто не міг дозволити собі придбати житло; б) підвищувало мобільність робочої сили, яка, проживаючи в трейлерах, легко могла пересуватися на нове місце в пошуках роботи, утворюючи чималі «поселення на колесах»; в) сформувало нову верству людей із властивою їм культурою, віднесену до презирливої категорії «трейлерного сміття» (trailer trash) — «найбідніші люди, які живуть у старих трейлерах у поганих кварталах» [McGraw-Hill's Dictionary, 2005].

Як бачимо, описаний вище «Концепт Фольксваген» у США не лише не втратив своєї значущості, а й набув додаткового смислу, бо тепер *вбивав трьох зайців*: а) залишився втіленням ідеології володіння «власним житлом» та засвоєння принципів справжнього розподілу власності; б) заохочував до володіння не лише власним автомобілем, а й трейлером як засобом вимірювання багатства; в) формував у людей, віднесених до категорії trailer trash, ілюзію проживання в житлі за його відсутності.

Щодо соціальних функцій Luxury Car, розглядуваних під означеним вище кутом зору, питання навіть не ставимо.

Між тим важливо зазначити, що соціологічних досліджень впливу автотранспорту на суспільне життя, соціальні процеси та структурні зміни в суспільстві не так багато. Тут особливо виокремлюють книжку «Дорога і машина в американському житті», видану 1971 року, але практично недоступну вітчизняному читачеві [Rae, 1971]. Хоча це видання фахівці вважають радше історичним, ніж соціологічним, у ньому порушено низку питань власне соціологічного характеру.

Проте в ній професор Джон Ре виявляє себе великим оптимістом, наділеним практично безмежною вірою в технічний прогрес та споживацьку демократію. Мабуть, саме тому він не помічає властивого США розриву між ідеологією споживацтва, яка не так давно виражалася у величезній кількості персональних машин та в безмірному зростанні автомобільності середнього класу, та величезним «недоспоживанням» мобільності в нижніх верствах американського суспільства.

До того ж він не помічає ані вище згаданої суперечності між перевиробництвом авто та недовиробництвом транспортного простору, котре поступово загострює всі інші похідні суперечності, пов'язані з просторовою мобільністю різних категорій людей, ані кризи, що намітилася вже півстоліття тому в питаннях утилізації відпрацьованого авто і невпинно загострює проблему марнотратної просторової мобільності окремих категорій людей, яка поступово набуває ознак катастрофічності для життєвого простору як такого, зокрема звуження ландшафтної перспективи одноманітним дорожнім полотном, «оздобленим» автозаправками.

Щодо аналогічних досліджень залізниць, то їх чимало. Проте й тут найбільш значущою зазвичай називають книжку Дж.Р. Келета «Вплив залізниць на вікторіанські міста», котра вийшла друком дещо раніше [Kellett, 1969] і теж практично недоступна вітчизняному читачеві.

У цій книжці можна виокремити низку моментів, особливо важливих для нас, а саме:

- розбудова залізниць радикально вплинула на зміни в структурі вікторіанських міст у Великій Британії;
- будівництво Metropolitan у межах Лондона обтяжувалося наявністю ринку міської землі, частину якої треба було викупити, а також конкуренцією між компаніями, кожна з яких тиснула на уряд, аби задовольнити власні інтереси.

Але конче важливо відзначити, що потреба в розбудові Metropolitan зумовлювалася розростанням міських територій і заторами на шляхах, що відчутно обтяжувало рух робочої сили на роботу і з роботи, а відтак значно зменшувала продуктивність праці.

Тож залізницю будували, як стверджують різні автори, передусім як *залізницю для робітників*, і мала бути максимально функційною, тобто позбавленою архітектурної вишуканості, особливо під землею. Насправді ж її будували *не для робітників*, а насамперед з метою *підвищення продуктивності їхньої праці*, яка суттєво зменшувалася через тривале перебування на шляху до роботи та граничну незручність пересування заюрбленими вулицями.

От чому це будівництво, як ми тепер знаємо, відбувалося саме у згоді із логікою внутрішньої колонізації, бо «завдяки обраному маршруту крізь нетрища та борделі» супроводжувалося «вигнанням певного класу жителів, які проживали одразу за головними та найкращими вулицями» [Kellett, 1969]. Причому саме підземка як робочий потяг (Metropolitan line Workmen's Train) у цій справі виявилася найбільш функційною¹.

Так от, якщо «власний автомобіль майже не контактує з вулицею», а свого часу «мандрівники в каретах та візничі були також ізольовані від неї і навіть височили над її метушнею» [De Jong, 1986: p. 82], то залізниця взагалі позбавила робітників будь-яких контактів, які постійно відбуваються на вулицях, а тим паче підземка.

Утім, завдяки підземці «вулиця стала тривимірною і втратила низку функцій та професій» [De Jong, 1986: pp. 82–83].

Де Йонг справедливо наголошує, що «метро — це практична модель сучасних транспортних шляхів: вільний шлях, переходи на різних рівнях і, головне, єдиний транспортний потік, керований за допомоги знаків, переходів і підземних переходів, сполучних платформ і виходів» [De Jong, 1986: p. 82].

Хоча як було не помітити, що гранична функційність західного метро демонстративно далека від класу *Luxury*. Це знеособлена і тому гнітюча система спрямування пасажиропотоку, який дуже нагадує натовп, проте власне натовпом не є, бо:

- натовп гранично емоційний, а пасажиропотік у метро радше атомізований;
- натовп хаотизований, а пасажиропотік у метро чітко структурований;
- натовп породжує лідерів, а функцію лідерства у пасажиропотоці в метро виконують знаки, що структурують означений потік, бо мовчазно вказують кожному «потрібний» йому напрям руху.

Перебування в такому пасажиропотоці, рух у ньому привчає *кожного* реагувати на знаки, розпізнавати символізовані в них смисли й діяти у згоді з ними. Тому кожному видається, ніби він рухається в *потрібному йому* напрямку, тоді як маршрут *для нього* вже прокладений, і рух цим маршрутом жорстко контрольований, хоча ідеологія означеного контролю виправдовує його *потребами в особистій безпеці*.

1 Як свідчать різні джерела, будівництво Лондонського метро (від. фр. *chemin de fer métropolitain* — столична залізниця, але назва похідна від слова «метрополія») відбувалося відкритим, тобто траншейним способом: рили рів глибиною до 10 метрів, по ньому прокладали рейки, з цегли зводили аркове покриття, яке засипали землею.

Паровозна тяга і погана вентиляція тягнули за собою значну зади́мленість: було важко дихати. Причому труба (а саме так називають метро у Британії та західному світі) мала в діаметрі, вагони були надто низькими, а овальний дах, завдяки якому вагони вписуються в трубу, багатьом пасажирам не дає змоги стояти у повний зріст.

Проте метро розв'язувало проблеми великих заторів на вулицях і тим економило час для пересування з роботи і на роботу. Тож попри негативи метро стало популярним. Але саме завдяки суперечності між популярністю та граничною незручністю була забезпечена максимальна функційність лондонського метро, вписана в ідеологію раціональності: робітникам більше і не треба.

Отже, це не просто маршрут у метро, це символізований життєвий шлях класу Underground, який не треба плутати з однойменною субкультурною тусовкою, яка грає в демократизм.

Здавалося б, саме всупереч цьому станції радянського метро, а також більшість із побудованих у постперебудовний час, але у традиціях радянського метро й досі нагадують палаци. Вони демонструють, що і під землею є місце для архітектури і мистецтва, що питання функційності можна розв'язувати у дещо інший, а саме гуманістичний спосіб, коли гранична формалізація руху на станціях та переходах не пригнічує і не спонукає до найшвидшого виходу.

Усе це, як легко пересвідчитися, відзначають численні сучасні західні блогери, порівнюючи стан метрополітенів у різних країнах світу.

А ми додамо, що в автотранспорті подібні відчуття теж практично відсутні, бо рух тунелями для авто передбачає доволі обмежений час.

Імперська ідеологія як чинник формування сучасної залізничної мобільності

Хоч там як, але «практична корисність залізниць була надто очевидною навіть тоді, коли залізнична мережа була далекою від завершення» [Spiers, 2015: р. 6]. Важливо зазначити, що цитована книжка Едварда Спірса теж видана у серії книжок під назвою «Дослідження імперіалізму». Ми ж стверджуємо, що соціокультурна феноменальність імперіалізму полягає в тому, що він формує соціологіку розбудови та функціонування сучасної транспортної інфраструктури у світі, бо і автотраси, і залізниці тепер прокладають не лише з огляду на економіку та зручність для пасажирів, а й, не останньою чергою, з урахуванням потреб армії.

Імперська ідеологічно вивірена та об'єктивована соціологіка надає транспортній інфраструктурі інституційної значущості, чим визначає спосіб її функціонування та «споживання» транспортних «послуг» різними категоріями населення. Тож не дивно, що найактивнішим — причому колективним — пасажиром залізниць практично від самого початку їх створення стає армія, а потім поліція та інші силові органи. Потреби в таких практиках використання залізничної мобільності зумовлювалися почасти періодичними масовими заворушеннями, які вимагали швидкої концентрації силових органів у відповідних місцях.

І якщо перша залізниця для пасажирів була відкрита у Британії 1825 року між Стоктоном і Дарлінгтоном, то, як свідчить Едвард Спірс, «після відкриття в 1830 році Ліверпульсько-Манчестерська залізниця стала першою залізницею, яка перевозила солдатів на строковій службі, що скоротило дводенний марш з Манчестера, а 10 липня 1832 року 91-й (Арггайлширський) полк здобув перший досвід подорожі потягом із Манчестера до Ліверпуля, перш ніж сісти на два пароплави до Дубліна» [Spiers, 2015: р. 6].

Щоправда, «практика відправки столичних поліцейських по країні з роками зменшилася (оскільки провінційна влада створювала власні поліцейські сили), проте переміщення великої кількості солдатів ставало поширенішим. Залізничні компанії, усі приватні організації охоче допомагали в цьому», а «деякі з цих

компаній мали тісні зв'язки зі збройними силами, наймаючи секретарів і генеральних менеджерів з відставних офіцерів, котрі розробили корпоративну культуру, в якій їхні компанії функціювали в дисциплінованому та ієрархічному порядку із персоналом у формі» [Spiers, 2015: p. 7].

А далі звернімося до ґрунтовного дослідження зв'язку армії та залізниці, здійснюваного на інституційному рівні і з огляду на практики використання такого зв'язку в численних «колоніальних експериментах»; на значне зростання маневреності військ, що надавала значні переваги колонізаторам на полі бою в колонізованих країнах тощо.

Вагомим прикладом на підтвердження сказаного є практики використання англійськими колоніальними військами індійських залізниць. Читаємо: «Залізниця фактично стала «умножувачем сили» в Індії: як повідомила Комісія Ідена у 1879 році, залізниці були «справжнім доповненням до військової сили країни», усуваючи будь-яку необхідність розкидати війська «невеликими ізольованими загонами» по всій країні. «Поки ми тримаємо наші головні магістралі залізничного сполучення, — стверджувала комісія, — про жодне успішне повстання, про будь-яку реальну демонстрацію військової могутності з боку туземних штатів не може навіть йтися». І далі: «До 1889 року сер Фредерик (пізніше лорд) Робертс стверджував, що тепер армії потрібно «менше людей», щоб придушити заворушення. Тепер залізниці, які зараз перетинають країну, дають змогу швидше збирати війська скрізь, хоч би де їхні послуги знадобилися, в результаті чого заворушень, безперечно, менше, ніж було раніше» [Spiers, 2015: p. 79]. Тож чи дивно, що організація роботи людей, які працюють на залізниці, багато в чому нагадує військовий загін, ба навіть своєрідну державу в державі.

Достатньо лише переглянути тематику і звернути увагу на найпоказовіші назви розділів у книзі «Індійські залізниці: Трансформація долі нації (Візуальна подорож)», передмову до якої написав Бібек Деброй, і вочевидняться масштаби масового невдоволення з боку індійського населення (потенційних пасажирів) залізницями, робота яких контролювалася колоніальною адміністрацією. Тож зміна влади на залізниці стала нагальною потребою, а сама боротьба за означену зміну влади, своєю чергою, відіграла неабияку роль у становленні сучасної індійської держави та індійської ідентичності [Indian Railways, 2020]. Пізніше дещо подібне відбуватиметься і в Китаї.

Питання обґрунтування зв'язку між імперськістю, колоніалізмом та колоніалістською ідеологією розбудови залізниці один із авторів уже заторкував (див.: [Ніколаєнко, Корнілов, 2020]), тому цей матеріал можна розглядати як подальше розроблення означеної теми.

Зараз завважимо, що надзвичайно гострим є питання подальшого розвитку масової просторової мобільності, що інтерпретується як один із процесів глобалізації, причому в термінах переважно імперської ідеології. Глобальний світ описується як такий, що функціює за суперечливою логікою глобального та локального з єдиним центром управління. Отже, питання розбудови глобальної залізниці стає надто актуальним, а масову залізничну мобільність можна розуміти як один з найефективніших способів розв'язання його.

Позитивним прикладом тут може бути Тихоокеанська залізниця Америки, яка згодом дістала назву Першої трансконтинентальної залізниці, бо завершила сполучення між східним і західним узбережжям США. Її будівництво було розпочато за президента Лінколна у 1862 році, а закінчено 1869-го, як спосіб об'єднання штатів під час громадянської війни [Elleman, Kotkin, 2009: p. XIV].

Хоча заведено вважати, що залізниця зв'язала США в єдину країну, насправді вона стала лише засобом зв'язку, бо суттєво посприяла збільшенню просторової мобільності населення США і тим створила умови для радикальних інституційних, а водночас і ментальних змін у свідомості її населення, адже породила в народі масові імперські настрої, які постійно підживлювалися державницькою ідеологією. Окрім того, «залізний кінь» дивував своїми небаченими можливостями, що, як здавалося багатьом, практично сприяє здійсненню «американської мрії».

Ідея трансконтинентальності стала наріжним каменем формування потреби в розбудові глобальної залізниці, якою могла б пересуватися необмежена кількість пасажирів (передусім робочої сили) та вантажів без пересадок і перевантаження і яка могла б стати привабливим туристичним маршрутом.

Щоправда, можна лише уявити рух маршрутом без пересадок із крайнього півдня Африки, — через Євразійський континент, російську Сибір та Берингову протоку, — до крайнього півдня південної Америки й назад. Для реалізації такого грандіозного проєкту із поворотами на Китай та Індію потрібна політична воля і міст чи тунель через вказану протоку, а також добудова залізниці на окремих ділянках Сибіру. Ця ідея допоки іноді обговорюється в ЗМІ і ще не стала предметом наукового аналізу.

Після того, як 2021 року в Лаосі проклали залізницю між містами Ботен та В'єнтьян, з'явився найдовший у світі маршрут — між Лісабоном у Португалії та Сінгапуром. Приблизний час у дорозі — три тижні. Загальна довжина маршруту — понад 18 тисяч кілометрів. За цей час пасажирів мають перетнути 13 країн — Португалію, Іспанію, Францію, Німеччину, Польщу, Білорусь, Росію, Монголію, Китай, Лаос, Таїланд, Малайзію і, насамкінець, Сінгапур.

Щоправда, ще не курсують поїзди з кінця в кінець і потрібні численні й часом тривалі пересадки, бо потяги між деякими станціями прямують не щодня. Та ще й не всюди забезпечено належний комфорт (у Таїланді доведеться подорожувати приміськими електричками, які зупиняються в кожному селі). Але, як зазначають фахівці, цей маршрут матиме попит.

Мало того, існує залізниця з Лондона до Парижа, де можна пересісти на основний маршрут [Из Лиссабона в Сингапур, 2021]. А це ще значна кількість потенційних пасажирів.

Висновки

Підсумовуючи викладене, виокремимо кілька найважливіших моментів.

По-перше, історія інституціалізації залізниці та пасажирської залізничної мобільності, зокрема, свідчить, що внутрішня логіка означеного процесу завжди виявляла себе як система суперечностей між чітким комплексом соціальних дій та об'єктивною логікою історичного процесу.

Річ у тім, що означені дії, як завжди декларувалося, були зорієнтовані на раціоналізацію суспільного життя, хоча переважно були зорієнтовані на гранично можливу раціоналізацію бізнесових операцій. Наприклад, розбудова залізниці вимагала не завжди добровільного звільнення великих територій від населення, що на них проживало, та відповідної реструктуризації традиційних інститутів просторової мобільності, що вносило радикальні зміни у темпи й ритми суспільного життя. Природно, що це незрідка викликало загострення соціальної напруженості, а отже, потребувало розроблення спеціальної транспортної політики на державному рівні.

По-друге, соціологія транспорту, за всіх її досягнень, допоки не досягла належного розвитку, аналогічного розвитку більшості класичних соціологій середнього рівня, про що свідчить принаймні те, що нам довелося звертатися більшою мірою до джерел з історії залізниці, в яких автори так чи інакше мали заторкувати її соціальну історію.

По-третє, залізниця, як з'ясувалося, — один з найважливіших засобів переходу від традиційного суспільства до індустріального, проте соціальна логіка означеного переходу виявилася надто суперечливою, бо індустріалізація тягнула за собою потребу в ринково зорієнтованій модернізації життєвого часу і простору людського існування у світі методом уніфікації й стандартизації як часу, так і простору, адже вони до того були структуровані згідно з природними процесами, зокрема з географічним простором та фізичним часом як простором і часом існування різних народів у світі.

Усе це зумовлювало зміни у звичках, формувало нові потреби, вносило зміни у способи просторової мобільності, у сприйняття простору та часу, змінювало структуру життєвого бюджету часу тощо.

По-четверте, процес переходу від традиційного до індустріального суспільства був похідним від властивих розвиненим капіталістичним країнам імперської ідеології та імперіалістичних практик, спрямованих на колонізацію (привласнення) чужого життєвого простору/часу. Іншими словами, індустріалізація простору та часу людського життя насправді здійснювалася переважно не в інтересах народів, а переважно в інтересах буржуазних еліт, які ініціювали цей перехід і самі ж — як окрема група людей — сформувалися в рамках цього переходу.

Щоправда, поступова інституціоналізація пасажирської залізниці внесла суттєві корективи у цей процес. Від самого початку вона здійснювалася як своєрідне відображення нової соціальної структури, властивої модерному суспільству з його елітою та масою, групами та верствами, де вагоме місце належало також групам людей, для яких транспорт мав функціювати за принципом «з роботи та на роботу».

Можна сказати, що пасажирська залізниця віддзеркалювала означену структуру, легітимувала її та водночас відтворювала у властивий їй спосіб.

При цьому залізниця, хоч би в яких країнах її будували, завжди несла в собі фундаментальний принцип імперськості.

Загалом можна сказати, що, як свідчать численні публікації у серії «Дослідження імперіалізму», імперіалізм треба розглядати як систему, складену з тео-

рії, ідеології, політики та практик колонізації (привласнення) чужого життєвого простору/часу, функційно пов'язаних між собою та імперіалістичних за своєю суттю. Все це було складовими промислової революції, зумовленої потребами торгового капіталу, шляхи розвитку якого на той час було вичерпано, єдиним способом зростання залишалося машинне виробництво з властивою йому часово-просторовою експансією. Зрозуміло, що промислова революція тягнула за собою трансформацію свідомості інших людей (чужої свідомості), аби перетворити її з протестної на лояльну і, відповідно, легітимувати означений перехід, незважаючи на те, що розвиток промисловості вимагав радикальних змін у просторовій організації суспільного життя та, відповідних змін у темпах і ритмах його перебігу. Залізничі в цій справі було відведено не останню роль.

Джерела

Бодрийяр, Ж. (2007). *К критике политической экономики знака*. Москва: Академический Проект.

В Вероне обсудили глобальный кризис и социальное неравенство. (2019). Отримано з: <https://lenta.ru/pressrelease/2019/10/28/verona1/>

Из Лиссабона в Сингапур на поезде: открылся самый длинный маршрут в мире (2021). Отримано з: <https://planetofhotels.com/guide/ru/blog/otkrylsya-samyy-dlinnyy-zheleznodorozhnyy-marshrut>

Ніколаєнко, В.Л., Корнілов, В.С. (2020). Транспорт як фактор конструювання та відтворення просторової нерівності. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 86, 89–100. Отримано з: <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/86/11.pdf>

Ніколаєнко, В.Л., Ніколаєнко, Л.Г., Яковенко, Ю.І. (2021). *Соціологіка мислення Толкотта Парсонса: монографія*. Київ: ПФ «Фоліант». Отримано з: https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/53558/1/Nikolaenko_Yakovenko%202021.pdf

Саид, Э. (2006). *Ориентализм. Западные концепции Востока*. Санкт-Петербург: Русский мир.

Середя, Е. (2020, жовтень 3). Запрос на роскошь и налог на бедность. *Дзеркало тижня*. Отримано з: <https://zn.ua/macrolevel/zapros-na-roskosh-i-naloh-na-bednost.html>

Форд, Г. (2013) *Моя жизнь, мои достижения*. Москва: Манн, Иванов и Фербер.

Bijsterveld K., Cleophas E., Krebs S., Mom G. (2014). *Sound and Safe: A History of Listening Behind the Wheel*. Oxford: University Press. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/3593992/ab54d5>

Burton, A. (2018). *Railway Empire: How the British Gave Railways to the World*. Havertown: Pen and Sword Transport. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/5274871/001f47>

De Jong, R. (1986). The Recapture of the Street? In E. de Boer (Ed.), *Transport Sociology: Social Aspects of Transport Planning* (pp. 77–91). Oxford New York Beijing Frankfurt São Paulo Sydney Tokyo Toronto: Pergamon Press. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/2276534/800b66>

De Boer, E. (Ed.). (1986). *Transport Sociology: Social Aspects of Transport Planning*. Oxford New York Beijing Frankfurt São Paulo Sydney Tokyo Toronto: Pergamon Press. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/2276534/800b66>

De Boer, E. (1986). Summary. In E. de Boer (Ed.), *Transport Sociology: Social Aspects of Transport Planning* (pp. 3–6). Oxford New York Beijing Frankfurt São Paulo Sydney Tokyo Toronto: Pergamon Press. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/2276534/800b66>

Elleman, B. A., Kotkin S. (2009). *Manchurian Railways and the Opening of China: An International History*. Armonk, New York, London, England: M.E.Sharpe. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/936191/137251>

Frank, H. (1986). Mass Transport and Class Struggle. In E. de Boer (Ed.), *Transport Sociology: Social Aspects of Transport Planning* (pp. 210–222.). Oxford New York Beijing Frankfurt São Paulo Sydney Tokyo Toronto: Pergamon Press. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/2276534/800b66>

Indian Railways: Transforming a nation's destiny (A Visual Journey). (2020). London: DK Publishing. Retrieved from: <https://ru.ua1lib.org/dl/5902778/b681ee>.

Kellett, J. R. (1969). *The impact of railways on Victorian cities*. London: Routledge and Kegan Paul. Retrieved from: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315829784/impact-railways-victorian-cities-john-kellett>

Nanni, G. (2012). *The colonisation of time Ritual, Routine and Resistance in the British Empire*. Manchester: Manchester University Press. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/11813041/24b15c>

Pring, M. (2019). *Luxury Railway Travel: A Social and Business History*. Havertown: Pen and Sword Transport. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/5587824/ad9560>

Rae, J. B. (1971). *The road and the car in American life*. Cambridge: MIT-Press.

Schiller, P.L., Bruun, E.C., Kenworthy, J.R. (2010). *An Introduction to Sustainable Transportation Policy, Planning and Implementation*. London • Washington, DC: Earthscan. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/1201628/279b58>

Schivelbusch, W. (2014). *The Railway Journey: The Industrialization of Time and Space in the Nineteenth Century*. Los Angeles: University of California Press. Retrieved from: <https://ru.ua1lib.org/dl/3417085/f822df>

Spiers, E.M. (2015). *Engines for empire: The Victorian army and its use of railway*. Manchester: Manchester University Press. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/18934414/cfb355>

Spears, R. (2005). McGraw-Hill's Dictionary of American Slang and Colloquial Expressions: The Most Up-to-Date Reference for the Nonstandard Usage, Popular Jargon, and Vulgarisms of Contemporaries. New York: McGraw-Hill Education. Retrieved from: <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=60b166d61c2cd563d532801dc81a9dc5>

Tołłoczko, B. (2016). «Train Sociology» — *An Introduction to Researching the Interactions between Passengers*. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/319649064_Train_Sociology_-_An_Introduction_to_Researching_the_Interactions_between_Passengers

Tye, L. (2002). *The Father of Spin: Edward L. Bernays and The Birth of Public Relations*. London: Picador. Retrieved from: <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=6e6d495d5474a5a-7556c9459e03e6660>

Worstell, T. (2012, March 4). The Story of Henry Ford's \$5 a Day Wages: It's Not What You Think. *Forbes*. Retrieved from: <https://www.forbes.com/sites/timworstell/2012/03/04/the-story-of-henry-fords-5-a-day-wages-its-not-what-you-think/?sh=47e7d9e2766d>

Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/3672415/004f25>

Отримано 21.12.2022

References

Baudrillard, J. (2007). *For a Critique of the Political Economy of the Sign*. [In Russian]. Moscow: Akademicheskiiy Proekt. [=Бодрийяр 2007]

In Verona, they discussed the global crisis and social inequality. (2019). Retrieved from: <https://lenta.ru/pressrelease/2019/10/28/verona1/> [=В Вероне 2019]

From Lisbon to Singapore by train: the longest route in the world has opened. (2021).

Retrieved from: <https://planetofhotels.com/guide/ru/blog/otkrylsya-samyy-dlinnyy-zhelezno-dorozhnyy-marshrut> [=Из Лиссабона 2021]

Nikolaienko, V.L., Kornilov, V.S. (2020). Transport as a factor in the construction and reproduction of spatial inequality. [In Ukrainian]. *Social technologies: topical issues of theory and practice*, 86, 89–100. Retrieved from: <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/86/11.pdf> [=Ніколаєнко 2020]

Nikolaienko, V.L., Nikolaienko, L.G., Yakovenko, Y.I. (2021). *Sociologic of thinking of Talcott Parsons: a monograph*. [In Ukrainian]. Kyiv: PP «PF «Foliant». Retrieved from: https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/53558/1/Nikolaenko_Yakovenko%202021.pdf [=Ніколаєнко 2021]

- Said, E. (2006). *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*. [In Russian]. Saint Petersburg: Russkiy mir. [=Саид 2006]
- Sereda, E. (2020, October 3). Request for luxury and poverty tax. *Mirror of the week*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zn.ua/macrolevel/zapros-na-roskosh-i-naloh-na-bednost.html> [=Середа 2020]
- Ford, H. (2013). *My Life and Work*. [In Russian]. Moscow: Mann, Ivanov i Ferber. [=Форд 2013]
- Bijsterveld K., Cleophas E., Krebs S., Mom G. (2014). *Sound and Safe: A History of Listening Behind the Wheel*. Oxford: University Press. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/3593992/ab54d5>
- Burton, A. (2018). *Railway Empire: How the British Gave Railways to the World*. Havertown: Pen and Sword Transport. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/5274871/001f47>
- De Jong, R. (1986). The Recapture of the Street? In E. de Boer (Ed.), *Transport Sociology: Social Aspects of Transport Planning* (pp. 77–91). Oxford New York Beijing Frankfurt São Paulo Sydney Tokyo Toronto: Pergamon Press. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/2276534/800b66>
- De Boer, E. (Ed.). (1986). *Transport Sociology: Social Aspects of Transport Planning*. Oxford New York Beijing Frankfurt São Paulo Sydney Tokyo Toronto: Pergamon Press. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/2276534/800b66>
- De Boer, E. (1986). Summary. In E. de Boer (Ed.), *Transport Sociology: Social Aspects of Transport Planning* (pp. 3–6). Oxford New York Beijing Frankfurt São Paulo Sydney Tokyo Toronto: Pergamon Press. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/2276534/800b66>
- Elleman, B. A., Kotkin S. (2009). *Manchurian Railways and the Opening of China: An International History*. Armonk, New York, London, England: M.E.Sharpe. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/936191/137251>
- Frank, H. (1986). Mass Transport and Class Struggle. In E. de Boer (Ed.), *Transport Sociology: Social Aspects of Transport Planning* (pp. 210–222.). Oxford New York Beijing Frankfurt São Paulo Sydney Tokyo Toronto: Pergamon Press. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/2276534/800b66>
- Indian Railways: Transforming a nation's destiny (A Visual Journey). (2020). London: DK Publishing. Retrieved from: <https://ru.ua1lib.org/dl/5902778/b681ee>.
- Kellett, J. R. (1969). *The impact of railways on Victorian cities*. London: Routledge and Kegan Paul. Retrieved from: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315829784/impact-railways-victorian-cities-john-kellett>
- Nanni, G. (2012). *The colonisation of time Ritual, Routine and Resistance in the British Empire*. Manchester: Manchester University Press. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/11813041/24b15c>
- Pring, M. (2019). *Luxury Railway Travel: A Social and Business History*. Havertown: Pen and Sword Transport. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/5587824/ad9560>
- Rae, J. B. (1971). *The road and the car in American life*. Cambridge: MIT-Press.
- Schiller, P.L., Bruun, E.C., Kenworthy, J.R. (2010). *An Introduction to Sustainable Transportation Policy, Planning and Implementation*. London • Washington, DC: Earthscan. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/1201628/279b58>
- Schivelbusch, W. (2014). *The Railway Journey: The Industrialization of Time and Space in the Nineteenth Century*. Los Angeles: University of California Press. Retrieved from: <https://ru.ua1lib.org/dl/3417085/f822df>
- Spiers, E.M. (2015). *Engines for empire: The Victorian army and its use of railway*. Manchester: Manchester University Press. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/18934414/cfb355>
- Spears, R. (2005). McGraw-Hill's Dictionary of American Slang and Colloquial Expressions: The Most Up-to-Date Reference for the Nonstandard Usage, Popular Jargon, and Vulgarisms of Contemporary. New York: McGraw-Hill Education. Retrieved from: <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=60b166d61c2cd563d532801dc81a9dc5>
- Tołoczko, B. (2016). «Train Sociology» — *An Introduction to Researching the Interactions between Passengers*. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/319649064_Train_Sociology_-_An_Introduction_to_Researching_the_Interactions_between_Passengers
- Tye, L. (2002). *The Father of Spin: Edward L. Bernays and The Birth of Public Relations*. London: Picador. Retrieved from: <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=6e6d495d5474a5a-7556c9459e03e6660>

Worstell, T. (2012, March 4). The Story of Henry Ford's \$5 a Day Wages: It's Not What You Think. *Forbes*. Retrieved from: <https://www.forbes.com/sites/timworstell/2012/03/04/the-story-of-henry-ford-5-a-day-wages-its-not-what-you-think/?sh=47e7d9e2766d>

Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs. Retrieved from: <https://ru.3lib.net/dl/3672415/004f25>

Received 21.12.2022

ВОЛОДИМИР НІКОЛАЄНКО, ЛЕОНІД НІКОЛАЄНКО, ЮРІЙ ЯКОВЕНКО

Залізнична мобільність: соціальна історія та практики здійснення

У статті порушуються питання соціальної історії залізниць (історія інституціалізації) та залізничної мобільності (railway mobility або mobility of railway passenger's), які в англomовній соціології транспорту поступово набирають популярності, що дає привід для актуалізації цієї тематики в Україні.

У пропонованій роботі питання залізничної мобільності розглядається під кутом зору історії імперій, зокрема Великої Британії, в якій інституціалізація спочатку внутрішньої залізниці, а потім і в колоніях, відіграла неабияку роль у розвитку не лише англійської промисловості, а й світової й разом з тим сприяла світовому соціально-культурному розвитку, включно з розвитком військової справи.

Одним з наших завдань є попереднє ознайомлення читача з великою серією книжок, яка виходить під спільною назвою «Дослідження імперіалізму» (*Studies in Imperialism*), де чільне місце належить працям, написаним з приводу процесу інституціалізації залізничного транспорту, зокрема пасажирської залізниці, їх соціальних функцій тощо.

У преамбулі до зазначеної серії наголошується, що імперіалізм як культурний феномен мав настільки ж значний вплив на панівне суспільство, як і на залежне, і що розбудова та функціонування залізниць — прямий наслідок імперської ідеології.

Саме тому, що процес інституціалізації залізничного транспорту і в самих метрополіях, і на колонізованих територіях відбувався на підставі імперської ідеології, там і там виникали тотожні суперечності соціального порядку, а отже, масові невдоволення, бо це призводило до значних інституційних, а також ментальних змін, пов'язаних з традиційною часово-просторовою орієнтацією мешканців, обмежувало їх у праві на вільне пересування, привчало до руху за кимось і дець розробленим графіком та життя за принципом пересування з роботи й на роботу і т. ін.

Підсумовуючи, автори роблять висновок, що все це вписувалося в постулати ідеології модернізації та раціоналізації суспільного життя, але інтерпретувалося в категоріях колонізації чужого життєвого простору/часу, бо привчало до відповідного життєвого режиму і не лише під час руху залізницею.

Ключові слова: інститут транспорту; залізнична мобільність; соціальна структура просторово/часової мобільності; імперська ідеологія; колонізація чужого життєвого простору/часу; модифікація поведінки, демонстративне (марнотратне) споживання

VOLODYMYR NIKOLAIENKO, LEONID NIKOLAIENKO, YURIY YAKOVENKO

Railway mobility: social history and implementation practices

The article raises questions of the social history (history of institutionalization) of railways and railway mobility (or mobility of railway passenger's), which are becoming popular in the English-speaking sociology of transport, which is the reason for mainstreaming this topic in Ukraine.

The questions raised are considered from the point of view of empires' history, in particular, Great Britain, where the institutionalization of the internal railway, and later of railways in the colonies, led to the development of not only English, but also world industry, and at the same time contributed to world socio-cultural development, including the development of warfare.

Our goal is to provide the reader with a preliminary introduction to a large series of books published under the general title «Studies in Imperialism», where there are works on the institutionalization of railway transport, in particular the passenger railway, their functions, etc.

The series is dominated by the idea that imperialism as a cultural phenomenon had the same significant impact on the dominant society as it did on the dependent one and that the development and operation of railways is a direct consequence of imperial ideology.

It was the imperial ideology of the institutionalization of railway transport both in the metropolises themselves and on the colonized territories that gave rise to contradictions of the social order, including massive outrage, as it led to radical institutional and mental changes associated with the traditional space and time orientation of local residents, limited them in the right to voluntary movement, accustomed to movement according to someone's and somewhere developed schedules and life according to the principle of movement from work to work, etc.

Finally, the authors make a conclusion that all this fit into the postulates of the ideology of modernization and rationalization of public life, but was interpreted in terms of the colonization of others living space/time, as it accustomed to the appropriate life regime and not only while travelling by rail.

Keywords: *institute of transport; railway mobility (mobility of railway passenger's); social structure of space/time mobility; imperial ideology; colonization of others living space/time, behavior modification, conspicuous (wasteful) consumption*

РАЇСА ШУЛЬГА,

доктор філософських наук, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

RAISA SHULGA,

Doctor of Sciences in Philosophy, Leading Research Fellow at the Department of Sociology of Culture, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

rashulga@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5302-3669>

Культурна ідентичність як простір психологічного комфорту особистості

У вітчизняній громадській і теоретичній думці якось непомітно утвердилася переконаність у тому, що людина — це об'єкт для втілення задумів інтелектуалів. Тобто інтелектуали взяли на себе «тягар» вирішувати за реципієнта, за якими настановами йому жити. Ця інтенція «мислячої спільноти» не надто осмислена, хоча вона має стійку тенденцію до відтворення в наступних поколіннях зусиль тих, хто раніше позиціювалися як «інженери людських душ».

Тож тема намагання впливати на людську поведінку, на зміст її світоглядних, моральних установок була провідною у філософській, соціологічній думці вже понад два століття. Проблема, однак, вбачається в тому, наскільки у спробах ошасливити людину враховувалась власне людина. Йдеться насамперед про особистісний світ людини — світ бажань, очікувань, мрій, уявлень про добро і зло, красу і потворне, про гармонію в стосунках зі світом, соціальну і фізичну захищеність тощо. Знов-таки зазначимо — цей бік людського існування не надто цікавить філософську думку, тому що в цьому випадку йдеться про розуміння вже наявного світу людини, реальності її буття. Більшою мірою теоретичну думку цікавить, як формувати цей світ за пропонованими нею ж концептуальними лекалами.

Людина ж, своєю чергою, перебуває в постійному пошуку можливостей втілення своїх очікувань у життєву практику, реалізації своїх бажань і мрій, підтвердження відповідності своїх уявлень щодо навколишнього світу. Позитивні відповіді на такого роду запити з боку особистості й наявні можливості втілення бажаного постають як необхідна умова в досягненні певного стану — пси-

Цитування: Шульга, Р. (2023). Культурна ідентичність як простір психологічного комфорту особистості. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 121–139, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.01.121>.

хологічного комфорту. Значущість таких пошуків підтверджується, зокрема, тим, що багатьма дослідниками досягнення психологічного комфорту розглядається як найважливіший чинник, без якого неможлива нормальна життєдіяльність людини загалом.

У пошуку психологічного комфорту

Досі всі питання, пов'язані із психологічним комфортом, його складовими, умовами, що забезпечують його виникнення, його роллю і значення для людини, були й залишаються у сфері відповідальності психології. Багато уваги психологічному комфорту приділяє і педагогіка, розглядаючи його як ефективний інструмент в освітній та виховній практиці. Успішність навчального процесу безпосередньо залежить від створеного під час занять психологічного комфорту. Виховною практикою доведено, що тільки в зоні комфорту можна ефективно виконувати освітні завдання, сприяти формуванню особистості, впливати на гармонізацію її стосунків зі світом.

Однак психологи визнають, що як феномен психологічний комфорт досить складний для вивчення, тому досі немає більш-менш прийнятного для широкого наукового загалу визначення. Науковці зазначають: «... загалом психологічний комфорт — це те, що дуже важко створити штучно чи пояснити, чому він виникає. Він або є, або його немає»

[Комфортність у психології — Методичний бюлетень «Психологічна комфортність дитини в освітньому закладі»].

Пропонуються різні підходи щодо окреслення параметрів психологічного комфорту, розширюється соціальне поле, яке, на думку окремих науковців, безпосередньо впливає на створення передумов психологічного комфорту особистості. Однак зазначимо, що набагато більше уваги дослідники приділяють близьким поняттям, таким як позитивний стиль життя, задоволеність життям, психологічне благополуччя. Як вказує український дослідник Л. Сердюк: «... можливим є виділення двох компонентів психологічного благополуччя: когнітивний (оцінка різноманітних аспектів буття) і емоційний (домінуюче емоційне забарвлення ставлення до цих аспектів) [Сердюк, 2017].

Наявність емоційного забарвлення свідчить про те, що відчуття психологічного комфорту завжди суб'єктивне. Суб'єктивність проявляється передусім у ставленні людини до зовнішніх умов життя. Відбувається перманентний пошук позитивних значень, які врешті кристалізуються у складові психологічного комфорту. Зрозуміло, що постійно перебувати в цьому стані неможливо. Занадто багато факторів різного походження впливають на життя людини, на її емоційний стан і далеко не завжди сприймаються особою як позитивні та бажані. Відомо, що часто-густо життєва практика постає як джерело неприйнятних для досягнення психологічного комфорту чинників. Переважання відчуття дискомфорту в стосунках із соціальним середовищем становить велику проблему для особистості. Врешті, психологи розглядають такий стан як серйозну загрозу психічному здоров'ю людини, в будь-якому віці. Українська дослідниця Л. Жуковська вказує, що у статуті Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) зазначено: «Здоров'я — це не тільки відсутність хвороб або фізичних

дефектів, а й повне фізичне, душевне та соціальне благополуччя» [Жуковська, 2007].

Можна розглядати пошук особою психологічного комфорту як константну інтенцію, що спрямовує вектор її життєдіяльності. Саме прагнення до цього стану зумовлює значною мірою поведінку особистості в різних сферах її діяльності. Ним вона керується, зокрема, в пошуку шляхів розв'язання проблем, що постають у повсякденному житті. Зрозуміло, що досягнення цієї мети багато в чому залежить від зовнішніх умов. Особливо, коли йдеться про такі сфери життєдіяльності, як виробнича, сімейно-побутова, громадська тощо. Тобто сфери, де особистість взаємодіє зі своїм соціальним середовищем. Проте, як уже зазначалось, у людини є особистісний простір, який містить важливі для неї бажання, очікування, мрії, надії, уявлення про щастя тощо. Тобто досягнення психологічного комфорту, головним чином, можливе тільки через переживання індивідом своєї суб'єктності. І, якщо реальність далеко не завжди сприяє досягненню стану психологічного комфорту, тим більш важливим для людини постає простір для переживання своєї суб'єктності, що вможливорює самовідновлення.

На значущість цього феномену вказував свого часу Ерік Еріксон. Для нього переживання індивідом себе як цілого пролягає через почуття ідентичності, що забезпечує «здатність відчувати себе як такого, що володіє безперервністю й ототожненням» [Еріксон, 2006: с. 14]. Отже, переживання ідентичності є одним із суттєвих чинників набуття особою психологічного комфорту.

Ідентичність: різноманітність проявів, розмаїття підходів

Завважимо, що визначення параметрів ідентичності — окрема розлога тема, яка привертає увагу багатьох науковців останніх трьох десятиліть. Вона була й залишається доволі дискусійною. Особливо це стосується проблеми осмислення особистістю процесу ідентифікації. Прихильники одного з підходів вважають, що ідентифікація відбувається на підсвідомому базовому рівні. Дослідники, які стоять на інших позиціях, наполягають на осмисленому характері цього процесу. Є підстави вважати, що схильність до тієї чи іншої теоретичної позиції визначається досліджуванним матеріалом. На підсвідомий, базовий характер вказують переважно дослідники в царинах етнічності, культури (якщо розглядають її як сутнісну складову, що зумовлює змістове наповнення форм життєдіяльності людини, визначають її як світоглядний мегаконструкт, а не тільки як набір цінностей, норм, правил поведінки). З іншого боку, на осмисленість процесу вказують дослідники соціальної сфери. Ідеться про події, що відбуваються в сучасному світі, зокрема наразі увага прикута до глобалізаційних зрушень.

Звісно, ідентичність як складне утворення, що містить такі елементи, як соціальні, психологічні, емоційні, може являти себе як на осмисленому, усвідомленому, так і на підсвідомому рівні. Також треба говорити про ідентифікаційне ядро особистості, яке визначає змістове наповнення ідентичності як такої і яке, що важливо, в процесі неминучих ідентифікаційних змін не дає людині перетворитися на механічну сукупність ідентитетів.

Зрозуміло, що осмислений або неусвідомлений характер процесу ідентифікації особистості залежить від обставин, у яких вона опиняється. Тут безліч варіантів. Найбільш поширений — людина опиняється в іншому для себе соціально-культурному середовищі. Виникає проблемна ситуація, і вона постає радше не як проблемно-гносеологічна, а як, що суттєво, життєво-практична. Звісно, мисленнєвий характер процесу актуалізує потреба у визначенні особистістю для себе своєї ідентичності, порівняння її смислового наповнення з іншими культурними смислами. У такому разі, по-перше, відбувається усвідомлений процес самоідентифікації, по-друге, починається пошук шляхів ідентифікації з новим середовищем.

Переживання ідентичності як чинник досягнення психологічного комфорту

Отже, які є підстави вважати ідентичність простором, де людина може почуватися комфортно, де її стосунки зі світом мають несуперечливий, позитивно налаштований характер. Важливо розуміти — як проблеми, що виникають у процесі досягнення психологічного комфорту особистості, дотичні до проблем, що виникають у процесі самоідентифікації.

Ми вже зазначали, що психологічний комфорт — це сфера, скажімо так, гранично суб'єктивна. Тільки сама особистість визначає — яке явище, яке спілкування з навколишніми, який об'єкт навколишнього середовища може поставити позитивним чинником для набуття психологічного комфорту. Ідентичність, своєю чергою, як ядро особистості, що містить світоглядні установки, ціннісні, етичні, естетичні складники, постає простором психологічного комфорту тільки в разі несуперечливого впливу, а краще — підтвердження зовнішнім середовищем значущості змістових параметрів ядра особистості.

Якщо цього не відбувається, починається процес самоосмислення, самовизначення з урахуванням обставин, чинників різного походження, які вступають у суперечність або вносять нові змістовно-сміслові параметри у сферу життєдіяльності особистості. Тобто відбувається самоідентифікація особистості, пошук шляхів ототожнення із середовищем у нових умовах існування. Про психологічний комфорт як такий тут не йдеться. Вкотре людина опиняється перед необхідністю його пошуку.

Як уже зазначалося, дослідники наполягають на складному, багаторівнево-му характері ідентичності. Тож і особистість може постати й постає в ідентифікаційному процесі як носій кількох ідентичностей — соціальної, професійної, культурної тощо. Ці ідентифікаційні іпостасі можна розглядати як змінні величини. Але саме наявність ідентифікаційного ядра особистості зберігає та відтворює унікальність і світоглядну усталеність особистості в життєвих практиках. Як зазначає В. Пилипів: «Індивіди прагнуть зберегти позитивну самоідентифікацію та почуватися в безпеці в рамках своєї ідентичності» [Пилипів, 2020].

На нашу думку, розглядаючи ідентичність як простір психологічного комфорту особистості, треба враховувати особливості досягнення цього стану як

на осмисленому рівні, так і на неусвідомленому. Таке розрізнення дає більш чітке уявлення про присутність виміру суб'єктності на кожному з цих рівнів.

Лабіринти ідентичності

Як ішлося раніше, життєвопрактична потреба у зміні ідентичності виводить її наявність на усвідомлений рівень. Перед особою постає необхідність визначитись — які параметри власної ідентичності потребують змін для повноцінного функціонування в новому соціальному середовищі. В. Танчер з цього приводу наводить думки англійських соціологів Е. Гіденса та З. Баумана, які зауважують, що для сучасного суспільства є характерною не заміна одних традицій на інші, але множинність джерел, традицій, звичок і знань, що змушує сумніватись у правильності вибору одного чи багатьох із них та формує мінливу постійно рефлексуючу ідентичність. За умов швидкоплинного суспільства, нестійкість і пластичність ідентичності стають явищем закономірним і природним [Танчер, 2019].

Зрозуміло, що далеко не завжди є підстави вважати, що перед особою постає можливість вільного вибору відповідно до власних уявлень про бажане. Радше йдеться про процеси адаптації до нової реальності, набуття відповідних навичок, умінь, прийняття нових цінностей і смислів тощо. Психологічний комфорт постає тут у найкращому разі як можлива перспектива.

Однак, якщо наявна життєва реальність пропонує тільки невизначені в часі перспективи досягнення бажаного стану, особа може спрямувати зусилля на створення для себе реальності, в якій стало б можливим перебування у психологічному комфорті, хай це буде і не надто довго в часі. Тобто йдеться, з одного боку, про реалізований вимір суб'єктності, з іншого — про доповнену реальність, де людина може керувати обставинами на свій розсуд (про доповнену реальність див.: [Шульга, 2021]). Звісно, це цілком віртуальна реальність. Але від цього значущість її для людини не стає менш важливою, ніж реальність його повсякдення.

У даному випадку ця доповнена реальність вибудовується значним чином згідно із змістовим наповненням ідентифікаційного ядра особистості. Це є особливо важливим для неї в умовах, коли виникає необхідність коригувати свою діяльність з іншими етнічними, культурними настановами, що постають як не-сучі конструкції інших соціальних форм життєдіяльності та комунікацій. Тобто особа відчуває значне психологічне, емоційне навантаження, й актуалізується потреба в самопереживанні та самозбереженні.

Реалізуються ці потреби у просторі власної ідентичності. Ідентичність окреслює периметр фундаменту, в межах якого особа відчуває певну сталість свого існування. Ідентичність, зокрема, виступає для особистості як така собі реперна точка. (Репер у геодезії засвідчує постійну характеристику об'єкта.) На реперних точках ґрунтується шкала вимірювання. Отже, людина ніби знаходить пункт відліку між успадкованими соціально-культурними смислами та значеннями і тими, які людина повинна опанувати, засвоїти. Крім іншого, визначення цієї відстані задовольняє одну з базових потреб життя людини — прогнозованість, впевненість у можливості досягнення стабільності, безпеки тощо.

До сфер, які найефективніше можуть сприяти людині в пошуках і створенні психологічного комфорту, безперечно, належать культура та мистецтво. Щодо культури, в цьому разі йдеться про її творчу креативну складову, зокрема про її здатність естетизувати різні сфери життя. Твори фольклору, вироби народної культури, поза сумнівом, є маркерами стабільності, вкоріненості в бутті, матеріалізуючи в собі непохитність цінностей, неминущість віри та надії в перемогу добра.

Зрозуміло, не йдеться про те, що ідентифікаційне ядро — незмінна величина для всіх без винятку. Його вплив на світосприйняття людини, її самовідчуття залежить, безумовно, від обставин формування особистості, її способу життя, зовнішніх чинників. І все ж таки саме наявність цього ядра багато в чому допомагає людині відчувати свою самотність, свою присутність у світі.

Ідентифікаційне ядро у різних осіб може складатися за різними ознаками — етнічними, релігійними, культурними, регіональними, поселенськими, державно-громадянськими, освітніми тощо. Хоча певні дослідники вважають, що всі ці ідентичності становлять суть єдиної культурної ідентичності. Як вважає відомий український культуролог О. Пахлевська: «Без культури немає ідентичності, без ідентичності немає громадянського почуття, громадянської вільності» (цит. за: [Матузкова, 2013]). Тобто дослідники вважають, що інші різновиди ідентичності є похідними від культурної ідентичності.

Можливості мистецтва і мистецтво можливостей

Отже, в якій сфері людина може реалізувати потребу у відтворенні й підтвердженні значущих для себе ціннісних констант? Де вона може керувати об'єктом, стверджуючи свою суб'єктивність як адекватну реальності. Звісно, таке можливо, головним чином, у побудованій доповненій реальності. Можливість вибудувати таку реальність людина знаходить у творчій сфері, в мистецтві.

Сучасний стан доступу до масиву художніх творів дає можливість рецепієнтові задовольнити будь-які естетичні смаки, художні вподобання. Накопичений упродовж тисячоліть масив мистецтва відкриває широке поле діяльності в пошуку значущих творів для досягнення психологічного комфорту. Звісно, виникає питання: як споживач орієнтується в розмаїтті видів і жанрів мистецтва в бажанні задовольнити потреби в переживанні власної ідентичності й досягати стану психологічного комфорту?

Якщо враховувати, що психологічний комфорт залежить від двох чинників, зовнішніх — умови життя людини, та внутрішніх — його ставлення до цих умов, то названі вище позиції спрямовані на корекцію ставлення особистості до себе, до оточення, до міжособистісного спілкування, вибудовування особистісного простору. У зверненні до мистецьких творів особа йде, зокрема, шляхом набуття бажаного психологічного комфорту.

Отже, якою мірою художня творчість постає як чинник, що сприяє в переживанні особистістю своєї ідентичності. Ерік Еріксон, до слова, вважає, що ідентичність — це основа для формування будь-якої особистості та показник вже згадуваного нами раніше психосоціального благополуччя. Тобто це простір, де індивід переживає себе як ціле. [Еріксон, 2006: с. 14].

Розглядаючи мистецтво в контексті його сприяння задоволенню потреб особистості в переживанні своєї ідентичності, а тим паче його значення у розв'язанні життєво важливих проблем, треба зважати на те, що мистецтво — складне, багаторівневе явище. Понад те, в останні десятиліття відбувається кардинальне переосмислення його сутнісних засад і передусім визначається хибність розуміння його як позаісторичного, позачасового явища. Тому в аналізі слід зважати на витоки того чи іншого виду художньої творчості, на мистецько-естетичне спрямування різних його течій, на різний впливовий потенціал його видів і жанрів. Тобто йдеться про конкретизацію мистецьких практик.

Це тим важливіше, що для більш поглибленого розуміння можливостей мистецтва задовольняти потребу особистості в переживанні своєї ідентичності необхідно розглядати окремо етнічну і культурну ідентичність.

Етнічна ідентифікація в мистецтві

Якщо зосередити увагу на етнічній ідентичності, то маємо справу з найбільш усталеним світоглядним конструктом. Серед науковців існують певні розбіжності в розумінні сутності етнічності, але в більшості підходів спостерігається наявність таких характеристик, як споконвічність, сталість, де також наголошується на еволюційному характері формування спільноти людей, яку об'єднує територія, мова, інші ознаки. Рафальський, зокрема, зазначає, що «етнос — це особлива форма колективного існування спільноти людей, яка виникла і розвивається природно-історичним шляхом, незалежно від бажання її членів і спроможна до багатовікового існування за рахунок самовідтворення» [Рафальський, 1999].

Етнічна ідентифікація відрізняється від інших видів ідентичностей — культурної, національної тощо — сильним емоційним забарвленням. Вона найбільш глибинна, постійна, оскільки ґрунтується передусім на чуттєвих враженнях, що супроводжують людину з дитинства, на досвіді закарбованих у часі стосунків із навколишнім середовищем — з людьми, природою, зі світом, на поведінкових стратегіях, що передаються від покоління до покоління.

Зрозуміло, що переживання такої ідентичності, ототожнення із певним світом потребує відповідного масиву мистецтва. Не треба довго доводити, що на цих спрямуваннях повністю зосереджене народне мистецтво. Воно вособлює в яскравих образах весь спектр уявлень певного етносу — світоглядний, соціальний, психологічний, соціально-психологічний, естетичний тощо. Фольклор окреслює параметри ідентифікаційного ядра. Якщо зважати на те, що це найбільш усталене утворення серед інших ідентичностей, то стають зрозумілими важливість і, можна сказати, екзистенційність переживання зі зверненням до творчості власного етносу, особливо якщо людина опиняється в іншому культурно-етнічному середовищі.

Існують також і психофізичні чинники, які не менш важливі для досягнення психологічного комфорту через відтворення таких складових, як ритм, інтонації, кольорова палітра, конфігурація зображальних компонентів тощо.

Ідеться про те, що у взаємодії з творами народного мистецтва задіяні, так би мовити, всі чуттєві сфери. Хоча і в сприйнятті інших масивів, скажімо, про-

фесійного мистецтва, також задіяні і зір, і слух, але унікальність спілкування з народною культурою, з погляду ідентифікаційних процесів, полягає в тому, що сприйняття наведених складових — ритму, інтонації, кольорової палітри тощо — має особистісно значущий характер, бо вони засвоюються як єдино можливі з раннього дитинства на підсвідомому рівні. Вони ніби вбудовані в загальний соціальний фундамент, на якому постає для людини картина світу.

Зрозуміло, що можливість відтворити, хай і на чуттєвому рівні, знайомий з дитинства світ, де все зрозуміло і прогнозовано — від стосунків з оточенням, усвідомлення власного місця в спільноті та вибору життєвих стратегій до уявлень про добро і зло, красу і потворність тощо, — постає як можливість досягнення психологічного комфорту, емоційного насичення, самозбереження себе як особистості, врешті. Знайомі з дитинства мелодії та ритми, кольори й лінії, закарбована у словах багатовікова народна мудрість, тобто всі складові етнічної культури спроможні дати реципієнтові відчуття психологічного комфорту. Звісно, йдеться про представника зазначеного етносу, носія його культури.

Відтворювання культурної ідентичності в мистецтві

Що стосується досягнення психологічного комфорту в просторі культурної ідентичності, то в сучасному світі, де для більшості населення зняті будь-які обмеження в доступі до мистецького продукту, маємо справу зі складнішими процесами та проблемними ситуаціями.

Якщо взяти наявні масиви мистецтв, то вони відрізняються різними способами художнього освоєння світу, ставленням до нього, а отже, і різними способами створення для споживача стану психологічного комфорту. Так, твори народної творчості, постійно відтворюються в часі, постійні в способах художнього освоєння світу, в його змістовому ціннісному наповненні, в естетичному спрямуванні. Мистецтво, яке твориться професіоналами, відрізняється якраз своєю змінюваністю — історичною, естетичною, оновленнями художньої мови, соціальною актуальністю і, звісно, відтворюваністю світоглядних, і, головне, культурних засад певної доби.

Крім того, виявити особливості стосунків особистості з художньою творчістю в контексті переживань, пов'язаних із пошуком творів, що відповідають запитам переживань власної культурної ідентичності, досить складно. Перш за все тому, що в разі аналізу цієї проблемної ситуації треба враховувати цілу низку чинників. Один із них — стан розуміння мистецтва як джерела досягнення психологічного комфорту, а ще важливіше — ставлення до цієї можливості мистецтва.

Треба зазначити, що авторське мистецтво, навіть у часи, коли особа майстра залишалася невідомою для загалу, вибудовувалося за іншими художньо-естетичними законами, соціальними запитами, ніж народна творчість. Іншим було і його призначення. Якщо з усього проблемного поля, що існує навколо становлення й розвитку мистецтва, ставлення до нього в суспільстві та в теоретичній думці в різні історичні часи тощо, виокремити питання його призначення, то виявиться досить цікава картина.

Вона цікава саме в сенсі наявності уваги до можливостей мистецтва сприяти створенню психологічного комфорту в особистості, що його сприймає. Упродовж тисячоліть на мистецтво покладали будь-які завдання — максимально відтворювати картини природи, звеличувати владу та її представників, спрямовувати аудиторію на осмислення етичних проблем, вчити орієнтуватись у моральних колізіях, формувати особу відповідно до суспільних ідеалів тощо.

Навіть із перелічених завдань, які ставили перед мистецтвом (а цей перелік можна продовжувати), вочевиднється, що, починаючи з Античності, коли мистецтво стало повноправним соціальним інститутом, воно спрямовувалося насамперед на отримання емоційного відгуку, який порушував би психологічну рівновагу особистості, викликав би переживання певної проблемної колізії. Тобто про комфорт не йшлося. Ба більше, стараннями Платона мистецтво засуджували як складову дозвілєвих практик і як те, що сприяє психофізичній релаксації. Так, у трактаті «Держава» він наполягав на необхідності засудження комедії, оскільки вона лестить низьким нахилам, а також вважав необхідним заборонити вишукану й таку, що ніжить, музику.

У Середньовіччі мистецтво повинно було сприяти вибудовуванню духовної вертикалі єднання людини з Богом. Це єднання поставало як результат напруженої праці, зусиль із подолання власної недовершеності у прагненні відповідати вимогам віри задля здобуття благ потойбічного життя.

За часів Відродження, коли в центрі уваги мистецтва постала людина, з усіма її земними почуттями, бажаннями, пристрастями, реципієнт занурювався у цей світ, переживаючи разом з героями всі складності буття. У Новий час мистецтво взагалі перейшло, якщо можна так сказати, у зовнішнє управління інтелектуалів, які йому призначили роль вихователя суспільства. Врешті, на суспільну сцену вийшов митець, який сповістив, що відтепер він сам буде вирішувати, для кого й навіщо творитиме.

Щодо інших перипетій навколо призначення мистецтва, то їх можна розгорнути далі. Але ми дуже коротко заторкнули цю тему тільки для того, щоб повернути увагу до питань розуміння мистецтва як джерела психологічного комфорту в суспільній свідомості. Радше можна говорити про відсутність рефлексії щодо цієї проблеми.

Тут необхідно розвести теоретичну рефлексію і творчу рефлексію. Знов-таки, не вдаючись до аналізу праць із проблем мистецтва, відзначимо, що, починаючи з античних часів, впродовж Середньовіччя, і особливо в Новий час, коли знання про мистецтво набули історично систематизованого характеру, теоретична думка наполягала більшою мірою на місіонерському призначенні мистецтва. Ішлося про служіння вищим силам, владі, суспільним ідеалам тощо. Можливість мистецтва приносити людині задоволення, насолоду припускалась тільки як вплив його естетичної природи, художньої довершеності.

Щодо творчої рефлексії, то і перед творцями художнього продукту власне питання стосовно намірів сприяти створенню психологічного комфорту для споживача мистецтва не поставало. Митці служили владі, церкві, пізніше працювали «під замовлення» вже приватних осіб, далі в результаті автономізації мистецтва художник, як відомо, почав сам диктувати аудиторії свої правила

стосунків і власні творчі принципи. Але ніхто з митців за кілька століть не задекларував намір сприяти створенню для особистості психологічного комфорту в процесі спілкування з творами. Насправді маємо іншу тенденцію — творці наполягають на необхідності виводити свою аудиторію із зони комфорту. Свое завдання і, знов-таки, місію вбачають у «збудженні» суспільства, особистості, у спрямуванні їх на осмислений характер своїх стосунків зі світом. Тобто в тому, щоб вивести реципієнта на рівень активної мисленнєвої діяльності. Звісно, тут не до психологічного комфорту.

Можна говорити ще про один вид рефлексії — рефлексії буденної свідомості. Те, що частіше називають здоровим глуздом. Іntenції цієї рефлексії можуть дуже розбігатися з інтенціями теоретичної. Свої стосунки з мистецтвом буденна свідомість вибудовує, виходячи з настанов і вимог життєвої практики. А вона, як правило, дуже далека від теоретично впорядкованих настанов «правильного» життя. Тож і в разі звернення до мистецтва як до джерела набуття психологічного комфорту споживач ні вчора, ні сьогодні у своїх діях не орієнтувався на позиції теоретиків і митців.

За споживача замовимо слово

Отже, виходить, що звернення до мистецтва як до джерела психологічного комфорту — це цілком приватна ініціатива споживача. Він сам вирішує, які види й жанри мистецтва найбільше відповідають його очікуванням, спроможні задовольнити його потреби. (Тут якраз і стає очевидною колізія, в центрі якої питання — творити чи не творити на догоду публіці.) Згадаємо знамените — «зробіть мені красиво». Як нам здається, зараз ця сентенція втратила свою гостроту, понад те — актуальність. Нинішній стан художнього виробництва і споживання, ринок мистецтва звели нанівець претензії митців як вчителів життя. Вони, як і решта виробників, повинні дослухатися до потреб споживача. Інша річ, що вимоги до професійності, майстерності, мабуть, ще більше зростають.

Яким же чином мистецтво задовольняє потребу особистості в переживанні своєї культурної ідентичності? Відповідь на це питання ускладнюється тим, що культурна ідентичність, на відміну від етнічної ідентичності, — більш динамічне утворення. Адже треба враховувати наявність множинних впливів, яких зазнає людина в сучасному світі. Відрізняється культурна ідентичність від етнічної й наявністю усвідомлення особою своєї тотожності із тим чи іншим культурним кластером, переживання цієї тотожності.

Якщо потреба в усвідомленні своєї етнічної належності постає перед людиною тоді, коли вона опиняється в іншому, відмінному етнічному середовищі, то прояви різних культурних ідентичностей можуть співіснувати в єдиному просторі. Людина повинна визначитись із власною належністю до однієї з них. Крім того, це визначення може сьогодні мати ситуативний характер.

Тобто йдеться про те, що культурна ідентичність особистості в сучасному світі може бути не постійною величиною, не глибинним духовним утворенням. Утім навіть на рівні ситуативності вона має певні змістові обриси й потребує для особистості підтвердження своєї значущості. Людина шукає можливості для переживання своєї тотожності з референтною культурою. То ж і в ситуації

культурної плинності потреба в набутті психологічного комфорту залишається актуальною й вимагає задоволення.

Можна говорити про те, що серед різних чинників, які впливають на процес культурної самоідентифікації особистості, саме мистецтво посідає значне, якщо не пріоритетне, місце. Адже воно зі своїм впливовим потенціалом є потужним чинником продукування культурних ідентичностей.

Важливо відзначити, що мистецтво, так би мовити, «працює» у двох площинах ідентифікації: з одного боку, втілює буттєвісну для даної йому культури світоглядну сутність, що засвідчує укоріненість людини в наявному життєвому світі, з іншого — як жоден інший соціальний інститут, мистецтво здатне відтворювати й надавати реципієнтові можливість на чуттєвому рівні переживати смислове наповнення інших культурних ідентичностей. У такий спосіб людина отримує можливість виходити за межі своєї ідентичності. Перед нею відкривається простір для самоусвідомлення й визнання цінності інших культурних ідентичностей. Якщо враховувати, що традиційні суспільства, де культурна ідентичність поставала незмінною величиною, відходять у минуле, то в сучасному плинному світі, де динаміка суспільного розвитку постійно пришвидшується, мистецтво виступає і як механізм продукування культурних ідентичностей, і як величезний простір їх присвоєння. Є всі підстави розглядати мистецтво як певний механізм вибору ідентичностей у сучасному плинному світі.

Отже, якщо розглядати мистецтво як чинник, що сприяє особі у виборі ідентичності, то воно, мистецтво, робить цей процес досить привабливою справою. Споживач має змогу «примірити» на себе різні моделі ідентичності, відчути рівень комфортності перебування в іншому культурному середовищі. Тут може йтися про так звану удавану ідентичність, яку в реальному житті особа реалізовувати не може. Ідеться не тільки про супергероїв та їхні надлюдські можливості, а й також про позитивних героїв, які уособлюють значущі в суспільстві людські якості, духовні та фізичні риси.

Якщо реципієнт не в змозі реалізовувати в житті зразки поведінки таких героїв, то він може спробувати присвоїти їхні зовнішні ознаки. Тут усе згодиться — одяг, зачіска, манера спілкування, марка автомобіля, на якій їздить герой, тощо. Такою демонстрацією своєї тотожності з героєм особа прагне переконати навколишніх у своїй значущості, заробити соціальний капітал. Звісно, доволі часто такі намагання мають кумедний характер.

Мистецтво може продукувати та представляти ознаки культурних утворень, які відповідають зрушенням у сучасних поглядах, скажімо, на міжстатеві та одностатеві стосунки чи на етнічні й расові проблеми. Тобто маємо приклади використання можливостей мистецтва в продукуванні ідентичностей неоліберального ґатунку. Тож можемо милуватись гарними темношкірими герцогами і такими ж старими інтриганками герцогінями, які за сюжетом твору постають представниками знатних британських родин XVIII століття. Або ж — британською королевою з кавовим відтінком шкіри. (Хто там на цю історію оглядається. Головне, відповідати сучасним вимогам мультикультуралізму, демонструючи расову толерантність.) У нинішніх творах також майже обов'язково передбачається присутність носіїв одностатевого кохання.

Представлений у мистецтві сучасний образ культурної ідентичності являє собою принцип досить жорстокої мультикультуральності в усіх її можливих проявах — світоглядному, етнічному, расовому, соціальному, ґендерному тощо. Фактично маємо культурну політику і контрольоване з боку різних суспільних інституцій втілення її настанов. На цьому рівні, коли споживачеві пропонують картину світу із чітко окресленими змістовими, ідеологічними, естетичними параметрами, знов-таки не йдеться про піклування щодо психологічного комфорту споживача. Адже і тут маємо справу із «зовнішнім управлінням». Спокуса використовувати мистецтво як інструмент впливу знов і знов нагадує про себе.

Пріоритети споживача

Отже, як орієнтується споживач культурної продукції серед численних намірів зробити його примусово «щасливим» і які шляхи до щастя, тобто набуття психологічного комфорту, обирає він сам? Розглядаючи можливості долучення до мистецтва з цього погляду, процес вибору його видів і жанрів, треба передусім визначитись, якою мірою сутнісні ознаки мистецтва, такі як його естетична природа, рівень художнього втілення, впливають на набуття особою психологічного комфорту від спілкування з твором. Адже ще кілька десятиліть тому вважалося, що насолоджуватися мистецтвом може тільки художньо компетентна, з розвиненим естетичним смаком людина.

Коли ж увага дослідників більшою мірою була спрямована на реалії художньої практики, коли їх стали цікавити соціальні, економічні чинники, що визначають характер функціонування мистецтва в суспільстві, а також психологічні та соціально-психологічні чинники, що зумовлюють значною мірою характер споживання мистецької продукції, то художні, естетичні складові відійшли на другий план.

Нинішній стан художнього життя суспільства, в якому значний сегмент, якщо не більшу його частину, займає продукція культурних індустрій, не піддається вивченню за цими критеріями. Тож, якщо йдеться про задоволення потреби в релаксації, емоційному насиченні, психологічній розрядці, цікавому дозвіллі, то обирають той вид мистецтва, який, на думку споживача, найбільш повно задовольняє ці потреби. Обирають також певний його жанр, який «заточений» саме на їх задоволення. Маємо на увазі такі жанри, як детективи, пригодницькі, фантастичні, історичні, де в наявності гостро закручений сюжет, незвичні фанбульні повороти, яскрава видовищність, неординарні герої тощо. Запитуваними є й жанри, які відтворюють світ бажаного. Такі собі казки для дорослих, де збуваються мрії про щастя, де добро завжди перемагає зло, а щасливий кінець ґарантований, насамперед мелодрами та комедії. Багаторічні опитування свідчать про незмінність жанрових уподобань споживачів — комедії, детективи, мелодрами стало займають перші рядки в переліку улюблених жанрів.

Серед видів мистецтва, мабуть, музика найбільшою мірою задовольняє потребу у відновленні психологічної рівноваги, позитивного емоційного стану людини. Про музику говорять, що це мова душі, бо вона першою чергою впливає на сферу почуттів людини, передає певні емоції. Тому музика дуже ефективна щодо можливостей набуття психологічного комфорту. Можна сказати, що низ-

ка її жанрів якраз спрямована на «обслуговування» потреб душі, бо розгортає перед людиною картину почуттів, бажаних для переживання повноти буття.

Особливо успішно це відбувається у поєднанні музики зі словом. Одне з перших місць тут посідає романс у всіх його модифікаціях. Середньовічна Іспанія стала батьківщиною цього жанру. Його поява датується XV століттям. Як жанр класичної музики він сформувався в Західній Європі наприкінці XVIII століття. Відтоді його привабливість залишається незмінною. Його майданчиком може бути і ресторан, і сцена в парку, і поважна філармонійна зала. Його виконання може бути від суто аматорського, в колі рідних і близьких, до високопрофесійного, з боку визнаних у світі майстрів вокального мистецтва. Романс знайде вдячний відгук у від кожної аудиторії, у від кожного слухача.

Тут ми окреслили специфіку впливу музичних творів на досягнення слухачем психологічного комфорту як такого. Якою мірою музика постає як простір переживання особою власної ідентичності, йтиметься далі.

Отже, ми говорили про види мистецтва, окремі жанри, які успішно задовольняють потреби у відновленні ресурсу особистості для нормальної життєдіяльності. Однак залишається питання: якого ґатунку твори виступають як майданчик, де споживач занурюється у світ власної ідентичності, переживає себе у повноті буття, у своїй належності до з дитинства близьких і зрозумілих цінностей і смислів і як це переживання викликає стан психологічного комфорту?

Культурна ідентичність як об'єкт переживання

Визначаючи твори, до яких звертається людина в пошуках переживання своєї культурної ідентичності, слід враховувати, що маємо справу з неоднозначними процесами. З одного боку, як уже зазначалося, культурна ідентичність у сучасному світі — розімкнуте й рухливе утворення, з іншого — особа відстоює свою ідентичність від зовнішнього впливу, намагаючись зберегти свою сутність, а ще точніше — самість, свою належність до певної культури, спільноти. Отже, в особистості відбувається внутрішня боротьба, де об'єктивний чинник — необхідність осмислювати й переосмислювати тотожність своїх ідентифікаційних маркерів реальності — стикається із суб'єктивним бажанням відтворити для себе усталене і зрозуміле буття.

Можна казати про те, що мистецтво сприяє в названих культурно-ідентифікаційних перипетіях і в першому, і в другому випадку. Коли йдеться про переважання першого чинника, де актуальним є процес осмислення ідентифікаційних маркерів, то цю ситуацію слід схарактеризувати як ситуаційну щодо належності до певної культурної спільноти. Природно, що в цьому випадку обирають той вид мистецтва й ту його естетичну, змістову наповненість, які художньо «матеріалізують» ідентичність певної спільноти.

Тут може йтися про надзвичайно широкий спектр культурних ідентичностей. Спільнота може ідентифікуватися за художнім спрямуванням, за вибором певного митця, виконавця, за творами мистецтва, які збираються для домашнього вжитку, бібліотеки, кінотеки, музичного зібрання, за іншими колекційними вподобаннями.

XX століття демонструє розмаїття культурних уподобань за художніми спрямуваннями, адже склалися надзвичайно сприятливі умови для бурхливого розгортання мистецьких процесів, неможливих за інших історичних умов. Кожне наступне десятиліття відрізнялося від попереднього художньою мовою, образним втіленням, стилістичним новаторством, виникненням дедалі нових мистецьких напрямів. Культурна ідентичність тут більшою мірою поставала за віковими ознаками. Саме молодь найбільш активно відгукувалась на нові виражальні засоби, нові теми, могла оцінити співзвучність твору тенденціям часу тощо.

Чималий вибір напрямів і стилів давав молодій людині можливість обирати найбільш співзвучний для себе. Але важливішим орієнтиром у виборі була спільнота, референтна група, яка об'єднувалась навколо певного напрямку чи стилю. Маємо приклади поєднання художнього стилю і стилю життя. Таке поєднання ставало міцним підґрунтям для тривалої культурної ідентичності. Найяскравішим прикладом можуть бути так звані хіпі. Адже про підстаркуватих хіпі й зараз можна почути. Тобто і за певними зовнішніми ознаками, і за способом життя, а особливо в душі вони досі залишаються тими ж дітьми квітів, якими були піввіку тому. Таким чином вони зберігають і цінують свій душевний стан, який і є психологічним комфортом.

Не всі зміни, що відбуваються в мистецтві, можна розглядати як сприятливі для досягнення психологічного комфорту. Із настанням доби сучасного мистецтва, а можна казати саме про добу, бо починаючи із 60-х років XX століття воно стрімко увійшло в художній простір, отримавши при цьому солідну підтримку в ЗМІ, теоретичні обґрунтування з боку мистецтвознавців, інших науковців, а головне, довівши свою економічну потужність, ринкову привабливість. Але незважаючи на те, що багато з творінь цього напрямку ні за якими критеріями не відповідали тодішнім уявленням про мистецький твір, художники, як і їхні попередники, продовжують твердити про своє завдання «збуджувати суспільство», «виводити його із зони комфорту». Можна погодитися з тим, що останнє їм вдається.

Та й споживач у пошуках психологічного комфорту навряд чи звернеться до споглядань незвичайних об'єктів, які матеріалізують певне послання творця. Залишається тільки розшифрувати його зміст. Можна стверджувати, що коду до шифру він не знайде в глибинах своєї ідентичності. Він (код) десь на вершині авторського задуму. І взагалі, подобається це чи ні, але треба визнати суттєву для процесу спілкування з творами обставину — пересічний споживач навряд чи хоче й готовий тут докладати зусиль, тим паче збуджуватись щодо своєї неідеальності.

Зрозуміло, що отримувати задоволення від спілкування з твором він може за різними ознаками — цікавий сюжет, гра акторів, видовищність, музика тощо. Але стану психологічного комфорту набувають від співзвучності, сумірності змістового втілення в творі з параметрам власної ідентичності — світорозуміння, світосприйняття, характеру спілкування і ставлення до оточення тощо. Художні переживання постають у цьому разі в статусі особистісних, що підтвер-

джує їхню адекватність і значущість. У підсумку таке переживання і є станом психологічного комфорту.

Можливість зануритись у відчуття своєї ідентичності, тотожності із життєвим світом дають твори будь-якого виду мистецтва, які, по-перше, були з дитинства складовою соціального довкілля, поставали його чуттєвим, естетичним тлом, чинниками, що, минаючи свідоме сприйняття, формували палітру переживань належності до цього світу, світу близьких людей та предметного світу. Тому кожна зустріч із творами, які пробуджують такі відчуття, може стати поштовхом для формування психологічного комфорту саме через можливість переживання своєї ідентичності. Це може бути твір будь-якого виду мистецтва й жанру, різних країн походження, але його місія полягає в тому, щоб відтворити чуттєвий простір для переживання людиною своєї самості, відчуття своєї присутності в цьому світі.

По-друге, це твори, які у своїй художній структурі, естетичному забарвленні відтворюють природно-культурний світ регіону, в якому сформувалася особистість. Ідеться про відомі речі, а саме, що різні частини світу географічно, ландшафтно, природно, кліматично тощо дуже відмінні. Тому, звісно, мешканці тундри й мешканці пустелі навряд чи чуттєво відгукнуться на природний світ одне одного. Розпечені піски, палюче сонце навряд чи будуть до вподоби, знайдуть позитивний емоційний відгук у людей, що звикли до вкрай бідної природи вічної мерзлоти, і навпаки.

Зазначимо також, що ці географічні, кліматичні, умови безпосередньо впливають на звукову та кольорову палітри, притаманні для культур певного регіону. І йдеться тут не про етнічні особливості, бо етносів, що живуть у названих географічних, кліматичних умовах, багато. Але звукову чи кольорову інтонацію пустелі й тундри розрізнити навіть не спеціаліст. Приклади відмінностей естетичного забарвлення різних культур можна наводити довго. Наше завдання полягає в тому, щоб проілюструвати тезу, що люди об'єктивно будуть відрізнятися у сприйнятті природного світу, представленого в художньому творі. Ідеться, зокрема, про світоглядний рівень сприйняття, де людина бачить себе частиною даного їй від народження природного світу. Цей світ задає алгоритми буття. Вони на підсвідомому рівні визначають характер ставлення людини до себе, до оточення, до своєї діяльності. Саме закарбованість цих алгоритмів у творі є запорукою переживання своєї ідентичності під час спілкування з ним.

Можливо, серед усіх видів мистецтва музика внаслідок своєї специфіки найбільш приваблива щодо досягнення комфортного стану в переживанні своєї ідентичності. Адже саме музичний стрій на чуттєвому рівні відтворює ці алгоритми кожної культури. Зрозуміло, що такий твір дає змогу знов і знов пережити, відчути свою належність до цього світу. Споживач знає, що звернення до такої музики гарантує йому досягнення психологічного комфорту, відновлення душевної рівноваги.

Зрозуміло, що людина з високим рівнем музичної компетенції, яка знається на історії музичного мистецтва, його видатних представників, може назвати автора музичного твору, і та людина, що має тільки загальні уявлення про музичну культуру, будуть по-різному обирати репертуар для прослуховування.

Але при цьому користувачі різного роду компетенції керуватимуться загальним принципом — для досягнення стану психологічного комфорту вони будуть звертатись до творів, які вже довели свою спроможність у цьому плані. Для того щоб стан психологічного комфорту набув екзистенційного виміру — переживання особистістю своєї ідентичності, музика має втілювати в собі буттєвісні алгоритми культури.

Висновки

Отже, зважаючи на те, що навколо проблем ідентичності серед науковців точиться полеміка, існують різні погляди стосовно її видів і проявів, досить важко визначатися з остаточними відповідями на питання щодо значущості переживань своєї ідентичності для особистості. Тим паче, що доказову базу тут отримати майже неможливо, бо пересічна людина неспроможна рефлексувати щодо своєї сутності, своїх підсвідомих інтенцій, чинників, що визначають її світосприйняття, так само, як і прийняття світу. Однак навіть побіжні емпіричні спостереження свідчать про те, що для людини вкрай важливо відчувати свою належність до спільноти, до групи, з цінностями якої вона себе ототожнює. Інакше маємо «людину без роду, без племені», що у суспільній свідомості означає відсутність ідентичності й відсутність сенсу буття.

Можна констатувати, що дослідження соціально-психологічних аспектів переживання особою належності «до роду і племені», своєї тотожності зі спільнотою дають змогу окреслити значущість цих переживань, визначити способи задоволення потреби в них. Щодо їхньої значущості можна вважати, що вони мають психофізіологічний вимір, адже задоволення цих потреб є передумовою, якщо не умовою, досягнення стану психологічного комфорту. На важливість такого стану для людини вказують психологи, адже він, своєю чергою, зумовлює успішний характер активності людини в усіх сферах життєдіяльності. Людина ж, зі свого боку, докладає зусиль у прагненні досягти цього стану.

Розгляд можливостей мистецтва у виконанні запитів такого ґатунку цілком виправданий, адже йдеться передусім про чуттєву сферу, у впливі на яку мистецтво не має конкурентів серед інших суспільних інститутів. Попри те впродовж двох тисячоліть навколо мистецтва складалася досить дивна ситуація — з одного боку, майстри наполегливо прагнули довершеності у своїх творах, щоб вразити споживача, принести йому естетичну насолоду, прикрасити дозвілля, з іншого — на рівні декларацій усіляко відхрещувалися від того, що їхнє мистецтво може стати джерелом психологічного комфорту. Месіанські настрої творців, соціально значущі завдання, які ставили перед мистецтвом інтелектуали, призвели до того, що потребами пересічного споживача ніхто не цікавився або їх просто ігнорували. За цих умов споживач у бажанні досягти стану психологічного комфорту за допомоги мистецтва у виборі твору покладається, головним чином, на свої вподобання, потреби, очікування. Потреба в переживанні своєї ідентичності може не усвідомлюватись особою, але підсвідомо відіграє значущу роль і у виборі твору, і в інтенсивності й характері переживань у процесі художнього сприйняття. Це відбувається тоді, коли в архітектоніці твору

закладено змістові моменти, що викликають у споживача переживання особистісного становлення під час освоєння даного йому життєвого світу.

Другим виміром переживання ідентичності в процесі сприйняття твору є відтворення в його художній тканині буттєвісних алгоритмів культури, до якої належить споживач. Ідеться про інтонаційні особливості звукового ряду, про кольорову палітру, про ландшафтну перспективу тощо. Ці та інші елементи створюють буттєвісне тло, що сприймається як засадниче для переживання власної ідентичності.

Отже, потреба людини в переживанні власної ідентичності як однієї з можливостей досягнення психологічного комфорту може бути задоволена у зверненні до мистецтва. І хоча процеси, які при цьому відбуваються, важко піддаються операціоналізації, є всі підстави вважати, що привабливість певних видів і жанрів мистецтва зумовлена саме їхньою спроможністю відтворювати психологічний простір, де людина переживає свою укоріненість у бутті, врешті, свою самотність.

Джерела

Жуковська, Л. (2007). Психологічний комфорт як умова психічного здоров'я особистості. *Здоровий спосіб життя*, 24, 18–21.

Комфортність у психології (s.a.). Методичний бюлетень «Психологічна комфортність дитини в освітньому закладі». Отримано з: <https://seo-base.org.ua/komfortnist-u-psixologi%D1%97-metodichnij-byuleten-psixologichna-komfortnist-ditini-v-osvitnomu-zakladi/>

Матузкова, О.П. (2014). Ідентичність як структура. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*, 164, 15–19.

Пилипів, В. (2020). Концепція культурної ідентичності в контексті історії культури постмодерного світу. *Український історичний журнал*, 1. Отримано з: <https://uhj.history.org.ua>

Рафальський, О. (1999). Поняття «національна меншина» в етнополітичному дослідженні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Серія «Політологія і етнологія»*, 8. Отримано з: <https://ipiend.gov.ua/publication/vypusk-8-1999>

Сердюк, Л.З. (2017). Структура та функція психологічного благополуччя особистості. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Т. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія*, 17, 124–133.

Танчер, В. (2019). Культурна ідентичність в полікультурному суспільстві. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*, 4, 271–285.

Шульга, Р. (2021). Доповнена реальність у реаліях функціонування мистецтва. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 146–166.

Эриксон, Э. (2006). *Идентичность: юность и кризис*. Москва: Прогресс.

Одержано 25.11.2023

References

Comfort in psychology (s.a.). Methodical bulletin «Psychological comfort of a child in the educational institution». [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://seo-base.org.ua/komfortnist-u-psixologi%D1%97-metodichnij-byuleten-psixologichna-komfortnist-ditini-v-osvitnomu-zakladi/> [=Комфортність s.a.]

Erikson, E. (2006). *Identity: youth and crisis*. [In Russian]. Moscow: Progress. [=Эриксон 2006]

Matuzkova, O.P. (2014). Identity as a structure. [In Ukrainian]. *Scientific notes of NaUKMA. Philological science*, 164, 15–19. [=Матузкова 2014]

Pylypiv, V. (2020). The concept of cultural identity in the context of the cultural history of the postmodern world. [In Ukrainian]. *Ukrainian historical journal*, 1. Retrieved from: <https://uhj.history.org.ua> [=Пилипів 2020]

Rafalskyi, O. (1999). The concept of «national minority» in ethnopolitical research. [In Ukrainian]. *Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies, NAS of Ukraine*, 8. Retrieved from: <https://ipiend.gov.ua/publication/vypusk-8-1999> [=Рафальський 1999]

Serdiuk, L.Z. (2017). The structure and function of the psychological well-being of the individual. [In Ukrainian]. *Actual problems of psychology. Collection of scientific works of the of the H.S. Kostiuk Institute of Psychology, NAS of Ukraine. Vol. V: Psychophysiology. Psychology of work. Experimental psychology*, 17, 124–133. [=Сердюк 2017]

Shulga, R. (2021). Augmented reality in the realities of art functioning. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 146–166. [=Шульга 2021]

Tancher, V. (2019). Cultural identity in a multicultural society. [In Ukrainian]. *International relations: theoretical and practical aspects*, 4, 271–285. [=Танчер 2019]

Zhukovska, L. (2007). Psychological comfort as a pre-condition of mental health of the individual. [In Ukrainian]. *Healthy lifestyle*, 24, 18–21. [=Жуковська 2007]

Received 25.11.2023

РАІСА ШУЛЬГА

Культурна ідентичність як простір переживання психологічного комфорту особистості

У статті розглянуто взаємозв'язок між станом психологічного комфорту і переживанням особою своєї ідентичності. Визначається значущість цього стану для життєдіяльності особи. Людина постійно перебуває в пошуку психологічного комфорту. Хоча психологи, які серед представників інших дисциплін, найбільше уваги приділяють вивченню цього стану, зазначають труднощі з його визначенням. Це пов'язане з суб'єктивним характером його переживання, особистісним забарвленням вибору об'єктів, що приносять бажану насолоду. Ідентичність розглядається як чинник, що здатен задовольнити потребу в досягненні й переживанні психологічного комфорту. Визначаються підходи до розуміння культурної ідентичності як такої, значущість її переживання для особи. Обґрунтовується зв'язок між потребою в такому переживанні і досягненням бажаного психологічного комфорту. Значну увагу приділено мистецтву як ефективному чиннику в задоволенні потреби в переживанні ідентичності й досягненні стану психологічного комфорту.

Є підстави вважати, що найбільш продуктивно можливості мистецтва розкриваються у відтворенні етнічної та культурної ідентичності. Етнічна ідентичність визначається як усталений світоглядний конструкт, що відрізняється від інших проявів ідентичності сильним емоційним забарвленням. Народне мистецтво розглядається як простір, де відтворюється й продукується етнічна ідентичність.

Культурна ідентичність в сучасному світі за умов тотального впливу на людину медійного ресурсу і за умов вільного доступу до величезного масиву мистецтва має амбівалентний характер. З одного боку, особа відстоює свою ідентичність як належність до певної культури, спільноти, з іншого — відчуває необхідність осмислювати й переосмислювати тотожність своїх ідентифікаційних маркерів реальності.

Розуміння процесів, які відбуваються в цій царині, потребує розведення теоретичних і творчих рефлексій щодо призначення мистецтва і реальної художньої практики, поваги до потреб, якими керується пересічний споживач у зверненні до мистецтва. Визначаються буттєвісний характер втілених у творі параметрів ідентичності та екзистенційний вимір їх переживання особою.

Ключові слова: культурна ідентичність, етнічна ідентичність, психологічний комфорт, мистецтво, буттєвісний характер переживання

RAISA SHULGA

Cultural identity as a space for experiencing the psychological comfort of an individual

The article examines the relationship between a person's experiences of his/her identity and the state of psychological comfort. The significance of this condition for the person's vital activity is determined. A person is constantly in search of psychological comfort. Among representatives of various disciplines, psychologists pay the most attention to the study of this condition and note the difficulties in its definition. This is connected with the subjective nature of his experience, the personal coloring of the choice of objects that bring the desired pleasure.

Identity is considered as a factor capable of satisfying the need to achieve and experience psychological comfort. Approaches to understanding cultural identity as such, the significance of its experience for a person are determined. The connection between the need for such an experience and the achievement of the desired psychological comfort is substantiated. Considerable attention is paid to art as an effective factor in satisfying the need for experiencing identity and achieving a state of psychological comfort. There is reason to believe that the most productive possibilities of art are revealed in the reproduction of ethnic and cultural identity.

Ethnic identity is defined as an established worldview construct that differs from other manifestations of identity by a strong emotional color. Folk art is seen as a space where ethnic identity is reproduced and produced.

Cultural identity in the modern world under the conditions of the total influence of the media resource on a person, and under the conditions of free access to a huge array of art, has an ambivalent character. On the one hand, a person defends his identity as belonging to a certain culture, community, on the other hand, he/she feels the need to understand and rethink the identity of his identification markers of reality. Understanding the processes that take place in this area requires theoretical and creative reflections on the purpose of art and real artistic practice, respect for the needs of the average consumer in their approach to art. The essential character of the identity parameters embodied in the work of art, and the existential dimension of their experience by the person are determined.

Keywords: *cultural identity, ethnic identity, psychological comfort, art, existential perception*

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, завідувачка відділу соціальних експертиз Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

GULBARSHYN CHEPURKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of Social Expertise, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

gichepurko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7540-5174>

Чинники, що зумовлюють поведінкові моделі уразливих груп населення за умов поширення соціально небезпечних хвороб (за результатами експертного опитування)

Виникнення і поширення соціально-небезпечних хвороб у суспільстві детермінується складним поєднанням різних чинників, які мають прямий або опосередкований вплив на перебіг цих хвороб і масштаби епідемій. Визначення специфіки та ступеня впливу соціокультурних, економічних, правових, інформаційних, екологічних, медичних (охорона здоров'я), поведінкових та інших факторів у боротьбі з поширенням соціально-небезпечних хвороб у суспільстві є необхідною умовою для створення системи ефективної соціальної профілактики їх.

Аналіз шляхів поширення, негативних наслідків для суспільного здоров'я та інших аспектів соціальних хвороб уже давно перебуває в центрі уваги вітчизняних науковців. Зокрема, цьому напряму досліджень присвячені праці таких науковців, як: Т. Семигіна та О. Вовкогон¹, які розглядають питання поширення соціальних хвороб у взаємозв'язку з глобалізаційними тенденціями розвит-

1 Семигіна, Т.В. (2010). Глобальні ініціативи і трансформація української політики протидії епідемії ВІЛ/СНІДу. В: Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць (вип. 40). Київ; Семигіна, Т.В., Вовкогон, О.Ю. (2010). Поширення соціально небезпечних хвороб та їх профілактика. В: Протидія соціально небезпечним хворобам: вивчення українського досвіду / За ред. Т.В. Семигіної (сс. 7–38). Київ: Пульсари.

Цитування: Чепурко, Г. (2023). Чинники, що зумовлюють поведінкові моделі уразливих груп населення за умов поширення соціально небезпечних хвороб (за результатами експертного опитування). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 140–168, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.01.140>.

ку суспільства; Ю. Фещенко¹, який головну увагу приділяє медико-соціальним аспектам цього явища. Н. Левчук² аналізує можливості протидії поширенню соціальних патологій в Україні та визначає головні напрями політики щодо запобігання асоціальним явищам і зменшення шкоди від них; І. Хожило³ аналізує аспекти державного регулювання застосовно до проблем, пов'язаних із поширенням соціально-небезпечних хвороб в Україні. На думку Хожило, варто більше уваги зосереджувати на соціальній поведінці населення з метою зменшення негативного впливу на здоров'я (життя) таких соціальних хвороб, як наркозалежність, ВІЛ/СНІД, туберкульоз, алкозалежність, стреси тощо. Отже, з метою оптимального розв'язання проблем соціальної захворюваності в Україні слід якнайважливіше вивчати зазначений поведінковий аспект.

Теоретичні концепції, що описують механізми ризикованої поведінки щодо зараження соціально-небезпечними хворобам, ґрунтуються на соціально-когнітивному підході. Поведінка, з погляду даного підходу, водночас залежна та зумовлена як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. До внутрішніх чинників різні автори відносять: вікові й особистісні особливості, специфіку перебігу біологічних, емоційних і когнітивних процесів людини, її установки та переконання, а також суб'єктивні оцінки ризикованості тієї чи іншої поведінки. Також значущу роль у детермінації поведінки відіграють зовнішні чинники. Дії кожної людини, той чи інший особистий вибір завжди здійснюються у певному соціокультурному контексті, у поведінковому середовищі, створюваному очікуваннями інших людей, правилами та нормами суспільного життя, а також наслідками недотримання їх або можливістю безкарного порушення державних законів. Не слід недооцінювати й рівень формувального впливу суспільних груп, сім'ї, соціального середовища та особистої культури на індивідуальні моделі поведінки людини. Зрештою, безпосередньо впливають соціально-економічні, фінансові, медичні, правові та інші чинники.

На поведінку людей можуть негативно впливати фактори, які найчастіше недостатньо враховуються у процесі розроблення й реалізації стратегій та організації послуг або у правилах поведінки медичних працівників. До таких факторів належать: недостатня грамотність у питаннях здоров'я, системи переконань, що суперечать одна одній, відчуття страху, недовіри та невизначеності, неправильно потлумачувана інформація, сором'язливість або досвід неповажного ставлення чи дискримінації. Найчастіше дії цих чинників, що перешкоджають досягненню оптимального стану здоров'я, можна запобігти або нейтралізувати її, сформувавши більш повне уявлення про їхні соціальні, поведінкові та культурні засади [Здоровые модели, 2019].

1 Фещенко, Ю.І. (2005). Туберкульоз в Україні як медико-соціальна і політична проблема. *Журнал АМН України*, 11 (1), 17–23.

2 Левчук, Н.М. (2011). Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі / За ред. В.С. Стешенко. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України.

3 Хожило, І. (2006). Виклики соціально небезпечних хвороб як сфера державно-управлінської діяльності. В: *Державне управління: теорія та практика*. Київ: НАДУ при Президентові України (вип. 1 (3)).

Проведене експертне опитування¹ дало змогу виявити взаємозв'язок між моделями/типами поведінки ключових груп населення, які перебувають у зоні ризику інфікування ВІЛ, інфекціями, що передаються статевим шляхом (ІПСШ), туберкульозом (ТБ), гепатитами, з одного боку, і факторами, які вплинули на формування цих моделей/типів, — з іншого, а також розглянути інтервенції, що сприятимуть зміні ризикованої та пасивної поведінки груп ризику на здоров'язбережувальну.

Серед населення поведінковий ризик розподіляється нерівномірно. Поведінка одних груп населення може бути в середньому пов'язана з більш високим ступенем ризику, ніж поведінка інших. Дані про те, які саме групи чи спільноти виявляються вразливими, можуть значно різнитися від країни до країни й потребувати уточнення на місці в плані з'ясування зайнятості, міграційного статусу, сексуальної орієнтації, географічного розташування, рівня доходів чи будь-яких інших параметрів. Поведінкові дані можуть допомогти у виявленні схильних до ризику груп або спільнот на місцях і дати уявлення про можливі шляхи передання вірусу в разі, якщо не вжито заходів для припинення його поширення.

Крім того, це може вказувати на рівень поширення поведінки, пов'язаної з ризиком, у суспільстві загалом, а також на поведінкові «містки» між населенням загалом та більш уразливими групами. У разі міцності цих «містків» раннє стримування передання ВІЛ у вразливих групах чи спільнотах стає невідкладним та критично важливим компонентом у справі уповільнення поширення вірусу серед населення загалом [Сбор, 2001].

Зміни у поведінці допомагають пояснити зміни у поширеності ВІЛ. Як уже зазначалося, зміна поведінки та пов'язане з цим зниження числа нових випадків ВІЛ-інфікування — лише одна з можливих причин зміни показників поширеності ВІЛ. Це, звичайно, найбільш обнадійливе пояснення для тих, хто намагається уповільнити поширення вірусу. Однак без збирання даних, що простежують поведінкові тенденції в часі, фахівці з оцінювання програм не зможуть з'ясувати, чи впливає зміна поведінки на зміну показників поширеності ВІЛ [Сбор, 2001]. Для оцінювання поширеності ВІЛ та інших соціально-небезпечних хвороб, а також оцінювання впливу профілактичних програм, зокрема поведінкових втручань, на зміну ризикованої поведінки на здоров'язбережувальну поведінкові дослідження мають стати регулярними, а поведінкові дані мають бути задокументовані та проаналізовані.

Перш ніж розглянути оцінки експертів щодо запитання: «Який тип поведінки щодо власного здоров'я є характерним для ключових груп населення, які перебувають у зоні ризику інфікування ТБ, ВІЛ, гепатитами, ІПСШ?» — розгляне-

1 Для глибшого розуміння чинників поширення соціально-небезпечних хвороб в українському суспільстві, а також розкриття змісту, структури та спрямованості поведінкових моделей/стратегій населення в умовах поширення соціально-небезпечних хвороб, співробітниками відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України у червні–серпні 2022 року провели експертне опитування серед фахівців Центрів громадського здоров'я, медичних закладів, неурядових організацій, науковців. Загалом було опитано 50 експертів.

мо, що слід розуміти під терміном «ключові групи населення, які перебувають у зоні ризику інфікування».

Під ключовими групами населення в цьому дослідженні ми розуміємо: 1) соціально та економічно незахищену групу населення, схильність якої до несприятливих соціальних, економічних або медичних факторів вища, ніж у населення в цілому; 2) групу осіб, у якій кожен має певні спільні характеристики, що можуть позначитись на стані здоров'я [MiO, 2016] (наприклад, тих, що мають найбільшу ймовірність контакту з ВІЛ-інфекцією або її передавання тощо).

Питання віднесення осіб до певної групи підвищеного ризику інфікування ВІЛ не має єдиних універсальних критеріїв; це стосується й інших соціально-небезпечних хвороб. У різних країнах розробляють свої конкретні стандарти віднесення осіб до таких груп. Критерії різних країн можуть відрізнятися через специфіку епідеміологічної ситуації, поведінкові особливості населення та безпосередні завдання конкретного дослідження, яке дає можливість зібрати дані щодо поведінкових практик населення конкретної країни.

За оцінками більшості експертів, для груп ризику інфікування ВІЛ, ІПСШ є характерною ризикована поведінка щодо власного здоров'я (поведінка, яка створює загрозу для здоров'я та життя людини: шкідливі звички, незахищені сексуальні контакти, невиправданий ризик для здоров'я). Отже, більш як половина (52%) експертів зазначили, що ризикована поведінка є характерною для груп ризику інфікування ВІЛ, і половина (50%) експертів зазначили групи ризику інфікування ІПСШ (рис. 1).

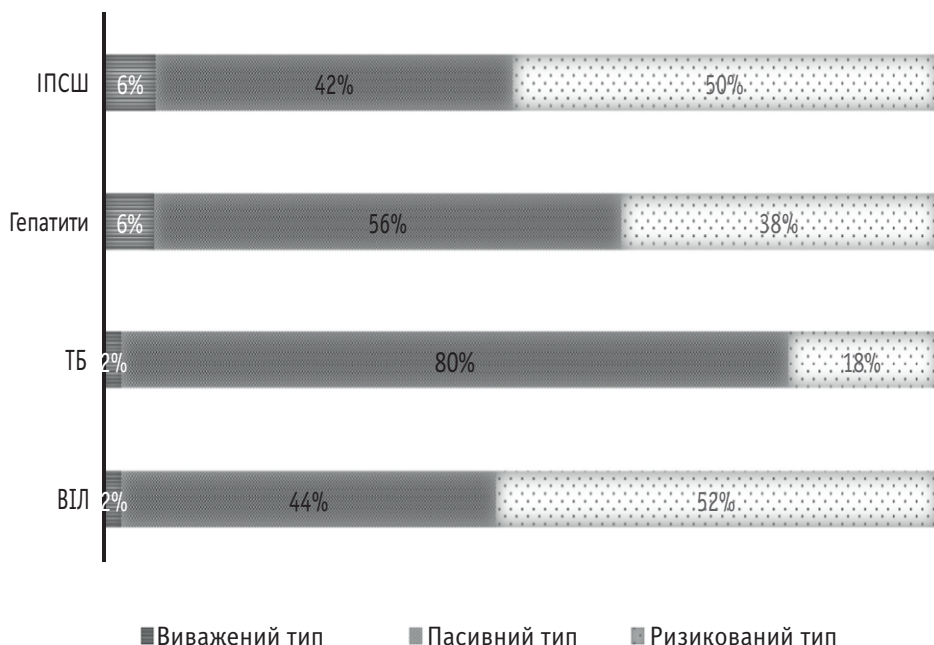

Рис. 1. Розподіл відповідей експертів на запитання: «Який тип поведінки щодо власного здоров'я є характерним для ключових груп населення, які перебувають у зоні ризику інфікування ТБ, ВІЛ, гепатит, ІПСШ?», %

Менш характерною для груп ризику інфікування ВІЛ і ППСШ, на думку експертів, є пасивна поведінка, тобто орієнтованість на мінімальну активність у підтриманні власного здоров'я (44% і 42% відповідно), і зовсім мала частка (2% і 6%) експертів вказали на виважену поведінку (орієнтованість у підтриманні власного здоров'я переважно на себе, а не на інститут охорони здоров'я; намагання не приймати ліки та обмежуватися природними засобами). Жоден експерт при цьому не згадав про здоров'язбережувальну/безпечну поведінку (виключення з власного життя шкідливих звичок, орієнтованість на щорічні ретельні обстеження та виконання рекомендацій лікаря).

Що стосується груп ризику інфікування ТБ і гепатитами, то переважна більшість (відповідно 80% і 56%) експертів характеризують їхню поведінку як пасивну (орієнтованість на мінімальну активність у підтриманні власного здоров'я). Але неактивність або мінімальна активність у підтриманні свого здоров'я — це також ризик. На те, що для груп ризику інфікування ТБ і гепатитів є характерною ризикована поведінка, вказали 18% і 38% експертів відповідно; на те, що для них є характерною виважена поведінка, — 2% і 6% експертів відповідно.

Отже, для груп ризику інфікування ВІЛ і ППСШ є характерною ризикована поведінка, а для тих, хто перебуває у зоні ризику інфікування ТБ і гепатитами, — пасивна, яка може спричинитися до інфікування цими хворобами.

Чинники, які впливають на поведінку груп ризику інфікування ВІЛ, ППСШ, ТБ і гепатитами

Вивчення поведінкових факторів передбачає уявлення про фактори, що впливають на моделі та практики поведінки в царині здоров'я, та використання цього знання при розробленні більш ефективних заходів політики у цій галузі, послуг з охорони та зміцнення здоров'я, в тому числі щодо соціально-небезпечних хвороб. Ці чинники охоплюють широкий спектр умов, включно з індивідуальними можливостями й мотиваціями, культурними та соціальними практиками, соціальною підтримкою і чинними в суспільстві нормами, а також структурними передумовами та політичною обстановкою. Дослідження поведінкових факторів спираються на цілу низку дисциплін і методів, які не обмежуються сферою медицини та спрямовані на вивчення, зміну й підтримку моделей поведінки людини. Хоча поведінкові фактори не належать до сфери медицини, з огляду на логіку, що лежить у їх основі, їх вивчення та коригування аналогічні процесам постановки діагнозу й лікування: ми можемо зрозуміти, як найкраще забезпечити сприятливе середовище, підтримку і сприяння тим чи іншим моделям поведінки, лише вивчивши початкові фактори, що впливають на них [Behavioural, 2022]. Окремі чинники, які впливають на поведінку, є однаковими для груп ризику інфікування ВІЛ, ППСШ, ТБ та гепатитами, але є такі, що домінують у формуванні поведінки кожної з цих груп ризику.

ВІЛ-інфекція. На прикладі ВІЛ-інфекції розглянемо, чому програми протидії, поведінкові втручання мають спрямовуватися на групи ризику залежно від того, в зоні ризику інфікування якою хворобою (ВІЛ, ППСШ, ТБ, гепатити) вони перебувають.

Існує чітке епідеміологічне обґрунтування того, чому програми протидії ВІЛ-інфекції потрібно спрямовувати саме на групи ризику. У багатьох умовах рівень захворюваності на ВІЛ серед населення загалом стабілізувався або навіть знизився. Проте у глобальному вимірі групи ризику, відчуваючи великий тягар ВІЛ-інфекції, впливають на динаміку епідемії ВІЛ.

Модель поведінки вважається головним чинником ризику ВІЛ-інфекції. Поведінка тісно пов'язана із соціально-демографічними характеристиками, психологічними¹ та психопатологічними особливостями² людини, якістю життя й умовами соціального середовища, у якому перебуває особа³.

За даними експертного опитування, основними факторами, що найбільшою мірою впливають на ризиковану поведінку груп ризику інфікування ВІЛ, є такі:

- *ціннісно-мотиваційний фактор*: відсутність відповідальності за себе, інфантильне ставлення до свого життя та організму, відсутність серед особистісних пріоритетів чинника культури безпечної сексуальної поведінки, відсутність самоконтролю, страх, пригніченість, відсутність мотивації до безпечної поведінки та тестування на ВІЛ;
- *спосіб життя*: шкідливі звички, вживання ін'єкційних наркотиків, алкоголю, незахищені сексуальні контакти, небезпечна сексуальна поведінка;
- *медичний фактор*: низький рівень доступу до послуг з профілактики, медичної та соціальної допомоги, зокрема паліативної та хоспісної; недостатньо розвинута інфраструктура для надання медичної та соціальної допомоги, особливо на місцевому рівні; відсутність або недостатня доступність програм профілактики, специфічних для кожної групи ризику, соціальних програм та підтримки, відсутність регулярних медичних оглядів, висока вартість презервативів;
- *когнітивний фактор*: недостатній рівень поінформованості щодо виявлення ВІЛ-інфекції та шляхів запобігання інфікуванню, відсутність інформації про інфекцію, шляхи її передання та безпечну поведінку;
- *фактор стигматизації*: стигматизація з боку медичного персоналу та навколишніх людей, самостигматизація, низький рівень толерантності до представників таких груп, а також соціальний статус, дохід.

Отже, домінуючим чинником ризикованої поведінки груп ризику інфікування ВІЛ є недостатній рівень сформованості мотиваційної й емоційно-во-

1 Беляева В.В. (1998). Особенности социально-психологической адаптации лиц, инфицированных ВИЧ. *Эпидемиология и инфекционные болезни*, 5, 27–29; Жужгова, И.В. (2006). Клинико-эпидемиологическая и индивидуально-психологическая характеристика ВИЧ-инфекции в сочетании с гемоконтактными гепатитами и наркоманией: автореф. дисс. ... канд. мед. наук. Санкт-Петербург.

2 Вовк, В.І. (2008). *Клініко-психопатологічні розлади у хворих на ВІЛ-інфекцію та їх психокорекція*: автореф. дис. ... канд. мед. наук. Харків; Коркіна, М.В., Марілов, В.В., Марілова, Т.Ю. (1989). О некоторых психиатрических и психологических аспектах СПИДа. *Журнал невропатологии и психиатрии им. С. Корсакова*, 89 (10), 137–145.

3 Любаева, Е.В., Ениколопов, С.Н., Кравченко, С.Н. (2008). Качество жизни и индивидуально-психологические особенности личности пациентов с ВИЧ-инфекцией и туберкулезом. *Эпидемиология и инфекционные болезни*, 3, 38–42.

льової сфери, зокрема відсутність відповідальності, підвищена збудливість, послабленість механізмів самоконтролю, пригніченість, страх та інші негативні переживання, неадекватність емоційних реакцій, що зумовлює вибір неадаптивних/ризикованих моделей поведінки.

Проблема значною мірою полягає в тому, що в основі поведінки, спрямованої на здоров'я, лежать різні, часом взаємовиключні мотиви. Кореляції між діями, позитивними для здоров'я, бувають досить незначними, тоді як негативні для здоров'я поведінкові акти (куріння, вживання алкоголю чи наркотиків) виявляються взаємопов'язаними більшою мірою. При цьому немає позитивної орієнтації на здоров'я, яка могла б стати основою для поведінкових актів, спрямованих на підтримання здоров'я та уникнення ризиків. Відсутність такої орієнтації пояснюється тим, що більшість видів поведінки, важливих щодо впливу на здоров'я, зумовлюються мотивами, які не пов'язані безпосередньо зі здоров'ям, і поведінка у сфері здоров'я найчастіше є результатом повсякденної діяльності, яка не потребує усвідомленої мотивації. При цьому схеми поведінки, що залежать від свідомої мотивації, менш стійкі, ніж ті, що є природним наслідком соціальних норм та уявлень, прийнятих у спільноті. Отже, турбота про здоров'я є переважно елементом культури, а не продуктом (або об'єктом) системи охорони здоров'я і потребує міждисциплінарного підходу в процесі її вивчення та формування.

Також важливу роль у формуванні ризикованої поведінки щодо інфікування ВІЛ та її поясненні відіграє спосіб життя або стиль життя особистості, зокрема шкідливі звички, практики вживання ін'єкційних наркотиків, алкоголю, небезпечна сексуальна поведінка, незахищені сексуальні контакти й т.ін., що провокує поширення соціально-небезпечних хвороб.

На окремий розгляд заслуговують бар'єри, пов'язані із системою охорони здоров'я, які багато в чому визначаються організацією медичної допомоги у різних регіонах. Ідеться про низький рівень доступу представників груп підвищеного ризику щодо інфікування ВІЛ і людей, які живуть із ВІЛ, до послуг з профілактики, медичної та соціальної допомоги, обсяг і якість медичної допомоги (зокрема, вакцинація, періодичність медичних обстежень, своєчасність та якість лікування), недостатньо розвинута інфраструктура для надання медичної та соціальної допомоги, особливо на місцевому рівні, недостатня доступність медикаментів і лікарської та сестринської допомоги; труднощі при отриманні ліків за рецептом; час очікування консультації лікаря чи обстежень; невдоволення пацієнта лікарською консультацією.

Значущими є фінансові бар'єри (необхідність оплати пацієнтом частини або всіх витрат на лікування, не покритих державним фінансуванням).

Одним з очевидних чинників ризикованої поведінки є брак достовірної інформації про шляхи поширення ВІЛ та способи індивідуального захисту. У відсутності базової інформації про ВІЛ індивід може демонструвати ризиковану поведінку, тому що не обізнаний з можливим ризиком. Необхідно особливо наголосити, що відсутність інформації про ефективні способи захисту вможливує інфікування ВІЛ, оскільки завадить індивідові захистити себе. Понад те, відсутність достовірної інформації призводить до заміщення фактів міфами, в

тому числі і щодо способів профілактики інфікування ВІЛ. Фахівці та дослідники, які працюють у галузі превенції ВІЛ, сходяться на думці про те, що надання інформації має бути невіддільною частиною роботи з профілактики ВІЛ. При цьому слід розуміти, що зв'язок між інформованістю та реальною поведінкою людини далеко неоднозначний: те, що людина знає, не завжди визначає те, що вона робить. Отже, профілактична робота не може обмежуватися інформуванням, але повинна адресно розглядати ті фактори, які виявляються більш значущими, ніж інформація, і тому мають більшу «вагу» у детермінації ризикованої поведінки.

Серйозним бар'єром для звернення по допомогу до офіційних медичних та інших установ є стигматизація певних груп населення. Стигма і дискримінація (Сід), пов'язані з ВІЛ/СНІД, чинять серйозний психологічний вплив на само-свідомість ВІЛ-інфікованих людей, викликаючи депресію та знижуючи самооцінку людини, і призводять до тяжких емоційно-психологічних наслідків. Дані порівняльного аналізу результатів національних досліджень 2010, 2013 та 2016 років «Показник рівня стигми ЛЖВ-Індекс Стигми», проведених БО «Всеукраїнська мережа ЛЖВ», демонструють, що рівень стигматизації залишається високим [Демченко, 2020]. Частота проявів стигматизації та дискримінації ЛЖВ з боку соціального оточення поступово зменшується порівняно з даними опитувань попередніх років, хоча проблема Сід з боку соціального оточення все ще залишається актуальною в українському суспільстві. Щонайменше кожен десятий респондент (11%) і 2020-му повідомив про досвід стигматизації та дискримінації впродовж останнього [Демченко, 2020]. Крім того, аналіз життєвих історій ВІЛ-інфікованих клієнтів показує, що зовнішня стигма та дискримінація часто призводять до самодискримінаційних рішень, включно з відмовою від антиретровірусної терапії та медичної допомоги загалом.

Стигма є не лише психологічною проблемою, вона має ще соціальні й медичні наслідки. Негативне ставлення часто штовхає людей до бездіяльності або дій, які можуть завдати шкоди іншим людям, і сприяє стрімкому поширенню інфекції.

Ще одним з важливих зовнішніх чинників, який спричинює ризиковану поведінку, є низький рівень толерантного ставлення до людей, які живуть з ВІЛ-інфекцією, та представників груп підвищеного ризику щодо інфікування ВІЛ, а також окремі випадки дискримінації таких людей.

Отже, за експертними оцінками найважливішим чинником, який згубно впливає на поведінку груп ризику інфікування ВІЛ, є ціннісно-мотиваційний фактор, на другому місці — спосіб життя (шкідливі звички); на третьому — медичний фактор (доступ і якість медичної допомоги); на четвертому — когнітивний фактор (низький рівень поінформованості щодо інфекції, шляхів передання, безпечної поведінки; на останньому — стигматизація.

Представники груп ризику інфікування ВІЛ продовжують відчувати вплив стигматизації та дискримінації, стикаються із законодавчими перешкодами та обмеженнями в процесі доступу до послуг, і часто розв'язання їхніх питань має низький рівень пріоритетності для системи громадського здоров'я, зокрема міністерства охорони здоров'я.

У багатьох епідеміологічних умовах важливі послуги для цих груп надають відповідні організації у громадах. Критично важливим є поліпшення партнерства і зв'язків між організаціями у громадах та Міністерством охорони здоров'я. Справедливий доступ ключових груп населення до медичних послуг щодо ВІЛ та супутніх проблем і надання таких послуг є надзвичайно важливим пріоритетом, який потребує адекватного фінансування.

ІПСШ. Проблему ІПСШ не можна відокремлювати від епідемії ВІЛ/СНІД в Україні, оскільки одним із головних шляхів передання ВІЛ-інфекції є статевий. Відповідно до оперативної інформації, наданої Центром громадського здоров'я МОЗ України, у структурі шляхів інфікування ВІЛ переважна частка випадків припадає на статевий (68,3%), а третина, як і раніше, на парентеральний шлях інфікування внаслідок уживання наркотичних препаратів ін'єкційним способом (31,3%) [Статистика, 2022].

Це зумовлює необхідність інтенсифікації заходів з діагностики та лікування ІПСШ серед уразливих до ВІЛ груп населення з метою запобігання подальшому поширенню ВІЛ в Україні. За даними МОЗ, в Україні щорічно реєструють близько 400 тис. нових випадків хвороб у такому порядку за кількістю: сифіліс, гонорея, хламідіоз, герпес, сечостатевий мікоплазмоз, генітальний кандидоз і трихомоніаз. За результатами численних досліджень встановлено, що наявність ІПСШ суттєво підвищує ризик передання та інфікування ВІЛ статевим шляхом. Зокрема, передання ВІЛ сприяють сифіліс, генітальний герпес, гонорея, хламідіоз, трихомоніоз, кандидоз, мікоплазмоз та інші венеричні інфекції. Ерозії та виразки, запалення, пошкодження тканин, зумовлені ІПСШ, ослаблюють чинники захисту організму від інфікування ВІЛ [Інфекції, 2017].

Епідеміологічні дослідження показують, що поширеність ІПСШ в популяції розподілена нерівномірно. Вирізняють групи підвищеного ризику (ядерні групи) й уразливу частину населення, що відіграють провідну роль у динаміці епідемічного процесу (робітники комерційного сексу (РКС), чоловіки, які мають сексуальні стосунки з чоловіками (ЧСЧ), споживачі ін'єкційних наркотиків (СІН) та ін.).

Однією з причин поширення ІПСШ є низьке усвідомлення з боку населення, особливо молоді, щодо надзвичайної важливості збереження репродуктивного здоров'я. Більшість молодих людей залишаються невігласами, не маючи належних медико-біологічних знань щодо сексуальних відносин, профілактики венеричних захворювань та інших питань взаємовідносин, зокрема морально-етичних та психологічних [Волкославская, Гутнев, 2011: сс. 23–26].

За оцінками експертів, чинники, які найбільшою мірою впливають, схилиючи до ризикованої поведінки осіб із груп ризику інфікування ІПСШ, частково збігаються з чинниками, які впливають на тих, хто перебуває в зоні ризику інфікування ВІЛ, але домінують інші. Отже, основними чинниками є:

- *економічний/фінансовий фактор*: недостатнє державне фінансування діагностики й лікування інфекцій, що передаються статевим шляхом, відсутність власних фінансів на діагностику та лікування, висока вартість контрацепції, тестування, аналізів і лікування, брак коштів на транспорт;

- *когнітивний фактор*: недостатня поінформованість про інфекції, шляхи їх передавання, безпечну поведінку;
- *спосіб життя / шкідливі звички*: небезпечна сексуальна поведінка, аморальний спосіб життя, відсутність культури використання контрацептивів, вживання наркотиків;
- *медичний фактор*: недоступність медичних послуг, відсутність доступу до програм профілактики, недостатність профілактичних заходів (тестування), відсутність або недостатність профілактичних програм, специфічних для кожної групи ризику, віддаленість лікарень від місця проживання та проблеми з тим, як дістатися до них;
- *соціальний фактор*: низький соціальний статус; низький рівень освіти, низький рівень культури, байдужість, стресова ситуація, маргінальність.

Серед чинників, які найбільшою мірою впливають на поведінку груп ризику інфікування ІПСШ, на першому місці економічний фактор, недостатність державного фінансування медичних послуг щодо ІПСШ і низька фінансова спроможність людей. На другому — когнітивний фактор, низька поінформованість щодо шляхів інфікування та лікування; на третьому — шкідливі звички, на четвертому — медичний фактор і на п'ятому — соціально-демографічний (статус, рівень освіти, вік). Згадаймо, що у випадку груп ризику інфікування ВІЛ на першому місці був ціннісно-мотиваційний фактор.

Ситуація прогресивно погіршується з причини недостатнього державного фінансування соціальних програм з профілактики, діагностики та лікування соціальних та хронічних хвороб, у тому числі ІПСШ, а також відсутності таких програм на адміністративних територіях країни.

Відсутність державного фінансування діагностики та лікування інфекцій, що передаються статевим шляхом, матиме наслідком поширення їх, що, своєю чергою, призведе до втрати репродуктивної функції певної частини населення й загалом негативно позначиться на демографічних показниках. Отже, один із напрямів корекції поведінки передбачає розширення державного фінансування.

Істотний внесок у поширення захворювань, що передаються статевим шляхом, вносить недостатня поінформованість широких верств населення про причини епідемії, клінічні прояви, принципи терапії, а головне — про профілактику. Видима легкість усунення деяких зовнішніх ознак цих хвороб за допомоги антибіотиків є підставою для «несерйозного ставлення» до них великого числа громадян, переважно молоді. Самолікування, яке набуло широких масштабів, сприяє переходу гострих видів захворювань у хронічну форму, що важко піддається подальшій терапії й часто призводить до безпліддя.

Недоліки у сфері організації надання медичної допомоги загострюють проблему активності громадян, які перебувають у зоні ризику інфікування ІПСШ або є хворими на ІПСШ, створюючи перешкоди на шляху отримання медичної допомоги, і, зрештою, підкріплюють негативне ставлення громадян до організації надання медичних послуг, впливають на звернення населення до поліклініки й завадять активності громадян щодо збереження здоров'я загалом. Розуміння індивідом того, з чим йому доведеться зіткнутися, перш ніж він отримає медичну допомогу і вона дасть бажаний результат, може викликати сумніви щодо її

необхідності, коли ситуація ще не досягла критичного стану й індивід сам може знайти вихід із неї.

Ефективна реалізація програми діагностики та лікування ІПСШ серед представників уразливих до інфікування ВІЛ та ІПСШ груп населення можлива за умови забезпечення доступності, прийнятності й ефективності відповідних послуг, що вимагає наявності таких складових: розвиненої системи надання послуг з діагностики та лікування ІПСШ із необхідним матеріально-технічним та кадровим забезпеченням (медичні установи, НУО, підготовлений медичний та немедичний персонал, укладені партнерські відносини та дієві механізми взаємодії); доступ представників цільових груп до послуг; матеріально-технічне забезпечення надання послуг (наявність необхідних діагностичних тест-систем, лікарських засобів, засобів профілактики, витратних матеріалів тощо).

Внаслідок спільного шляху передання ВІЛ та ІПСШ, а саме статевого, уразливі до ВІЛ групи водночас є уразливими до ІПСШ і навпаки. Термін «уразливі» використовують щодо ризику інфікування ВІЛ, який може бути високим як результат специфічної поведінки або особливих ситуацій. Прикладами останніх можуть бути сексуальні стосунки дискордантних пар, яким невідомо про їхній ВІЛ-статус, або реципієнство крові чи її препаратів, що не пройшли дослідження на ВІЛ. Саме поведінка, а не факт належності до певної групи, штовхає особу до ситуацій, у яких вона може бути інфікована ВІЛ. Зрештою, деякі групи населення можуть зазнавати підвищеного ризику інфікування ВІЛ [UNAIDS, 2007].

Результати дослідження наявних трендів захворюваності й поширеності соціально небезпечних захворювань, що передаються статевим шляхом, виявили зіставність їх із загальносвітовими тенденціями щодо ВІЛ-інфекції та протилежність щодо класичних ІПСШ; причинами такої поширеності є державні та загальносистемні бар'єри, а саме: організаційні (реєстрація випадків, діяльність лабораторних служб), соціальні (стигматизація та дискримінація хворих, їх відтік у приватний сектор медичних послуг і самолікування), економічні (низька фінансова доступність), територіальні (низька доступність лікаря-спеціаліста (дерматовенеролога) тощо).

Туберкульоз. Джерелом поширення ТБ є наявність в Україні низки соціально-економічних проблем та окремих верств населення (так званих груп ризику захворювання на ТБ), які утворилися в суспільстві внаслідок нерозв'язаності зазначених проблем впродовж тривалого часу. До таких проблем слід віднести занепад промислового та сільськогосподарського виробництва, десоціалізацію, збіднення, неякісне та незбалансоване харчування і незадовільні життєво-побутові умови значних верств населення, масове безробіття і внутрішню та неконтрольовану зовнішню міграцію, криміналізацію суспільства і величезну кількість людей, які перебувають під вартою, занепад системи соціального захисту й забезпечення, наявність шкідливих виробництв і небезпечних професій, занепад системи охорони здоров'я, низький культурний та освітній рівень значних верств населення й низку інших. З упевненістю можна говорити, що в суспільстві утворилася значна, причому досі не облікована та не контрольована державою верства населення, спосіб життя якої свідчить про те, що її представники можуть хворіти на туберкульоз. До них, зокрема, слід віднести: осіб,

які перебувають за межею бідності, бездомних, наркозалежних, алкозалежних, певних ВІЛ-інфікованих, осіб, які перебувають під вартою або звільнилися із місць позбавлення волі, осіб без певного роду занять, безробітних, представників ромського етносу, робітників шкідливих виробництв та багатьох інших [В умовах, 2020].

Чинники ризику безпосередньо впливають на утворення та стан груп ризику, що спричинює постійне виникнення нових випадків захворювання на туберкульоз. Тому туберкульоз — це, першою чергою, проблема політична та соціально-економічна і, за експертними оцінками, лише на 15,0–20,0% успішність її розв'язання залежить від медичних заходів.

Що ж до груп ризику захворювання на ТБ, для яких характерна пасивна поведінка, і чинників, які найбільшою мірою впливають на таку поведінку, то, на нашу думку, пасивна поведінка у випадку захворюваності на ТБ і є фактично ризикованою, оскільки мінімальна активність у підтриманні власного здоров'я несе загрозу інфікування ТБ.

Головними чинниками, які найбільшою мірою зумовлюють пасивну поведінку в групі ризику захворювання на ТБ, за оцінками експертів, є:

- *соціально-економічний фактор*: незадовільні соціально-економічні умови, неналежні умови проживання, недостатнє харчування, безробіття, бідність;
- *когнітивний фактор*: низький рівень поінформованості, невігластво, недостатність культури населення;
- *медичний фактор*: недоступність медичних послуг, обмежений доступ до програм профілактики, у тому числі специфічних для кожної групи ризику, та до лікування, недостатнє обстеження флюорографією та рентгеном (треба раз на рік, але не роблять цього роками), географічна віддаленість послуг, незручні схеми прийому ліків, відсутність профоглядів, недоступність соціальних програм та підтримки (належна діагностика тільки у приватних клініках);
- *шкідливі звички*: алкогольна залежність, тютюнокуріння;
- *економічний фактор*: недостатнє державне фінансове забезпечення, відсутність власних фінансів, необхідність витрат на проїзд, щоб дістатися до медичного закладу, тощо;
- *фактор стигматизації*: стигматизація з боку оточення та самостигматизація, страх щодо безпеки для навколишніх, велика кількість міфів (про недоступність послуг; про те, що на ТБ хворіють лише окремі верстви населення, наприклад особи без постійного місця проживання);
- *ціннісно-мотиваційний фактор*: байдужість, стресова ситуація, безвідповідальна поведінка, відсутність самоконтролю, відсутність культури безпечної поведінки серед особистісних пріоритетів.

З інших чинників експертами були зазначені: вік, оточення, дохід, освіта тощо.

Отже, головним чинником, який зумовлює пасивну поведінку груп ризику захворювання на ТБ, є соціально-економічний. Віддавна туберкульоз вважається супутником вологого клімату, поганого харчування та бідності. Тому соціальні фактори, такі як відсутність постійного місця проживання, знижен-

ня рівня життя, фінансово-економічні труднощі, перебування в місцях позбавлення волі, безробіття, малозабезпеченість також важливі. Епідемічна ситуація ускладнюється великою міграцією населення, недостатнім харчуванням, вживанням алкоголю. Проте вирішальне значення щодо виникнення туберкульозу має комбінація зазначених вище факторів.

На другому місці за впливом у випадках пасивної поведінки груп захворювання на ТБ є когнітивний фактор. За умов, коли в Україні виявлення нових випадків цього захворювання відбувається переважно в пасивний спосіб, тобто за зверненням громадян, особливого значення набуває інформування населення щодо проблеми туберкульозу як інфекційної й соціальної хвороби, небезпечної для особистого та громадського здоров'я, щодо його симптоматики, профілактики та сучасних можливостей лікування, а також формування та дотримання здорового й морального способу життя тощо.

На третьому місці — медичний фактор. Показник сприйняття населенням доступності медичної допомоги, який можна вимірювати, зважаючи на реальні часові та матеріальні витрати різних соціальних груп населення, пов'язані з отриманням гарантованої (безкоштовної) медичної допомоги, що слід враховувати як суб'єктивну передумову тієї чи іншої поведінкової стратегії в царині здоров'я. Водночас об'єктивними індикаторами доступності послуг охорони здоров'я у разі, наприклад, із сільським населенням (як особливою соціальною групою) можуть бути показники середньої віддаленості місцевих закладів охорони здоров'я від отримувачів медичної допомоги або середнього часу, який сільські жителі витрачають на отримання медичної допомоги, причому не лише тривалість проїзду, а й час вимушеного очікування пацієнтів у чергах у медичних закладах. Групи ризику населення з низьким рівнем матеріального становища частіше порівняно з благополучними верствами мають утруднення в отриманні якісної медичної допомоги.

На четвертому місці за впливом перебуває спосіб життя, зокрема шкідливі звички; на п'ятому — економічний (фінансовий) фактор, тобто відсутність фінансів, недостатнє державне фінансування діагностики, лікування та профілактики захворювання на туберкульоз, відсутність коштів на проїзд тощо. До речі, необхідність витрат на проїзд до медичного закладу разом з побічними проявами хвороби та поганим станом здоров'я належать до топ-трьох потенційних причин відмови від лікування [Бар'єри, 2020].

Фактор стигматизації та самостигматизації і ціннісно-мотиваційний фактор виявилися менш впливовими щодо поведінки груп ризику захворювання на ТБ.

Гепатити. Вірусні гепатити (ВГ) через велику поширеність, особливості шляхів передання, труднощі діагностування, розвиток серйозних ускладнень хвороби, обмежений доступ до лікування, а також низький рівень усвідомленої поінформованості населення загалом та медичних працівників є значним тягарем для системи охорони здоров'я. Серед вірусних гепатитів найбільшу проблему становлять вірусні гепатити В (ВГВ) та С (ВГС), які призводять до 96% усіх смертей, пов'язаних з ВГ.

Хвороби, зумовлені хронічними ВГ, а саме цироз печінки та первинний рак печінки (гепатоцелюлярна карцинома) є значним тягарем для системи охорони

здоров'я, оскільки призводять до інвалідності, скорочення тривалості й зниження якості життя працездатного населення та передчасної смертності. Зокрема, за оцінками експертів, близько 57% випадків цирозу печінки та 78% випадків первинного раку печінки зумовлені впливом ВГВ та ВГС.

Відповідно до оцінних даних, в Україні близько 3,6% (1 585 080 осіб) мають хронічний вірусний гепатит С (ВГС) і 1,5% — вірусний гепатит В (ВГВ) (660 450 осіб). За офіційними даними, в Україні зареєстровано 82 564 осіб із ВГС та 23 687 осіб із ВГВ, що становить 5,2% і 3,4% від оцінної кількості, а це свідчить про те, що решта осіб не знають про свій діагноз. Незважаючи на велике поширення ВГ, доступ до їх діагностики та лікування залишається незадовільним [Проблематика, 2020].

За оцінками експертів, головні чинники, які найбільшою мірою впливають на пасивну поведінку ключових груп населення, що перебувають у зоні ризику інфікування гепатитами, — це:

- *медичний фактор*: незадовільний доступ ключових груп населення, які перебувають у зоні ризику інфікування гепатитами, до відповідних медичних послуг (обстеження, діагностики, лікування), брак лікарів, географічна віддаленість послуг, віддаленість від місця проживання до лікарень та проблеми з тим, щоб дістатися туди, брак коштів на транспорт, незадовільний доступ до програм профілактики, відсутність спеціальних програм профілактики гепатитів, ІПСШ для ЧСЧ, СП, відсутність регулярних медичних оглядів;
- *когнітивний фактор*: низька поінформованість населення щодо шляхів інфікування, діагностики, лікування, методів профілактики та безпечної поведінки, недостатнє розуміння ризиків щодо погіршення стану здоров'я внаслідок хвороби;
- *економічний (фінансовий) фактор*: недостатнє державне фінансове забезпечення діагностики, відсутність власних коштів на діагностику, тестування, необхідність проходити платну діагностику, висока вартість діагностики, недостатнє підтримання власного здоров'я через обмежене фінансове забезпечення;
- *спосіб життя*: шкідливі звички та нехтування санітарною гігієною, вживання алкоголю й наркотичних речовин;
- *стигматизація*: стигма з боку лікарів та оточення, самостигматизація, зневага до себе, нелюбов до себе, внутрішня гомофобія, низький або нульовий рівень толерантності до представників таких груп з боку оточення й медичного персоналу, міфи про недоступність послуг.

Також чинниками, які тією чи іншою мірою вплинули на формування пасивної поведінки, є соціально-економічні та соціально-демографічні: дохід, бідність, вік, освіта, оточення.

Отже, за оцінками експертів, найголовнішим чинником пасивної поведінки ключових груп населення, які перебувають у зоні ризику інфікування гепатитами, є медичний фактор.

За оцінками припущеннями, до 5% населення країни інфіковано вірусним гепатитом С і близько 2% — вірусним гепатитом В, що становить близько 2 млн

осіб. Тобто кожен шостий українець має вірус гепатиту В або С [Безкоштовні ліки, 2021].

«Більшість людей не знають про можливості доступу до лікування вірусного гепатиту С і через це вимушені відтермінувати лікування або платити за необхідну діагностику чи консультації. Ми як пацієнтська організація спрямовуємо свої зусилля на те, щоби кожен пацієнт із гепатитом С чи ко-інфекцією ВІЛ/ВГС знав про свої права й мав можливість безкоштовно проконсультуватися, обстежитися і вилікувати ВГС» (Дмитрієв С., директор з політики та адвокації БО «100% Життя») [Дослідження, 2021].

Важливим чинником пасивної поведінки є когнітивний фактор. Отже, непоінформованість про шляхи інфікування, доступність лікування гепатитів В і С і медичний фактор взаємопов'язані й мають суттєвий вплив на поведінку.

На третьому місці за впливом на формування пасивної поведінки — економічний фактор, відсутність фінансів на дороговартісну діагностику. Слід зазначити, що лікування вірусних гепатитів С і В сучасними препаратами здійснюється повністю безоплатно для пацієнта коштом державного бюджету [Чи доступні, 2021]. Але діагностика ВГС не входить у пакет медичних гарантій, через що пацієнти мають оплачувати її самостійно. Невиправдано завищена вартість досліджень, зайві аналізи та обстеження можуть стати бар'єром на шляху до вилікування, і це суттєво впливає на формування пасивної поведінки ключових груп населення, які перебувають у зоні ризику інфікування гепатитами.

Така оцінка свідчить також про вияви корупції. Додаткові витрати — суттєвий бар'єр на шляху до лікування. Якщо лікар каже, що треба придбати певні препарати, окрім тих, що закупаються за кошти бюджету, або зробити додаткові обстеження чи придбати ліки в конкретній аптечній мережі, пацієнт зазвичай робить це, бо довіряє своєму лікареві. Проте все перелічене є проявами корупції. За результатами дослідження, до 44% пацієнтів стикалися з подібними ситуаціями [Дослідження, 2021].

На четвертому місці — шкідливі звички, на п'ятому — стигматизація та самостигматизація.

Наявність структурних бар'єрів (стосовно доступу до послуг щодо ВІЛ, ПСШ, ТБ та гепатитів) підвищує вразливість щодо інфекцій і перешкоджає справедливому доступу до послуг, що є порушенням прав людини, поряд з велими поширеними випадками стигматизації та дискримінації; такі бар'єри продовжують ускладнювати доступ до медико-санітарної допомоги для груп населення, які можуть бути криміналізованими та маргіналізованими й зазнають підвищеного ризику захворювання на гепатит, — споживачів ін'єкційних наркотиків, чоловіків, які практикують секс із чоловіками, ув'язнених та працівників секс-індустрії.

Для розроблення та реалізації заходів боротьби з гепатитами можна використати успішний досвід здійснення програм в інших галузях охорони здоров'я, в тому числі програм боротьби з ВІЛ-інфекцією, туберкульозом, програм імунізації та надання довгострокової медико-санітарної допомоги. Для забезпечення охоплення спеціальних груп населення можна адаптувати інноваційні підходи до надання послуг щодо ВІЛ. Стратегії, спрямовані на підвищення якості та

зниження цін, які дали змогу швидкими темпами збільшити охоплення послугами ВІЛ-інфікованих осіб, становлять корисний досвід для розширення доступу до прийнятного за вартістю лікування вірусного гепатиту С. Прикладом того, як різні стратегії можна використовувати для охоплення послугами всіх спільнот та забезпечення доступу до ефективних, безпечних та прийнятних за вартістю вакцин, є програми імунізації [Глобальна стратегія, 2016].

Отже, за результатами експертного опитування виявлено низку чинників, які впливають на поведінку груп ризику щодо інфікування соціально-небезпечними хворобами. Серед них: ціннісно-мотиваційний фактор, шкідливі звички, соціально-економічний, економічний (фінансовий), медичний, когнітивний та соціальний фактори, стигматизація та самостигматизація (див. табл.). Виявлені чинники, певною мірою, впливають на поведінку всіх груп ризику, при цьому такий вплив залежить від того, у якій зоні ризику вони перебувають — інфікування ВІЛ, ІПСШ, ТБ чи гепатитами. У випадку ВІЛ ризикова поведінка залежить першою чергою від ціннісно-мотиваційних факторів, у разі ІПСШ — від економічних/фінансових, у разі ТБ — від соціально-економічних, а в разі гепатитів — від медичних факторів (див. табл.).

Таблиця

Головні чинники, які впливають на поведінку ключових груп населення, які перебувають у зоні ризику інфікування ВІЛ, ІПСШ, ТБ, гепатитами

ВІЛ	ІПСШ	ТБ	Гепатити
Ціннісно-мотиваційний	Економічний (фінансовий)	Соціально-економічний	Медичний
Шкідливі звички	Когнітивний	Когнітивний	Когнітивний
Медичний	Шкідливі звички	Медичний	Економічний (фінансовий)
Когнітивний	Медичний	Шкідливі звички	Шкідливі звички
Стигматизація, самостигматизація	Соціальний (статус, освіта)	Економічний (фінансовий)	Стигматизація, самостигматизація

Наголошуємо — неможливо пояснити поведінку груп ризику одним-двома факторами. Слід розглядати всі чинники, що впливають на поведінку у взаємозв'язку. Вибір тієї чи іншої поведінки може залежати також від територіальних обмежень (віддаленість медичного закладу від місця проживання пацієнта) або відмови від послуг медицини внаслідок поганої організації медичної допомоги (черга в реєстратурі, тривале очікування прийому лікаря та ін.).

Серед старшого покоління мають місце патерналістські настанови з огляду на досвід часів, коли про здоров'я громадян дбала держава, надаючи безкоштовну медичну допомогу. Молоде покоління готове самостійно дбати про своє здоров'я, вести здоровий спосіб життя, але вважає, що на нього впливає велика кількість факторів, які суттєво погіршують його і не залежать від їхньої поведінки.

Як показує досвід, найбільша ефективність профілактичних втручань досягається у тому випадку, якщо вони є теоретично та емпірично обґрунтованими,

тобто ґрунтуються на загальноновизнаних і перевірених у рамках наукових досліджень концепціях корекції поведінки.

Непропорційні ризики відображають типові моделі поведінки, притаманні представникам груп ризику, а також зумовлені особливими правовими та соціальними перешкодами, які підвищують ступінь їхньої уразливості. Ключові групи населення, які перебувають у зоні ризику інфікування ВІЛ впливають на динаміку епідемії й відіграють важливу роль у визначенні характеру та ефективності заходів із відповіді на ВІЛ. У більшості країн недостатній рівень охоплення й низька якість надання послуг для груп ризику продовжують послаблювати заходи із відповіді на ВІЛ. Усі країни мають усвідомити важливість охоплення послугами цих груп, розуміння їхніх потреб і надання їм справедливих, доступних і прийнятних послуг. Для досягнення цієї мети необхідно працювати з ключовими групами населення та їхніми мережами (партнерами), розвиваючи сферу надання послуг [Global, 2011]. Вважаємо, це стосується і груп ризику інфікування іншими соціально-небезпечними хворобами, такими як ППСШ, ТБ, гепатити.

Інтервенції, що сприяють зміні ризикованої поведінки ключових груп населення щодо власного здоров'я на здоров'язбережувальну

Програми зміни поведінки включають широкий спектр заходів і підходів, які зосереджені на впливі на поведінку особи, громади та суспільства. Зміна поведінки — відносно новий термін у сфері громадського здоров'я. Його не слід плутати з модифікацією поведінки — терміном, що має специфічне значення у клінічній психіатрії [Стратегии, 2008].

Програми зміни поведінки, як правило, ґрунтуються на кількох теоріях, розвинутих наприкінці 1980-х. Ці програми зазвичай сконцентровані на втручаннях — заходах, що допомагають людині чи громаді замислитись над ризикованими елементами їхньої поведінки та змінити їх.

Теоретичні моделі зміни поведінки задають загальну структуру, з урахуванням якої вибудовується цілісна модель втручання, спрямована на різні аспекти ризикованої поведінки. На нинішній час у світі розроблено велику кількість теоретичних моделей, що дають змогу з великою ймовірністю пояснювати, передбачати та змінювати поведінку, пов'язану зі здоров'ям. Найчастіше фахівці виокремлюють такі моделі, апробовані стосовно профілактики різних захворювань, включно з профілактикою ВІЛ-інфекції: соціально-когнітивна модель «Інформація — Мотивація — Поведінка» (Information-Motivation-Behavioral Skills model), «модель переконань, пов'язаних зі здоров'ям» (Health belief model), «транстеоретична модель» (Transtheoretical model), «теорія запланованої поведінки» (Theory of planned behavior), «модель дифузії інновацій» (Diffusion of innovations Model).

Зазначимо, що всі теоретичні концепції зміни поведінки мають низку спільних положень. Відмінності між теоріями зводяться до різних детермінантів і механізмів реалізації певних поведінкових змін. У практиці реалізації програм із профілактики наркозалежності, ППСШ та інших негативних явищ у царині громадського здоров'я можливе використання різних теоретичних підходів.

Превентивні програми можуть робити наголос на сприйнятті загрози (модель переконань, пов'язаних зі здоров'ям), на намірі діяти (теорія навмисної дії), на результативності розвитку специфічного поведінкового досвіду (теорія соціального навчання), на мотивованості й готовності до змін (транстеоретична модель), на впливі лідерів громадської думки (модель дифузії інновацій), на превентивному втручанні (соціально-когнітивна модель «Інформація — Мотивація — Поведінка») та ін.

Головним обмеженням багатьох теоретичних підходів є те, що вони концептуально-узагальнені та абстраговані від специфічності зовнішніх і внутрішніх складових ризикованої поведінки. Це стосується, зокрема, поведінки, пов'язаної із вживанням наркотиків, і сексуальної поведінки, що включає яскраво виражені емоційні складові, в тому числі переживання задоволення і потягу [Цветкова, 2006: с. 248].

Відсутність комплексних теорій сексуальної поведінки та поведінки, пов'язаної із вживанням наркотиків, змушує у розробленні програм профілактики спиратися на теорії щодо загальних аспектів здоров'я, соціальних дій і поведінкових змін. Однією з ключових ланок залучення людини до сексуальних контактів та вживання наркотиків є людські взаємини, проте наявні моделі поведінкових змін дуже часто не апелюють безпосередньо до таких унікальних аспектів цих взаємин, як любов, потяг, самооцінка, влада, виживання, інтимність, примус, довіра тощо. Водночас слабо вивченим є й внутрішні чинники ризикованої поведінки. Фахівці виділяють групи ризику за соціально-поведінковими ознаками, але мало що можуть сказати про індивідуальні психологічні детермінанти ризикованої поведінки. Складність людської поведінки, нерозривний зв'язок її з усім спектром людських взаємин, із психологічними та соціальними факторами створюють величезні труднощі для розроблення, планування, реалізації й оцінювання результативності превентивних програм. Як правило, сучасні ефективні інтервенції включають елементи різних теоретичних концепцій зміни поведінки або ґрунтуються на комбінації кількох теорій.

В Україні, за дуже нечисленними винятками, немає досвіду впровадження ефективних поведінкових втручань щодо соціально-небезпечних хвороб і, отже, немає розробленого теоретичного й практичного апарату управління епідеміями. Разом з тим, в Україні нагромаджено значний масив кількісних емпіричних даних про соціально-демографічний портрет і поведінку уразливих соціальних груп у контексті ВІЛ, ТБ, гепатитів та ІПСШ, який можна використати для обговорення перспектив практичного застосування розроблених у західній науці теоретичних концепцій.

Неблагополучна епідемічна ситуація із захворюваністю на інфекції, що передаються статевим шляхом (ІПСШ), та гемоконтактними інфекціями (ГКІ) у сучасній Україні диктує необхідність розроблення, апробації й упровадження на практиці нових моделей мультидисциплінарних поведінкових втручань для найвразливіших груп населення в царині здоров'я: людей, які вживають наркотики ін'єкційно (ЛВНІ), пацієнтів установ венерологічного профілю, працівників комерційного сексу, підлітків, мігрантів, ув'язнених, ВІЛ-інфікованих осіб, ВІЛ-дискордантних пар та ін. Як показує досвід, найбільша ефективність про-

філактичних втручань досягається у випадку їх теоретичного та емпіричного обґрунтування, тобто якщо вони ґрунтуються на загальноновизнаних і перевірених у рамках наукових досліджень концепціях корекції поведінки. Лікарі, які займаються профілактикою соціально значущих захворювань — дерматовенерологи, інфекціоністи, наркологи — часто зовсім не обізнані з теоретичними концепціями й моделями сучасного біхевіоризму, що лежать в основі превентивних інтервенцій, або вважають їх «розпливчастими», «нудними» та «марними» [Gandelman, Vogan, Dolcini, 2005: pp. 299–307].

Теоретична концептуалізація корекції поведінки — невіддільний базис будь-якого профілактичного втручання, що претендує на ефективність. Досі у більшості венерологічних та інших закладів охорони здоров'я нашої країни програми профілактики ІПСШ переважно зводяться лише до інформування пацієнтів про захворювання та превентивні заходи. У лікарів існує стійке переконання, що на осіб, схильних до ризику, можна вплинути, якщо робити наголос на небезпеці їхньої безвідповідальної поведінки, лякати, демонструючи жахливі ілюстрації, й т. ін., на небезпеці випадкових зв'язків та необхідності зміни ризикованої сексуальної поведінки. Такі «інтервенції» не ефективніші, ніж поради кинути курити чи скинути зайву вагу. Продаж сигарет не знизився внаслідок розміщення на пачках суворих попереджень з боку МОЗ і навіть страшних зображень легких курця. Так само марними виявляються плакати, що демонструють симптоми ІПСШ, на стінах венерологічних клінік [Grau, 2013: pp. 400–410]. Уже на початку XX століття, на зорі профілактичної медицини стало зрозуміло, що просте залякування людей з метою досягти здоровішої поведінки не є ефективним. Хоча інформація, що викликає дискомфорт і страх, добре запам'ятовується [Rhodes, 1990: pp. 1–11], її ефективність як мотиватора зміни поведінки є сумнівною, оскільки на залякування люди схильні реагувати відмовою від отримання подальшої інформації. Поведінка, ґрунтована на страху, може бути ірраціональною і замість усунення ризику призводити до його заперечення (позиція страуса, що ховає голову в пісок).

Зміна форм поведінки насправді вимагає набагато більшого, ніж просто розширення прав і можливостей окремих осіб, місцевих спільнот та груп населення, які є об'єктом впливу, за допомоги необхідної інформації. З тієї ж причини міркування про те, що окремі особи повинні з більшою відповідальністю ставитися до свого здоров'я, отримувати медичну допомогу та дотримуватися здоровіших форм поведінки, щоб уникнути порушення здоров'я на наступних етапах життя, мають спрощений характер і можуть навіть вважатися нереалістичними або значною мірою обвинувальними. Хоча підвищення рівня обізнаності та знань, а також зміна ставлення необхідні для зміни форм поведінки, цього зазвичай буває недостатньо, внаслідок цього зростає роль держави та соціальних інститутів у розробленні й реалізації комплексу законодавчих та регуляторних інструментів або у використанні як фінансових, так і нефінансових стимулів, що спонукають до переходу від нездорових до здорових форм поведінки на благо окремих людей та суспільства в цілому [Стратегії, 2008].

Найдієвішими інтервенціями, які сприяли б зміні ризикованої поведінки ключових груп населення щодо власного здоров'я на здоров'язбережувальну,

на думку більшості експертів, є: інформаційно-комунікаційна кампанія щодо зміни поведінки на більш безпечну (66%) і розширення державного фінансування континууму послуг у зв'язку з ВІЛ, ТБ, гепатитами, ІПСШ (66%) (рис. 2).

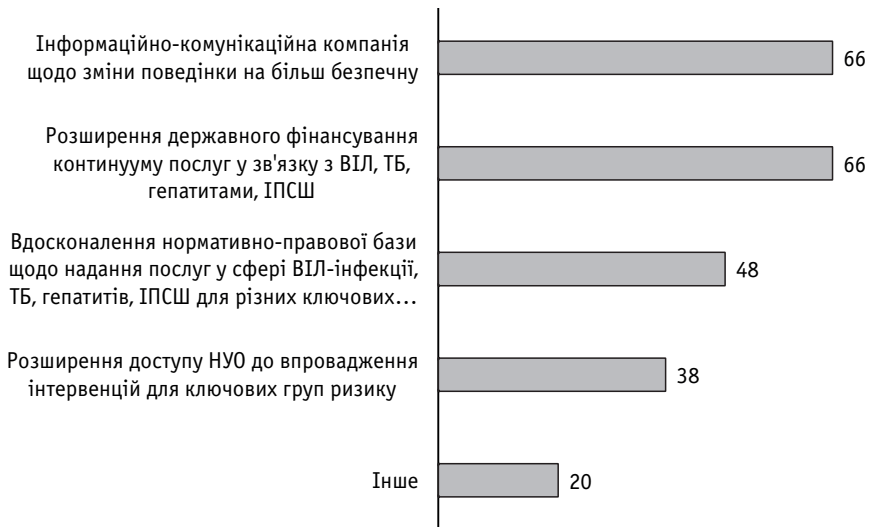

Рис. 2. Розподіл відповідей експертів на запитання: «Які інтервенції, на Вашу думку, сприяли б зміні ризикованої поведінки ключових груп населення щодо власного здоров'я на здоров'язберігальну?», %

Близько половини (48%) експертів вважають, що зміні ризикованої поведінки на більш безпечну сприяло б удосконалення нормативно-правової бази щодо надання послуг у сфері ВІЛ-інфекції, ТБ, гепатитів, ІПСШ для різних ключових груп населення. І більш як третина (38%) вказали на розширення доступу НУО до впровадження інтервенцій для ключових груп ризику.

Серед інших інтервенцій, на які звернули увагу поодинокі експерти, можна зазначити: безбар'єрний доступ до медичних послуг, особливо на первинному рівні; внесення змін до шкільного освітнього процесу в напрямі обізнаності щодо передання соціально-небезпечних хвороб; налагодження безперервності в наданні послуг, у тому числі соціальної та психологічної підтримки; озброєння фахівців НУО сучасними знаннями про лікування та функціонування системи охорони здоров'я в цілому, оскільки дуже часто саме вони є провідниками та відтворювачами міфів про недоступність лікування.

Досвід багатьох країн світу переконує, що для ефективної протидії соціально небезпечним хворобам самої лише інформації недостатньо. Навіть коли люди добре обізнані зі шляхами ураження інфекцією (ВІЛ, ІПСШ, ТБ, гепатити) та методами профілактики хвороб, що передаються статевим шляхом, знають про небезпеку вживання алкоголю і наркотичних речовин, вони не завжди можуть протистояти негативному впливу оточення, вибудовувати рівноправні стосунки, долати стреси, відмовлятися від небезпечних пропозицій. Необхідно впроваджувати нові інноваційні методи, які формуватимуть активну особистісну позицію / безпечну поведінку щодо профілактики соціальних хвороб та протидії негативним впливам соціального оточення.

Отже, всі ці заходи є, на наш погляд, важливі й роботу щодо зміни ризикованої поведінки на більш безпечну з метою профілактики поширення соціально небезпечних хвороб слід вести одночасно у кількох напрямках:

– **інформування та освічення населення для досягнення кращого розуміння проблеми.** Сьогодні медичні послуги досягнули того рівня, коли, наприклад, людина з ВІЛ за умови прийняття ліків може жити повноцінним життям і не бути джерелом захворювання. Програми грамотності щодо здоров'я, навчання та підтримки з питань сексуального життя можуть допомогти у покращенні обізнаності [Giving, 2013]. Будучи краще поінформованими, представники груп ризику можуть краще зорганізуватися задля підвищення обізнаності щодо своїх прав, потреб, політик та юридичних питань, які найбільше їх стосуються;

– **створення сприятливого середовища:** сприятливе законодавство, політичні та фінансові зобов'язання, в тому числі:

- 1) декриміналізація форм поведінки ключових груп населення; удосконалення нормативної бази щодо доступу до медичних послуг та інформування. Забезпечення обізнаності осіб з ключових груп населення зі своїми юридичними правами та правами людини як особистості, зокрема правом на охорону здоров'я, може покращити їхній доступ до медичних послуг;
- 2) подолання стигми та дискримінації. Зусилля щодо скорочення стигми та дискримінації на національному рівні, такі як популяризація антидискримінаційних та захисних політик для всіх груп ризику, можуть підтримати формування сприятливого середовища, особливо у системах охорони здоров'я та правосуддя [Katz, 2014];
- 3) розширення можливостей громади як вирішальна передумова для покращення умов життя груп ризику, розроблення стратегій для втручань з питань їхнього здоров'я та прав, подолання наслідків порушень прав людини, яких зазнають представники груп ризику. Розширення можливостей спільноти може набувати багатьох форм, таких як конструктивна участь осіб з груп ризику в організації послуг, надання послуг за принципом «рівний–рівному», впровадження правової грамотності та сервісних програм, сприяння групам і програмам, керівниками яких є представники груп ризику;

– **економічна доступність:** забезпечення надходження грошових ресурсів. Підтримка та фінансування з боку держави є дуже важливими. Публічно-приватне партнерство може допомогти збільшенню фінансування, мінімізації або скасуванню плати за послуги. За можливості, послуги необхідно надавати безкоштовно або за зниженою вартістю. Страхування або медичні субсидії мають покривати будь-яку плату за послуги;

– **втручання у сфері охорони здоров'я:** створення системи безперервного надання якісних і доступних послуг з профілактики та діагностики ВІЛ-інфекції, ТБ, ПСШ, гепатитів, насамперед представникам груп підвищеного ризику щодо інфікування цими хворобами, а також послуг з лікування, догляду і підтримки для людей, які живуть з ВІЛ і ТБ, у рамках реформування

системи охорони здоров'я через оптимізацію системи медичної допомоги та соціальних послуг, забезпечення професійної підготовки кадрів (сімейних лікарів, працівників установ і закладів, які надають послуги представникам груп підвищеного ризику щодо інфікування ВІЛ та їхнім партнерам, людям, які живуть з ВІЛ, хворим на ТБ, ІПСШ та гепатити);

- **поведінкові втручання:** надання інформації, мотивації, знань і навичок, що допомагають людям знизити рівень ризикованості поведінки та підтримувати цю позитивну зміну. Щоб зменшити ризик інфікування ВІЛ, ІПСШ, ТБ і гепатитами, люди повинні розуміти свій рівень ризику, бути впевненими у знаннях та навичках щодо ефективності для зменшення цього ризику.

Поведінкові втручання можуть бути спрямовані на окремих людей або на групи населення. Індивідуальне консультування варто зосереджувати на обізнаності людини щодо її особистого ризику та стратегії його зниження; наприклад, консультанти або громадські працівники можуть обговорювати поведінкові ризики клієнта, безпосередньо співвідносити його дії з ризиком інфікування ВІЛ, а також розглядати способи зниження цього ризику. З іншого боку, втручання за принципом «рівний–рівному» та групові сесії належить спрямовувати на підвищення загальної обізнаності про ризик, при цьому додаткова перевага групових сесій полягає в тому, що вони підтримують пошук дієвих стратегій зниження ризику. Також будуть корисними кампанії соціального маркетингу, які популяризують тестування, лікування та інші послуги.

Втручання, спрямовані на зміну поведінки, мають здійснюватися як частина інших втручань із комплексного пакету послуг, що включає втручання у сфері охорони здоров'я і стратегії для створення сприятливого середовища. Вони можуть відбуватися під час особистого спілкування або через засоби масової інформації чи цифрові засоби на зразок інтернету. Вибір змісту, підходу та засобу реалізації втручання має спиратися на належний аналіз місцевої ситуації. Хоча логіка поведінкових втручань ґрунтується насамперед на індивідуальній обізнаності та прийнятті рішення щодо ризику, такі втручання можуть також спрацьовувати на рівні громади. Наприклад, доцільно залучати лідерів громадської думки до навчання з питань спілкування зі своїм оточенням, внаслідок чого змінюватиметься сприйняття соціальних норм щодо ризиків та запобігання їм [Профілактика, 2018].

Низка поведінкових втручань здатна надати інформацію та сформувати навички, що сприятимуть зниженню ризику, профілактиці передання ВІЛ, ТБ, ІПСШ та гепатитів і підвищенню рівня користування послугами серед представників усіх ключових груп населення, які перебувають у зоні ризику інфікування ВІЛ, ІПСШ, ТБ, вірусними гепатитами та іншими соціально небезпечними хворобами.

Висновки

На сьогодні проблема ВІЛ-інфекції/СНІД, ІПСШ, ТБ та вірусних гепатитів вийшла за рамки суто медичної галузі та набула статусу проблеми загальнодержавного значення через невинне зростання темпів їх поширення серед населення України.

Ефективна відповідь на ВІЛ, ТБ, ІПСШ та гепатити не лише потребує надання послуг і розроблення програми підтримки для груп ризику інфікування цими хворобами, а й вимагає впровадження внутрішньосистемних та зовнішніх змін, яких можна досягти лише спільними зусиллями. Численні чинники, що впливають на поведінку і на особистий ризик виникнення соціально-небезпечних хвороб у представників ключових та уразливих груп населення, перебувають переважно поза їхнім особистим контролем. Зокрема, є ціла низка соціальних, правових, структурних та інших контекстуальних факторів, які підвищують рівень уразливості груп ризику до соціально-небезпечних хвороб та обмежують їхній доступ до отримання послуг у зв'язку з цими хворобами. До таких чинників відносять стигматизацію та дискримінацію, бідність, насильство й бездомність серед певних груп населення. Ці фактори впливають на рівень захищеності від соціально-небезпечних хвороб окремих осіб та груп населення; вони можуть обмежувати доступ до інформації, профілактичних послуг і засобів лікування та догляду, що певним чином впливає на їхню поведінку. Сучасна епідемічна ситуація потребує більш системного, послідовного, всеохопного та нормативно врегульованого підходу до протидії поширенню туберкульозу, ВІЛ, ІПСШ, гепатитів та інших соціально небезпечних хвороб на засадах запровадження багатовідомчого й багатосекторального підходу до протидії цим захворюванням, а також залучення до цього процесу ширшого кола зацікавлених сторін.

Необхідно сформувати комплекс соціально-економічних заходів щодо поліпшення умов та способу життя, навколишнього середовища, виховання тощо з метою створення умов, що внеможливають появу нових випадків інфікування туберкульозом та іншими соціально небезпечними інфекційними хворобами, а також передбачають здійснення діяльності, спрямованої на послаблення негативного впливу цих інфекційних хвороб на громади та українське суспільство як соціальну систему загалом. У разі такого комплексного підходу, профілактика у сфері запобігання поширенню туберкульозу та інших соціально небезпечних хвороб здійснюватиметься через виявлення, нейтралізацію або усунення причин та умов, що підтримують персистенцію біологічного збудника їх серед представників окремих соціальних груп і серед широких верств населення.

Перспективи подальших розвідок

Актуальним напрямом подальших розвідок є вивчення поведінкових стратегій у царині здоров'я, що може посилити та збагатити теоретичний і практичний потенціал досліджень, присвячених проблемам громадського здоров'я та поведінки, спрямованої на самозбереження.

Джерела

Бар'єри лікування туберкульозу в Україні: результати дослідження. (2020). Центр громадського здоров'я Міністерства Охорони Здоров'я України. Отримано з: https://phc.org.ua/sites/default/files/users/user90/Bariery_likuvannia_TB_report.pdf.

Безкоштовні ліки від вірусних гепатитів В та С доступні для мешканців Дніпропетровської області. (2021). Дніпропетровський обласний медичний центр соціально значущих хвороб. Отримано з: <https://www.facebook.com/dnepr.center/photos/a.572176229655561/1492819030924605/?type=3>.

В умовах епідемії COVID-19 не можна забувати про туберкульоз (2020). Громадський Простір. Отримано з: <https://www.prostir.ua/?news=v-umovah-epidemiji-covid-19-ne-mozhna-zabuvaty-pro-tuberkuloz>.

Волкославская, В.Н., Гутнев, А.Л. (2011). Динамика заболеваемости патологией кожи и инфекциями, передающимися половым путем, населения Украины за последние годы (2000–2010 гг.). *Актуальные вопросы дерматовенерологии и косметологии*, 15, 23–26.

Глобальная стратегия сектора здравоохранения по вирусному гепатиту 2016–2021. На пути к ликвидации вирусного гепатита. (2016). Всемирная организация здравоохранения. Отримано з: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/250042/WHO-HIV-2016.06-rus.pdf>.

Демченко, І., Скокова, Л., Булига, Н. (2020). *Індекс стигми людей, які живуть з ВІЛ*. АЦ «Соціоконсалтинг», БО «Всеукраїнська мережа людей, які живуть з ВІЛ/СНІД». Київ. Отримано з: <https://network.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/INDEKS-STYGMY-LYUDEJ-YAKI-ZHYVUT-Z-VIL-2.0-1-1.pdf>.

Дослідження доступності лікування коінфекції ВІЛ та вірусного гепатиту С в Україні. (2021). Центр громадського здоров'я Міністерства Охорони Здоров'я України. Отримано з: <https://phc.org.ua/news/doslidzhennya-dostupnosti-likuvannya-koinfekcii-vil-ta-virusnogo-gepatitu-s-v-ukraini>.

Здоровые модели поведения: больше внимания к анализу поведенческих и культурных факторов. (2019). Всемирная организация здравоохранения. Отримано з: <https://www.who.int/europe/ru/initiatives/healthier-behaviours-incorporating-behavioural-and-cultural-insights>.

Інфекції, що передаються статевим шляхом (ІПСШ). (2017). Центр громадського здоров'я Міністерства Охорони Здоров'я України. Отримано з: <https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/inshi-infekciyni-zakhvoryuvannya/infekcii-scho-peredayutsya-statevim-shlyakhom-ipssh>.

МіО в сфері громадського здоров'я. (2016). Альянс Громадського Здоров'я. Отримано з: <https://profihealth.org.ua/uk/lessons/138>.

Проблематика громадського здоров'я. (2020). Вінницький обласний центр контролю та профілактики хвороб МОЗ України. Отримано з: http://www.cgz.vn.ua/problematika-gromadskogo-zdorovya/problematika-gromadskogo-zdorovya_480.html.

Профілактика ВІЛ-інфекції, діагностика, лікування та догляд для ключових груп населення. Клінічна настанова, заснована на доказах. (2018). Державний експертний центр Міністерства охорони здоров'я України. Отримано з: https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2018_07_kn_profvil.pdf.

Сбор поведенческих данных для национальных программ по профилактике ВИЧ/СПИДа и ИППП. (2002). Совместный семинар ИМПАКТ/ФХИ/ЮНЭЙДС: отчет и выводы 1998. Отримано з: https://www.unaids.org/sites/default/files/media_asset/meetingbehavdata_ru_0.pdf.

Статистика з ВІЛ/СНІДу. (2022). Центр громадського здоров'я Міністерства Охорони Здоров'я України. Отримано з: <https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/vilsnid/statistika-z-vilsnidu>.

Стратегии изменения поведения людей: роль систем здравоохранения. (2008). Европейский региональный комитет. Пятдесят восьмая сессия. Тбилиси, Грузия, 15–18 сентября 2008. Всемирная организация здравоохранения. Отримано з: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0007/70189/RC58_rdoc10.pdf.

Цветкова, Л.А., Гурвич, И.Н., Шаболтас, А.В. и др. (2006). *Теоретические модели формирования, контроля и коррекции наркопотребления*. Санкт-Петербург.: Издательство Государственного Университета.

Чи доступні курси лікування гепатитів В/С на Сумщині? (2021). Сумська обласна військова адміністрація (2021, серпень 13). Отримано з: <http://sm.gov.ua/uk/arkhiv1/26047-chy-dostupni-kursy-likuvannya-hepatytiv-vs-na-sumshchyni.html>.

Бар'єри лікування туберкульозу в Україні: результати дослідження. (2020). Центр громадського здоров'я Міністерства Охорони Здоров'я України. Отримано з: https://phc.org.ua/sites/default/files/users/user90/Bariery_likuvannia_TB_report.pdf.

Безкоштовні ліки від вірусних гепатитів В та С доступні для мешканців Дніпропетровської області. (2021). Дніпропетровський обласний медичний центр соціально значущих хвороб. Отримано з: <https://www.facebook.com/dnepr.center/photos/a.57217622965561/1492819030924605/?type=3>.

Волкославская, В.Н., Гутнев, А.Л. (2011). Динамика заболеваемости патологией кожи и инфекциями, передающимися половым путем, населения Украины за последние годы (2000–2010 гг.). *Актуальные вопросы дерматовенерологии и косметологии*, 15, 23–26.

В умовах епідемії COVID-19 не можна забувати про туберкульоз (2020). Громадський Простір. Отримано з: <https://www.prostir.ua/?news=v-umovah-epidemiji-covid-19-ne-mozhna-zabuvaty-pro-tuberkuloz>.

Глобальная стратегия сектора здравоохранения по вирусному гепатиту 2016–2021. На пути к ликвидации вирусного гепатита. (2016). Всемирная организация здравоохранения. Отримано з: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/250042/WHO-HIV-2016.06-rus.pdf>.

Демченко, І., Скокова, Л., Булига, Н. (2020). Індекс стигми людей, які живуть з ВІЛ/СНІД. АЦ «Соціоконсалтинг», БО «Всеукраїнська мережа людей, які живуть з ВІЛ/СНІД». Київ. Отримано з: <https://network.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/INDEKS-STYGMY-LYUDEJ-YAKI-ZHYVUT-Z-VIL-2.0-1-1.pdf>.

Дослідження доступності лікування коінфекції ВІЛ та вірусного гепатиту С в Україні. (2021). Центр громадського здоров'я Міністерства Охорони Здоров'я України. Отримано з: <https://phc.org.ua/news/doslidzhennya-dostupnosti-likuvannya-koinfekcii-vil-ta-virusnogo-gepatitu-s-v-ukraini>.

Здоровые модели поведения: больше внимания к анализу поведенческих и культурных факторов. (2019). Всемирная организация здравоохранения. Отримано з: <https://www.who.int/europe/ru/initiatives/healthier-behaviours-incorporating-behavioural-and-cultural-insights>.

Інфекції, що передаються статевим шляхом (ІПСШ). (2017). Центр громадського здоров'я Міністерства Охорони Здоров'я України. Отримано з: <https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/inshi-infekciyni-zakhvoryuvannya/infekcii-scho-peredayutsya-statevim-shlyakhom-ipssh>.

МіО в сфері громадського здоров'я. (2016). Альянс Громадського Здоров'я. Отримано з: <https://profilhealth.org.ua/uk/lessons/138>.

Проблематика громадського здоров'я. (2020). Вінницький обласний центр контролю та профілактики хвороб МОЗ України. Отримано з: http://www.cgz.vn.ua/problematika-gromadskogo-zdorovya/problematika-gromadskogo-zdorovya_480.html.

Профілактика ВІЛ-інфекції, діагностика, лікування та догляд для ключових груп населення. Клінічна настанова, заснована на доказах. (2018). Державний експертний центр Міністерства охорони здоров'я України. Отримано з: https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2018_07_kn_profilvil.pdf.

Сбор поведенческих данных для национальных программ по профилактике ВИЧ/СПИДа и ИППП. (2002). Совместный семинар ИМПАКТ/ФХИ/ЮНЭЙДС: отчет и выводы 1998. Отримано з: https://www.unaids.org/sites/default/files/media_asset/meetingbehavdata_ru_0.pdf.

Статистика з ВІЛ/СНІДу. (2022). Центр громадського здоров'я Міністерства Охорони Здоров'я України. Отримано з: <https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/vilsnid/statistika-z-vilsnidu>.

Стратегии изменения поведения людей: роль систем здравоохранения. (2008). Европейский региональный комитет. Пятдесят восьмая сессия. Тбилиси, Грузия, 15–18 сентября 2008. Всемирная организация здравоохранения. Отримано з: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0007/70189/RC58_rdoc10.pdf.

Цветкова, Л.А., Гурвич, И.Н., Шаболтас, А.В. и др. (2006). *Теоретические модели формирования, контроля и коррекции наркопотребления.* Санкт-Петербург.: Издательство Государственного Университета.

Чи доступні курси лікування гепатитів В/С на Сумщині? (2021). Сумська обласна військова адміністрація (2021, серпень 13). Отримано з: <http://sm.gov.ua/uk/arkhiv1/26047-chy-dostupni-kursy-likuvannya-hepatytiv-vs-na-sumshchyni.html>.

Behavioural and Cultural Factors. (2022). The Behavioural and Cultural Insights (BCI) Hub. World Health Organization Regional Office for Europe. Retrieved from: www.bci-hub.org.

Gandelman, A.A., Vogan, S.A., Dolcini, M.M. (2005). Assessing HIV prevention provider knowledge of behavior science theory: building on existing intuitive experience. *Health Promotion Practice*, 6 (3), 299–307.

Giving young people information, skills and knowledge they need. (2013). Comprehensive Sexuality Education. United Nations Population Fund (2013, March 11). Retrieved from: <http://www.unfpa.org/public/home/adolescents/pid/6483>.

Global health sector strategy on HIV/AIDS 2011–2015. (2021). World Health Organization (2011, February 25). Retrieved from: http://whqlibdoc.who.int/publications/2011/9789241501651_eng.pdf.

Grau, L.E., Krasnoselskikh, T.V., Shaboltas, A.V., Skochilov, R.V., Kozlov, A.P., Abdala, N. (2013). Cultural adaptation of an intervention to reduce sexual risk behaviors among patients attending a STI clinic in St. Petersburg, Russia. *Prevention Science*, 14 (4), 400–410. DOI: 10.1007/s11121-012-0301-6.

Katz, I.T., Ryu, A.E., Onuegbu, A.G., Psaros, C., Weiser, S.D., Bangsberg, D.R., Tsai, A.C. (2014). Impact of HIV-related stigma on treatment adherence: systematic review and meta-synthesis. *Journal of the International AIDS Society*, 16 (3/2), 18640. DOI: 10.7448/IAS.16.3.18640.

Rhodes, F., Wolitski, R. J. (1990). Perceived effectiveness of fear appeals in AIDS education: relationship to ethnicity, gender, age, and group membership. *AIDS Education and Prevention*, 2 (1), 1–11.

UNAIDS Terminology Guidelines. (2007). Joint United Nations Programme on HIV/AIDS. Retrieved from: https://documentation.lastradainternational.org/lisidocs/unaidocs_07_terms_0607.pdf.

Отримано 21.02.2023

References

Are hepatitis B/C treatment courses available in Sumy Oblast? (2021). Sumy Regional Military Administration (2021, August 13). [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://sm.gov.ua/uk/arkhiv1/26047-chy-dostupni-kursy-likuvannya-hepatytiv-vs-na-sumshchyni.html>. [= Чи доступні 2001]

Barriers to tuberculosis treatment in Ukraine: research results (2020). Center for Public Health of the Ministry of Health of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://phc.org.ua/sites/default/files/users/user90/Bariery_likuvannia_TB_report.pdf. [= Бар'єри 2020]

Behavioral data collection for national HIV/AIDS and Sexually transmitted infections (STI) prevention programs (2002). IMPACT/FHI/UNAIDS joint seminar: report and conclusions of year 1998. [In Russian]. Retrieved from: https://www.unaids.org/sites/default/files/media_asset/meetingbehavdata_ru_0.pdf. [= Сбop 2002]

Behavioural and Cultural Factors (2022). The Behavioural and Cultural Insights (BCI) Hub. World Health Organization Regional Office for Europe. Retrieved from: www.bci-hub.org

Demchenko, I., Skokova, L., Bulyhga, N. (2020). *Stigma index of people living with HIV. Socioconsulting & Ukrainian network of people living with HIV/AIDS*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://network.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/INDEKS-STYGYMY-LYUDEJ-YAKI-ZHYVUT-Z-VIL-2.0-1-1.pdf>. [= Демченко 2020]

Free medicaments for viral hepatitis B and C are available to residents of the Dnipropetrovsk region (2021). Dnipropetrovsk Regional Medical Center for Socially Significant Diseases (2021, February 12). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.facebook.com/dnepr.center/photos/a.572176229655561/1492819030924605/?type=3>. [= Безкоштовні ліки 2021]

Gandelman, A.A., Vogan, S.A., Dolcini, M.M. (2005). Assessing HIV prevention provider knowledge of behavior science theory: building on existing intuitive experience. *Health Promotion Practice*, 6 (3), 299–307.

Giving young people information, skills and knowledge they need (2013). Comprehensive Sexuality Education. United Nations Population Fund (2013, March 11). Retrieved from: <http://www.unfpa.org/public/home/adolescents/pid/6483>.

Global health sector strategy on HIV/AIDS 2011–2015 (2011). World Health Organization (2011, February 25). Retrieved from: http://whqlibdoc.who.int/publications/2011/9789241501651_eng.pdf.

Global health sector strategy on HIV/AIDS 2011–2015 (2011). World Health Organization (2011, February 25). Retrieved from: http://whqlibdoc.who.int/publications/2011/9789241501651_eng.pdf.

Global health sector strategy on viral hepatitis 2016–2021: Towards ending viral hepatitis (2016). World Health Organization. [In Russian]. Retrieved from: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/250042/WHO-HIV-2016.06-rus.pdf>. [= Глобальная стратегия 2016]

Grau, L.E., Krasnoselskikh, T.V., Shaboltas, A.V., Skochilov, R.V., Kozlov, A.P., Abdala, N. (2013). Cultural adaptation of an intervention to reduce sexual risk behaviors among patients attending a STI clinic in St. Petersburg, Russia. *Prevention Science*, 14 (4), 400–410. DOI: 10.1007/s11121-012-0301-6.

Healthier behaviours: incorporating behavioural and cultural insights (2019). World Health Organization. [In Russian]. Retrieved from: <https://www.who.int/europe/ru/initiatives/healthier-behaviours-incorporating-behavioural-and-cultural-insights>. [= Здоровые модели 2019]

HIV prevention, diagnosis, treatment and care for main population groups. Evidence-based clinical practice (2018). State Expert Center of the Ministry of Health of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2018_07_kn_profvil.pdf. [= Профілактика 2018]

HIV/AIDS statistics (2022). Center for Public Health of the Ministry of Health of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/vilsnid/statistika-z-vilsnidu>. [= Статистика 2022]

Katz, I.T., Ryu, A.E., Onuegbu, A.G., Psaros, C., Weiser, S.D., Bangsberg, D.R., Tsai, A.C. (2014). Impact of HIV-related stigma on treatment adherence: systematic review and meta-synthesis. *Journal of the International AIDS Society*, 16 (3/2), 18640. DOI: 10.7448/IAS.16.3.18640.

Monitoring and Evaluation in the field of public health (2016). Public Health Alliance. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://profilhealth.org.ua/uk/lessons/138>. [= MiO 2016]

Public health issues (2020). Vinnytsia Regional Center for Disease Control and Prevention of the Ministry of Health of Ukraine (2020, July 30). [In Ukrainian]. Retrieved from: http://www.cgz.vn.ua/problematika-gromadskogo-zdorovya/problematika-gromadskogo-zdorovya_480.html. [= Проблематика 2020]

Research on treatment possibilities for HIV co-infection and viral hepatitis C in Ukraine (2021). Center for Public Health of the Ministry of Health of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://phc.org.ua/news/doslidzhennya-dostupnosti-likuvannya-koinfekcii-vil-ta-virusnogo-gepatitu-s-v-ukraini>. [= Дослідження 2021]

Rhodes, F., Wolitski, R. J. (1990). Perceived effectiveness of fear appeals in AIDS education: relationship to ethnicity, gender, age, and group membership. *AIDS Education and Prevention*, 2 (1), 1–11.

Sexually transmitted infections (STIs) (2017). Center for Public Health of the Ministry of Health of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/inshi-infekciyni-zakhvoryuvannya/infekcii-scho-peredayutsya-statevim-shlyakhom-ipssh>. [= Інфекції 2017]

Strategies for changing people's behavior: the role of health care systems (2008). European regional committee. Fifty-eighth session. Tbilisi, Georgia, September 15–18, 2008. World Health Organization. [In Russian]. Retrieved from: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0007/70189/RC58_rdoc10.pdf. [= Стратегии 2008]

Tsvetkova, L.A., Hurvych, I.N., Shaboltas, A.V. et al. (2006). *Theoretical models of drug usage formation, control and adjustment*. [In Russian]. St. Petersburg: Saint Petersburg State University Publisher. [= Цветкова 2006]

UNAIDS Terminology Guidelines (2007). Joint United Nations Programme on HIV/AIDS. Retrieved from: https://documentation.lastradainternational.org/lisidocs/unaid07_terms_0607.pdf.

Volkoslavskaya, V.N., Gutnev, A.L. (2011). Dynamics of skin pathology and sexually transmitted infections in the population of Ukraine in recent years (2000–2010). [In Russian]. *Contemporary issues in dermatovenereology and cosmetology*, 15, 23–26. [= Волкославская, Гутнев 2011]

We should remember about tuberculosis even in COVID-19 epidemic time (2020). Gromadskiy Prostrir 'Civil Society Platform' (2020, September 09). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.prostrir.ua/?news=v-umovah-epidemiji-covid-19-ne-mozhna-zabuvaty-pro-tuberkuloz>. [= В умовах 2020]

Received 21.02.2023

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО

Чинники, що зумовлюють поведінкові моделі уразливих груп населення за умов поширення соціально-небезпечних хвороб (за результатами експертного опитування)

У статті на основі аналізу результатів експертного опитування визначено основні моделі поведінки ключових груп населення, які перебувають у зоні ризику інфікування ТБ, ВІЛ, гепатитів, ППСШ (груп ризику) за умов поширення соціально-небезпечних хвороб. Виявлено взаємозв'язок між моделями/типами поведінки груп ризику і факторами, які вплинули на їх формування такими як: ціннісно-мотиваційний, соціально-економічний, фінансовий, медичний, когнітивний і соціальний фактори, а також стигматизація та самостигматизація. Наголошено, що неможливо пояснити поведінку груп ризику одним-двома чинниками. Слід розглядати всі фактори, що впливають на поведінку, у взаємозв'язку. Визначено, що найдієвішими інтервенціями, що сприятимуть зміні ризикованої та пасивної поведінки груп ризику на таку, що зберігає здоров'я, є: інформаційно-комунікаційна кампанія щодо зміни поведінки на більш безпечну, розширення державного фінансування континууму послуг у зв'язку з ВІЛ, ТБ, гепатитами, ППСШ; вдосконалення нормативно-правової бази щодо надання послуг у сфері ВІЛ-інфекції, ТБ, гепатитів, ППСШ для різних груп ризику, розширення доступу НУО до впровадження інтервенцій для груп ризику. Особливий акцент у статті зроблено на тому, що профілактична робота із запобігання поширенню епідемії ВІЛ/СНІДу передбачає здійснення поведінкових втручань на індивідуальному та соціальному рівнях. Пропонується розглядати протидію соціально небезпечним хворобам не як систему медичних заходів, а як складну комплексну політичну, управлінську, економічну, соціальну, медичну, гуманітарну, культурну тощо проблему, розв'язання якої суто медичними засобами та галузевим медичним управлінням не є ефективним.

Ключові слова: соціально небезпечні хвороби, групи ризику, ризикована поведінка, пасивна поведінка, здоров'язбережувальна поведінка, мотивація до збереження здоров'я, інтервенції, поведінкові втручання

GULBARSHYN CHEPURKO

Factors determining behavioral models of vulnerable population groups in situation of wide spread of socially dangerous diseases (according to expert survey results)

The article presents expert survey analysis results and defines major behavior models for main population groups in TB, HIV, hepatitis, STD infection risk zone (risk groups) in situation of wide spread of socially dangerous diseases. The correlation was detected between risk groups behavior models/types and their formation factors, including value-motivation, socio-economic, financial, medical, cognitive and social factors, as well as stigmatization and self-stigmatization. The research shows that it is impossible to relate risk groups behavior to only one or two factors. All influential factors should be considered in connection to each other. The article determines most effective interventions changing risk groups behavior from passive to health-preserving one, such as information and communication campaign on safe behavior; expanding state funding on HIV, TB, hepatitis, STDs services; legal framework improvement for services in field of HIV infection, TB, hepatitis, STDs for various risk groups; expanding NGOs' access to risk groups interventions. The article emphasizes the fact that preventive work against spreading HIV/AIDS epidemic involves behavioral interventions at individual and social level. It is proposed to consider the problem of socially dangerous diseases resistance not as a part of medical system only, but also as a part of political, managerial, economic, social, humanitarian and cultural problem that cannot be solved by branch medical management or medical means only.

Keywords: socially dangerous diseases, risk groups, risky behavior, passive behavior, health-preserving behavior, health motivation, interventions, behavioral interventions

СЕРГІЙ ТАРАДАЙКО,

кандидат філософських наук, письменник, есеїст (Запоріжжя)

SERGIY TARADAJKO,

Candidate of Sciences in Philosophy, writer, essayist (Zaporizhzhia)

tarada@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-8320-6447>

Щодо плавання «русів»

Це ви, наймудріші, посадили тих гостей у човен,
наділивши їх блиском і гордими іменами...

Ф.Ніцше. Так казав Заратустра

Питання про «русів» і нині ще залишається дратівливим і гострим. Адже, попри певні співзвуччя, — це прибульці зі Скандинавії. Власне, вікінги. Їй доводиться визнати, що давньоруська держава була створена саме ними. Це, звісно, заперечували дуже різні «патріоти» від історії й тому намагалися знайти «русів», які жили б у нашому краї до прибуття скандинавів. Утім усі, кого вдалося знайти, були на диво подібними до варягів. Отже: плавали, торгували та влаштували набіги.

Вже цілком очевидно, що державу тут і справді збудували ті вікінги. Питання, напевне, в іншому. Що саме дозволило це зробити? Коли начебто нечисленні групи людей підкорили собі купу племен і неосяжну територію. Та створили свою державу. За словами доволі знаного фахівця, Режі Буае, можна висунути припущення, що ті скандинави «відрізнялися особливими організаційними здібностями» [Boyer, 1991: p. 93].

Щоб якось осмислити цю непевну матерію, слід уважно розглянути вже згадане слово «руси». Того часу його вживали для позначення вікінгів. Але тільки таких, які пливли не на Захід, а на Схід і, після Фінської затоки, мали рухатися річками та Ладозьким озером у глибину суходолу. Їй долаючи різні «волоки», потрапляли до Волги чи Дніпра. Тоді природно, що слово це, власне, фінське: *Ruotsi*. Бо землі на початку цього маршруту були заселені переважно саме фінськими племенами.

До речі, слово *ruotsi* фінни вживають і нині, й воно вказує на шведів або на Швецію, — саме звідти походили ті прибульці. Можливо, це, зрештою, й сама назва, принаймні самі варяги вважали згадану назву за свою власну, сприймали ніби належне.

Цитування: Тарадайко, С. (2023). Щодо плавання «русів». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 169–175.

Цікаво, що найчастіше вони звалися «русами» за часів їхньої влади... Здається, це мало хто зауважив, але людина при владі ніколи не дозволятиме називати себе чужим і неприйнятним ім'ям, адже сама визначатиме, що саме для неї має підходити. — Це положення видається дуже важливим у Ніцше: «Право панів давати назви» [Ніцше, 2002: с. 196].

Та врешті, найцікавішим є значення самого слова *ruotsi*. Бо, звісно ж, якщо варяги вважали його своєю власною назвою, то пряме його сприйняття мало бути для них особливо суттєвим. Отже, дійсно позначило певну рису, примітну та характерну.

Це значення було суто практичним, а саме: «гребці, веслувальники». Про згадане розуміння часто пишуть у неоглядній літературі, що присвячена темі вікінгів. Але тим усе й вичерпується. Насправді ж ідеться про доволі суттєву рису, що, безумовно, заслуговує розгляду. Й варто наголосити: щоб осмислити скандинавів у сенсі саме *гребців*. Отже, тлумачити цю роботу не стільки в її «транспортному» розумінні, скільки в якомусь особливому, значно ширшому смислі.

До слова, тут відразу можна збагнути, чому йшлося про веслування. Згадаймо, що «русами» називали саме вікінгів, які рухалися на Схід, а відтак у глибину континенту. Вони мали плисти річками, а незрідка й перетягали свої суденця по суходолу. Це були не морські кораблі, що пливли переважно за допомоги *вітрила*. Головною рушійною силою тут і справді ставали звичайні *весла*, саме звідси ті «веслувальники».

Здавалося б, їхні рухи були досить одноманітні. Та варто придивитися уважніше, й ми побачимо дещо дуже цікаве. Певне, кожному, хто дійсно брався за весла, має відразу згадатися, що головне це ритмічно та рівномірно гребти з одного та другого борту. Коли гребнути лише з одного, то човен обертатиметься на місці, а якщо, приміром, з обох, але не зовсім одночасно, то відбуватиметься ризикання, й нелегко буде триматися курсу. Вже звідси стає зрозумілим, як узгоджено треба діяти веслами.

Тож якщо казати про «русів», очевидно, можна відзначити не лише важку роботу гребців, а й насамперед їхню *злагодженість* і згуртованість. Адже саме такі властивості потрібні для веслування. І в нашому випадку вони напевне найважливіші.

Це можна пояснити за допомоги принципу, де ціле більше за суму його частин. — Отже, вправності кожного окремо веслувальника, якщо скласти всіх їх до купи, ще недостатньо для руху... Має додатися щось іще, надособове та спільне, що вироблялося б у перебігу самого плавання. Тоді всі ці гребці перетворюються на таку собі *соціальну машину*, якщо взяти концепт, який Дельоз і Гваттарі застосували в «Анти-Едипі» [Дельоз, Гваттарі, 1996: сс. 153–155].

Непотрібно, певне, казати, що ця машина призначалася не для руху. Тобто йшлося про *соціальну машину*: вона пов'язувала гребців у неподільну, чудово злагоджену спільноту. Та «виробляла» загальне чуття причетності, притаманне для кожного.

Чи доречно наполягати на значенні веслування? — Це ж усього лише робота гребців, аби дістатися мети своєї мандрівки, дещо суто допоміжне. Та насправді треба зазначити, що варягами були люди, не занадто прив'язані до рідного

краю. Вони готові були, зрештою, залишитися в іншому місці. Чи навіть і загинути на чужині... Й тому щойно вони відчалювали від берега, вся сутність їхнього світу зосереджувалася на тому суденці. Й веслування ставало способом (і засобом!) існування.

Не дивно, що звалися вони саме *Ruotsi*, тобто гребці, веслувальники. Водночас така робота вимагала дуже високої злагодженості. Й давала чуття власне *су-спільної* дії. Що саме мало ввімкнути цю «соціальну машину»? Поза сумнівом — ідеться про *ритм*. І задавала його напевне людина, що сиділа на кермовому веслі, на кормі та щось вигукувала чи, може, просто співала.

Звичайно, люди здавна вже застосовували ритм, аби справді відчутти свою згуртованість у праці чи ритуалі. Чи, приміром, у військовому вишколі. Чи, врешті-решт, у танці. Так, у чудовому творі Еліаса Канетті «Маса і влада» добре зображено дійство, де люди танцюють і перетворюються на ніби небачене доти «чудовисько». — «І ось перед нашими очима вже танцює цілісне створіння з п'ятдесятьма головами, сотнею рук і сотнею ніг, що рухаються всі однаковісінько, в тому самому пориві» [Канетті, 2001: с. 25].

До згаданого тут явища слід уважно придивитися, бо воно має певні, саме дослідницькі перспективи. Вже багато хто каже, що письмові джерела щодо варягів є не надто надійними. Це свідчення літописців, які, звичайно, мали свої власні погляди чи навіть і зацікавлення. Не простіше досліджувати й артефакти з археології, бо варяги здавна перебували серед іншого люду, тому швидко все засвоювали та, зрештою, розчинялися...

Щодо взятого нами ритму, то перевага тут у тому, що немає потреби його пояснювати. Напевне, це почуття відоме *кожному* та достовірне й саме, так би мовити, по собі. Саме воно допомагає нам усвідомити найхарактернішу рису варягів, які звалися «гребцями». Дуже цікаво, що Ніцше згадує саме про веслування та вичерпування води (це необхідна частина роботи гребців), коли зображує різні втілення тої «магічної сили, яку забезпечує ритміка — наприклад, коли черпають воду або веслюють» [Ніцше, 2020: с. 89].

Уявити собі важливість отої «магічної сили» можна, послухавши гру певної кількості музикантів. І несуттєво — буде це великий оркестр або тріо чи кuartет. Або джазова команда. Хоча б якими справді довершеними будуть окремі партії, вони точно вкладатимуться в єдиний загальний ритм. І тої вимоги мають однаково дотримуватися і аматор, і досвідчений музикант, і віртуоз. — Інакше музика не відбудеться.

Питання: хто саме визначає той ритм? Якщо в оркестрі, то диригент, але настільки широкі склади нечасто можна зустріти; тобто здебільшого грає лише декілька музикантів. І вони самостійно та, здається, досить упевнено цю проблему розв'язують.

Адже всі музиканти десь усередині чують і відраховують отой ритм. Іноді це проявляється ще й назовні, коли хтось у команді трохи погойдується чи притупує ногою. Й постає парадокс — начебто, *ми самі* визначаємо певний ритм, але, з іншого боку, кілька тактів, і ритм уже домінує над нами та змушує нас уважно його дотримувати. І несе у собі дуже потужне чуття ледве не владної впорядкованості...

По суті, дещо подібне відбувається й у випадку веслування. Бо рухи всієї команди, тільки зараз уже гребців, якнайперше й суворо підпорядковані тому ритму, що його задає керманич. Отже, має постати слушне припущення: тут ідеться про *владу*, причому не стільки того керманича, скільки справді про владу самого ритму. Про *владу* взагалі.

Тоді можна казати, що «соціальна машина» цього суденця не тільки гуртує всю команду гребців, а й дає міцне почуття вирішальної ролі влади. Причому ці веслувальники не видаються пригнобленими. З одного боку, звичайно, вони дотримуються ритму. Проте, з іншого, самі ж його тримають. І кожен є не тільки підлеглим, а й, певною мірою, господарем, адже прямо й безпосередньо причетний до того владного ритму. Тобто *Ruotsi* (гребці!) були неначе позначені вже печаткою влади.

Тут окремо треба згадати про сцену з «Історії» Лева Диякона, де він описує зустріч імператора Візантії Цимісхія та князя Святослава, що сталася, за домовленістю, на березі ріки. Йі коли Цимісхій, у золочених обладунках, які виблискували на сонці, підїхав у супроводі вельми пишної кавалькади, до берега вже підпливав човен, де Святослав, узявши весло, так само гріб, як і всі його люди, «ніби він був одним із них» [Leo, 2005: p. 199].

Отже, належати до гребців означало не тільки виконувати певні дії. — Це насамперед означало бути частиною тої злагодженої команди, що справді мала «волю до влади». Так і треба врешті тлумачити давню назву *Ruotsi*.

Важливо наголосити, що прагнення тої влади, звісно, посилювала саме магія ритму. Це відзначив і Ролан Барт у курсі лекцій «Як жити разом», адже добре сформулював одну з особливостей розбудови чи не всякої влади: «Ми знову звертаємося до питання про глибинні стосунки влади та ритму. Найперше, що встановлює влада, — це ритм» [Barthes, 2012: p. 35].

Утім, у випадку «русів» усе, фактично, відбувалося на тому суденці. Тож у досить обмеженому й рухливому просторі. Та потрібно знов нагадати, що веслувальники не надто були прив'язані до країни свого походження, — значну частину життя вони сиділи на веслах, і порядки, встановлені на човні, визначали всю сутність їхніх уявлень. А найперше — потужне почуття влади, продиктоване саме ритмом їхньої спільної дії...

Саме звідси доречно повернутися до появи державності. Певне, спершу варяги не мали це на меті, тобто були зосереджені на торгівлі. Проте довгі маршрути (скажімо, «з варягів у греки») одразу вже вимагали мати надійні пункти зупинки, де можна було запастися товаром і провіантом. Або полагодити човни й зазимувати. До слова, з'ясувалося, що й самі по собі ці краї добре придатні для життя, коли порівнювати з умовами Скандинавії. При цьому знайшлися тут і товари, з якими вже варто було вирушати на схід і на південь, а саме: хутро й невільники. (Про це рідко хто згадує!) Відомо, що головною метою варягів лишилося саме *срібло*, збагачення.

Та, зрештою, певні пункти досить істотно посилились. Адже «руси» мали надійно контролювати свої водні маршрути й усі навколишні території. Не останньою чергою, для того, щоб отримувати данину, що ставала товаром. Отже потрібно було повністю підкорити собі тутешнє населення й закріпити на цю-

му просторі свою *владу*. Тож і справді дуже зміцнилися два центри: спершу Новгород, а згодом і Київ.

Але зазначені зрушення не здаються вже дивними й несподіваними. Справді, ті скандинави були не надто численними. Проте набута ними потуга визначалася не кількістю людей, а налаштованістю на владу. Її готовністю твердо та невідступно цю владу підтримувати. — Ми бачили, що таке почуття могло складатися за щоденного веслування, коли команда гребців, як єдиний і добре злагоджений механізм, як ота «соціальна машина», мала знаходити певний ритм і постійно його тримати...

Звичайно, може з'явитися запитання: чи варто пов'язувати такі різні начебто речі? Та важливо підкреслити, що наведене нами бачення відповідає вже сучасному погляду на суспільство. Приміром, якщо згадати визначальну книгу Фуко «Наглядати й карати», то, за його термінологією, тут ідеться про «мікрофізику влади» [Фуко, 2020: с. 40].

Не зайвим буде нагадати, що Фуко розглядає не стільки «суспільство», взяте за звичкою взагалі, скільки певні його сегменти й передусім інституції. Це в'язниця чи різні виховні заклади, навіть армія. Саме тут і трапляються відчутні прояви влади, що дотичні до самого людського тіла з його «силами» й «матеріальністю». Причому ця «мікрофізика» доволі влучно відображає таке суспільство взагалі.

Треба відзначити, що Дельоз у книзі «Фуко» чи не найвище оцінює його знахідку: ніби «виникло щось нове після Маркса» [Deleuze, 1988: р. 30]. Це дорого коштує!.. До слова, близькі підходи пропонує, власне, й Дельоз, адже варто згадати його концепт *agencement*.

Отже, йдеться про певне «розміщення», про певне «розташування». При цьому в англійському перекладі було вжито поширене тепер *assemblage*, тобто «збірка», «збирання», «складання», тож акценти змістилися на появу чогось єдиного й об'єданого. Між тим як у Дельоза (та, зрозуміло, Гваттарі) тут йшлося про структуру цієї «збірки», про співвідношення між елементами. Тим паче, що вони виявлялися надто різними, різнорідними. — Це люди, різні предмети, навіть і транспортні засоби.

Для прикладу можна згадати дуже наочне співвідношення, що його Дельоз і Гваттарі наводять у «Тисячі плато», — це «людина», «кінь» і «сідло». Чи «людина», «кінь» і «зброя». Ми бачимо тут епохальний, можна сказати, прорив у технологічному розвитку всього людства. Й на згаданому підґрунті були збудовані давні держави кочівників. Або, приміром, середньовічна, власне, лицарська культура.

Тож у нашому випадку, коли йдеться про веслування, можна побачити дещо дуже подібне й говорити про комбінацію: «люди», «весла» й «судно». Треба визнати, така «збірка» мала справді підводити до появи державності, бо прямо на тому судні працювала вже «соціальна машина», що виробляла потрібні для цього засоби. Це найперше: почуття влади та повна готовність її невтомно підтримувати. Це, звісно, й поява добре згуртованої спільноти, коли всі діють як один.

Окрім того, набута звичка до колективної дії була корисна не тільки при веслуванні. Бо, наприклад, якщо доводилося долати ті «волоки» (й тягти свої

суденця по землі), це вимагало не меншої згуртованості. Чи, зрештою, різні сутички, набіги й цілі походи. Треба знову зазначити, що метою варягів і справді було збагачення, тож отримати певну здобич у поході чи сутичці вдавалося лише разом, якщо стояти пліч-о-пліч.

У допитливого читача може з'явитися сумнів. — Якщо те веслування було настільки дієвим, то чому нічого подібного не почували раби на галерах? Адже начебто йшлося про ту саму комбінацію: «люди», «весла», «судно»...

Вся різниця тут у першому пункті, бо варяги були вільними людьми. Саме це й уможливлювало вже згадані спільні дії. Зовсім інша річ раби на галері. То була зовні схожа, проте відмінна за принципами машина, де раби працювали на веслах у примусовому порядку, тим часом як у варягів йшлося про самостійне встановлення свого ритму та владне його дотримання. Тож і владу вони вважали саме своєю.

Тобто, напевне, не випадково ті скандинави створили власну державу, що відіграла помітну роль у тодішньому світі. Не останньою чергою це сталося завдяки дуже звичному для них і природному веслуванню. Знову згадаймо, що звалися вони саме *Ruotsi*, тобто гребці. Хоч якою сміливою має здаватися наша версія, вона може бути непрямо підтверджена ще й долею тої держави, бо варто було варягам осісти на суходолі й покинути свої весла, так одразу розпочалися різні чвари та суперечки. Й держава врешті розпалася...

Лишилася лише назва, що походила від імені «русів». Отже, врешті різні частини тої держави починають уже рухатися хто в Європу, хто в Азію. Ті на Захід, а ті на Схід (і примітно, що таке відбувається ще й сьогодні!). Це й не дивно, бо підкорені племена дуже помітно різнились одне від одного за походженням і способом існування. Дуже різні були сусіди й обставини. Надалі, після монгольської навали, на східному боці з'являється зовсім інша, по суті, держава, яка, довго перебуваючи у залежності від Орди, стає такою ж азійською деспотією й успадковує від ординців істотну рису — розширення свого простору та захоплення територій.

Не дивно, що далі тут ухопилися за цю назву, бо вона дозволяла вже зазіхати на всі території, де колись існувала держава «русів». Адже триває це знов-таки ще й понині...

Запоріжжя, восени 2022 року

Джерела

Дельоз, Ж., Гваттарі, Ф. (1996). *Капіталізм і шизофренія: Анти-Едип*. Київ: КАРМЕ — СІНТО.

Канетті, Е. (2001). *Маса і влада*. Київ: Альтернативи.

Ніцше, Ф. (2002). *Генеалогія моралі*. В: Ф. Ніцше, *По той бік добра і зла. Генеалогія моралі*. Львів: Літопис.

Ніцше, Ф. (2020). *Весела наука*. Харків: Фоліо.

Фуко, М. (2020). *Наглядати й карати. Народження в'язниці*. Київ: Комубук.

Barthes, R. (2012). *How to Live Together: Novelistic Simulations of Some Everyday Spaces*. New York: Columbia University Press.

Boyer, R. (1991). *Les vikings: histoire et civilisation*. Paris: Plon.

Deleuze, G. (1988). *Foucault*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.

The history of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century (2005). Washington, DC: Dumbarton Oaks.

Отримано 04.01.2023

References

- Barthes, R. (2012). *How to Live Together: Novelistic Simulations of Some Everyday Spaces*. New York: Columbia University Press.
- Boyer, R. (1991). *Les vikings: histoire et civilisation*. Paris: Plon.
- Canetti, E. (2001). *Crowds and Power*. [In Ukrainian]. Kyiv: Alternatyvy. [= Канетті 2001]
- Deleuze, G. (1988). *Foucault*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Deleuze, G., Guattari, F. (1996). *Anti-Oedipus*. [In Ukrainian]. Kyiv: ARME — SINTO. [= Дельоз, Гваттарі 1996]
- Foucault, M. (2020). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. [In Ukrainian]. Kyiv: Komu-book. [= Фуко 2020]
- Nietzsche, F. (2002). On the Genealogy of Morality. In: F. Nietzsche, *Beyond Good and Evil. On the Genealogy of Morality*. [In Ukrainian]. Lviv: Litopys. [= Ніцше 2002]
- Nietzsche, F. (2020). *The Gay Science*. [In Ukrainian]. Kharkiv: Folio. [= Ніцше 2020]

Received 04.01.2023

СЕРГІЙ ТАРАДАЙКО

Щодо плавання «русів»

В есеї розглянуте дуже давнє та дратівливе питання стосовно «русів». Адже, врешті, це вікінги, скандинави. Й саме слово «руси» — це фінське *Ruotsi*, тобто «ребці», «веслувальники». Тому наголос у дослідженні було зроблено власне на веслуванні, на ритмі та необхідності його твердо дотримуватись. На відміну від історичного дослідження, це звернення до звичайного досвіду та спроба його тлумачити в історичному плані, що й виконується засобами вже сучасної філософії, — це відомі поняття про «соціальну машину» (Дельоз, Гваттарі) та «мікрофізику влади» (Фуко). Саме звідси, можливо, й постали потужна «воля до влади» та давньоруська держава.

Ключові слова: руси, *Ruotsi*, ритм, «соціальна машина» (Дельоз, Гваттарі), «мікрофізика влади» (Фуко)

SERGIY TARADAJKO

About The Rus' Voyage

The essay deals with a quite old and irritating issue of The Rus'. Generally, these are Vikings, Scandinavians; with the word Rus' coming from Finnish *Ruotsi*, that is 'rowers'. Therefore, the research places the emphasis actually on rowing, on the rhythm, which has to be firmly maintained. In contrast to a historical research, the study appeals to the common experience and makes an attempt of interpreting it in historical plane; this is carried out in terms of the modern philosophy; notably the concepts of 'the social machine' (Deleuze and Guattari) and 'micro-physics of power' (Foucault). It is from here on that the mighty 'will to power' and the ancient state of Rus' could have originated from.

Keywords: The Rus', *Ruotsi*, rhythm, 'the social machine' (Deleuze and Guattari), 'micro-physics of power' (Foucault)

Круглий стіл «Достовірність соціологічного знання: теоретико-методологічний, емпіричний та дискурсивний аспекти»

21–22 жовтня 2022 року в Інституті соціології Національної академії наук України проходив круглий стіл під назвою «Достовірність соціологічного знання: теоретико-методологічний, емпіричний та дискурсивний аспекти». Захід був присвячений пам'яті В.М. Ворони, академіка НАН України, директора Інституту соціології з 1992 до 2021 року, лауреата Державної премії в галузі науки і техніки. Подія відбулася в онлайн-режимі. Обговорювалися такі питання: а) теоретичні засади, методологічні принципи та емпіричні критерії достовірності; б) підходи до оцінювання достовірності та застосовувані інструменти; в) чинники, що впливають на достовірність даних дослідження; г) проблеми достовірності даних та обґрунтованості висновків у кількісних та якісних дослідженнях; д) виклики для масових соціологічних опитувань в Україні в умовах війни та ін. Було заслухано та переглянуто близько 15 доповідей і презентацій. Учасники круглого столу представляли низку організацій та установ: Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Національний університет «Одеська політехніка», Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, соціологічну службу Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Університет Масарика (Чеська Республіка) та незалежну соціологічну спільноту «Extreme Scan». Модерували захід Ольга Максименко (Інститут соціології НАН України), Олена Князева (соціологічний інформаційно-дослідницький центр «Пульс») та Максим Касянчук (Євразійська коаліція зі здоров'я, прав, гендерного та сексуального різноманіття). Технічну підтримку забезпечував заступник директора Інституту соціології Сергій Дембіцький. Виступи більшості учасників супроводжувалися запитаннями, коментарями та дискусією. Частину виступів подано далі.

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО (модератор),

магістр психології, провідний соціолог відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України (вул. Шовковична, 12, Київ, 01021)

Цитування: Круглий стіл «Достовірність соціологічного знання: теоретико-методологічний, емпіричний та дискурсивний аспекти» (2023). Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1, 176–214.

OL'HA MAKSYMENKO (moderator),

MA in Psychology, leading sociologist at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12 Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

olga.maksimenko.65@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2804-2790>

Вступне слово

Шановні колеги та любі читачі часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг»! До вашої уваги виступи десяти учасників круглого столу, на якому висвітлювалися питання достовірності соціологічного знання та її окремих аспектів. Захід, що його zorganizував відділ методології та методів соціології Інституту соціології Національної академії наук України, проходив 21–22 жовтня 2022 року в онлайн-овому форматі.

Передовсім варто наголосити, що круглий стіл було присвячено пам'яті Валерія Михайловича Ворони — академіка НАН України, директора Інституту соціології впродовж трьох десятиліть (з 1992 до 2021 року) та лауреата Державної премії в галузі науки і техніки. Цієї нагороди Валерій Михайлович (разом з іншими працівниками інституту — Євгеном Головахою, Наталією Паніною, Миколою Шульгою, Сергієм Макеєвим, Оленою Злобіною, Наталією Костенко, Миколою Чуриловим, Олександром Вишняком та Юрієм Саєнком) був удостоєний за роботу «Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві. Соціологічний моніторинг». Задум цього масштабного проекту, за словами Валерія Михайловича, полягав у тому, щоби мати вичерпну й об'єктивну картину українського суспільства та відстежувати її динаміку. Об'єктивність же, як відомо, є однією із ключових вимог до якості інформації, зокрема соціологічної, та підґрунтям її достовірності.

Український соціолог, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Володимир Волович тлумачив об'єктивність як визначальну характеристику інформації, що передбачає віддзеркалення справжніх властивостей та зв'язків об'єкта, його сутності. А достовірність він розглядав у парі із протилежною їй категорією імовірності. На думку В. Воловича, окреме висловлювання, концепцію чи теорію можна вважати достовірними, якщо є достатні підстави стверджувати, що їхня істинність остаточно встановлена. Таке знання не потребує доведень. Натомість імовірне знання потребує подальших доведень, оскільки є сумнівним щодо його істинності.

За такого підходу достовірність асоціюється з обґрунтованістю, доказовістю, беззаперечністю знання та довірою до нього. Звернімося до етимології слова «достовірний» — це «достойний (тобто гідний) віри». Цікаво, що його німецький відповідник (*glaubwürdig*) дослівно перекладається так само, тоді як англійський (*trustworthy*) — як «вартий довіри». Утім, у повсякденному житті не все те, що є достовірним (і обґрунтованим), вселяє довіру, і не все те, чому довіряють, є достовірним.

Наукове знання (як і науковці) далеко не завжди викликають інтерес з боку широкої публіки, іноді навіть навпаки — «програють у боротьбі за людські уми й серця», як свого часу підкреслила Наталя Отріщенко, лауреатка конкурсу «Кращий молодий соціолог року». Однією з причин такого становища дослідника вважає

вплив засобів масової інформації та соціальних мереж, котрі радше продукують і поширюють розважальний або провокативний контент, ніж спонукають до роздумів і змістовних дискусій.

Звісно, не слід забувати й про цілеспрямовані дезінформаційні кампанії, які ведуться на замовлення конкретних політичних сил чи груп інтересів. Про це писала американська дослідниця-кліматолог та громадська діячка Наомі Орескес у книгах «Торгівці сумнівами» («Merchants of doubt») та «Чому довіряти науці?» («Why trust science?»).

Тож перед нинішніми науковцями, зокрема соціологами, постає доволі складне завдання: не тільки професійно, з дотриманням усіх організаційних, методологічних і методичних вимог провести дослідження, зібрати, обробити та проаналізувати дані, а й належним чином донести результати своєї роботи до широкої публіки. Додає цьому завданню складності ще й сама природа інформації, яку ми одержуємо, досліджуючи те чи те суспільне явище, — суб'єктивні думки чи оцінки респондентів, котрі можуть бути упередженими або нещирими.

Повертаючись до тлумачення поняття «достовірність», варто згадати твердження учасника нашого круглого столу, професора Національного університету «Києво-Могилянська академія» Володимира Паніотто про те, що достовірність результату дослідження залежить від «якості первинної емпіричної інформації та якості методів її аналізу». У цьому разі достовірність знання є результативним показником, який вказує на обґрунтованість кожного етапу дослідження та кроків, здійснюваних у його межах.

Якість соціологічної інформації, а також репрезентативність даних були наскрізними темами, котрі обговорювалися на круглому столі під назвою «Вибіркові соціологічні дослідження в Україні: історія та сучасні проблеми». Цей захід відбувся в Інституті соціології НАНУ у липні 2017 року — з нагоди ювілею Миколи Чурилова, провідного наукового співробітника Інституту та тодішнього генерального директора компанії «Тейлор Нельсон Софрез Україна». Нинішній жовтневий круглий стіл став своєрідним продовженням того заходу і пройшов у вельми творчій та продуктивній атмосфері.

Висловлюємо вдячність усім, хто долучився до роботи нашого круглого столу, присвяченого проблемам достовірності соціологічного знання, — як доповідач, як гість або як автор чи співавтор тез виступів.

Тези доповідей учасників круглого столу

АНДРІЙ ГОРБАЧИК,

кандидат фізико-математичних наук, професор кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; провідний науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України

Можливі підходи до вимірювання достовірності результатів емпіричного соціального дослідження та відповідні інструменти

Я маю на меті говорити про те, яким, на мою думку, має (або ж може бути) зміст властивості під назвою «достовірність» та якими, відповідно, є (або можуть бути)

підходи й інструменти для вимірювання та оцінювання достовірності результатів емпіричних соціологічних досліджень.

Я фокусуватимуся саме на достовірності результатів соціологічних досліджень, передовсім емпіричних, і зараз спробую пояснити, чому. Коли ми говоримо про «достовірність знання», то це, на мою думку, стосується радше філософської тематики. Звісно, є галузі під назвою «соціологія знання» чи «соціологія соціології», але ми зазвичай, коли розглядаємо методологічні питання, ведемо мову про певне дослідження, про характеристики цього дослідження та про характеристики отриманих результатів.

Ми спираємося на те, що знання (зокрема соціологічне) є продуктом дослідження (а можливо, й кумулятивним продуктом багатьох досліджень). Достовірне знання є продуктом тих досліджень, які мають певні якості. Зокрема, ми говоримо про дослідження *валідні, надійні, відтворювані, адекватні реальності* (тобто такі, що здійснюють адекватний опис, пояснення чи прогнозування реальності), про *узгоджені з раніше проведеними дослідженнями* (себто про такі, чії результати можуть бути додані до вже нагромадженого теоретично обґрунтованого знання). Отже, ми можемо масштабувати властивість достовірності та припустити, що достовірне знання є продуктом достовірних досліджень.

У цьому контексті ми говоримо про валідність тому, що одним із можливих варіантів перекладу терміна «достовірність» англійською є саме «*validity*». Тому цілком природно виникає питання про те, чи справді достовірність є певною властивістю знання (дослідження, методу, процесу та результату вимірювання, емпіричних даних тощо), чи ми маємо справу суто зі зміною в термінології, пов'язаною з відмовою від терміна «валідність» як кальки з англійської.

Ми здебільшого говоримо про «валідність вимірювання», «валідність методу» або «валідність дослідження». Тож яким має бути валідне емпіричне дослідження, в чому його особливість?

Дослідження — це процес, різновид діяльності людей. Певна якість результату діяльності (йдеться про будь-яку якість, зокрема валідність та достовірність) забезпечується якістю самого процесу. Високої якості дослідження дає високої якості результати, тобто високої якості емпіричні дані, а також опис, пояснення, прогнози та висновки. Інакше кажучи, для поставленого адекватно реальності завдання коректно застосовані й адекватні цьому завданню методи дають високої якості результат. Щоб одержати такий результат, дослідник має відповідно до мети дослідження здійснити такі кроки:

- на обґрунтованих теоретичних засадах сформулювати дослідницьке питання стосовно певного фрагмента соціальної реальності;
- виокремити необхідні для формалізації дослідницького питання поняття, виконати для цих понять концептуалізацію (теоретичний вимір) та операціоналізацію (емпіричний вимір, що завершується переходом до змінних);
- у разі необхідності сформулювати в термінах змінних гіпотези — як певну формалізацію дослідницького питання, як можливі варіанти відповіді на поставлене дослідницьке питання;
- з огляду як на внутрішню, так і на зовнішню валідність розробити дизайн дослідження;

- обрати відповідний метод та зібрати емпіричні дані;
- обрати методи аналізу даних та зробити на підставі зібраних даних необхідні для розв'язуваного завдання опис, пояснення та прогноз;
- виконати перевірку сформульованих гіпотез та зробити висновок стосовно них;
- сформулювати валідні (адекватні теорії, на якій ґрунтується дослідження) та надійні (такі, що за необхідності можуть бути відтворені іншим дослідницьким колективом) висновки з проведеного аналізу.

Для встановлення відповідності теорії/моделі емпіричним даним (тобто реальності, що ми її маємо в результатах власних спостережень) застосовуються процедури математичної статистики та вибіркового методу. Репрезентативність, котра є одним із ключових понять вибіркового методу, може в такому контексті розглядатися також у світлі валідності. Репрезентативність — це властивість вибірки представляти певні (що цікавлять дослідника, що є предметом дослідження) параметри генеральної сукупності. Ми говоримо про «нерепрезентативну» вибірку тоді, коли не можемо оцінити її репрезентативність. У такому разі ми просто не можемо говорити про довіру до одержаних даних та до результату дослідження. Утім, у межах систематичного застосування вибіркового методу, на мій погляд, краще говорити про «низьку» чи «недостатню» репрезентативність.

Висновки, отримані на вибіркових даних, що недостатньо репрезентують генеральну сукупність, не можуть бути «достойними» довіри, тобто не є достатньою мірою достовірними. Отже, ми можемо наводити аргументи на користь високої достовірності тоді, коли маємо відповідний рівень довірчої ймовірності або значущості для висновку. Інакше кажучи, для певного класу завдань ми можемо вважати статистику достатньою (хоч і не необхідною) умовою обґрунтування достовірності (йдеться про достовірність як достатньо обґрунтовану відповідність реальності). Утім, це стосується кількісних, а не якісних досліджень, для яких критерії валідності не базуються на статистиці. Для якісних досліджень передбачено інші підходи до оцінювання валідності.

І, звісно, потрібно розуміти, що валідність обов'язково ґрунтується на теоретичних засадах дослідження. Тому вона тісно пов'язана з теоретичними уявленнями дослідника. Можна стверджувати, що «валідність» стосується співвідношення методів та цілей конкретного дослідження, а не просто якоїсь універсальної чи стандартизованої процедури. Валідність у широкому розумінні стосується зв'язку між розглянутим у дослідженні й тим, що виходить за межі розглянутого, є зовнішнім щодо самого дослідження, є для дослідника тією реальністю, яка, власне, вивчається.

Отже, як перший крок до вимірювання достовірності, на мою думку, доцільно розглядати цю властивість (тобто «достовірність») у просторі двох вимірів — валідності та надійності. Висока достовірність — це висока валідність та надійність водночас.

МИКОЛА ЧУРИЛОВ,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України

Достовірність інформації та її найпростіша структура

Достовірність соціологічної інформації — це властивість інформації бути правильно сприйнятою дослідником під час її збирання. Зумовлюється такими чинниками:

- зазначенням (і для дослідника, і для респондента) точного часу, коли відбулася обговорювана подія;
- джерелами, звідки респондент отримав інформацію, що цікавить дослідника;
- наскільки правильно опитувані сприймають інформацію, про яку йдеться в дослідженні, та наскільки точно її передають;
- надійністю самої методики для «зняття» соціологічної інформації.

Однією з характеристик достовірності соціологічної інформації є її досяжність. Варто зауважити, що проблема досяжності ніколи не була предметом спеціального аналізу — автори, котрі описують процес збирання інформації в соціальних дослідженнях, не приділяють окремої уваги цьому аспекту. В межах пропонованого матеріалу досяжність інформації обговорюватиметься з огляду на особливості формування вибірки. Розглянемо кілька різновидів цього процесу.

Почнемо з опису процесу формування випадкової вибірки. Загальновідомо, що між теоретично розрахованою вибіркою (вбірковою сукупністю, яку розробляє дослідник до початку польового етапу дослідження) та реальною вибіркою (вбірковою сукупністю, яка реалізується інтерв'юерами в процесі збирання інформації) існує суттєва відмінність. Це пояснюється тим, що частина респондентів виявляється недосяжною з низки причин, що можуть мати як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. До суб'єктивних причин належать ті, котрі повністю залежать від учасників процесу спілкування — респондента та інтерв'юера:

- немотивована відмова респондента від опитування;
- невміння дослідника заохотити респондента до участі в опитуванні;
- стан респондента перед початком опитування;
- низька виконавська дисципліна інтерв'юера, що виявляється в небажанні вдруге чи втретє відвідати респондента, який не зміг пройти опитування вперше (або зателефонувати цій людині). Перелік таких причин можна продовжити.

Утім, існують і об'єктивні причини недосяжності респондентів. До них належать:

- відсутність респондента в період опитування (через зайнятість на роботі, відрядження, хворобу, відпустку тощо);
- помилки в адресах респондентів — відсутність вулиці (або будинку чи квартири), які мали бути зазначені в завданні для інтерв'юера, або ж неправильно зазначена адреса, відсутність конкретного респондента за вказаною адресою тощо;
- відсутність когось у помешканні в момент відвідування інтерв'юером.

Донедавна в масових дослідженнях, де застосовувався випадковий добір респондентів (за умови, що пошук потенційних учасників опитування не вимагав від інтерв'юера особливих зусиль), досяжність (або *response rate*) зазвичай становила не більш як 65–70% (у разі трикратного відвідування респондента інтерв'юером). Це

означало, що лише близько двох третин було опитано відповідно до розроблених дослідниками схем пошуку та відбору респондентів, а решта (30–35%) були залучені в дослідження за схемами, відмінними від початкових.

Ступінь досяжності в очних (*face-to-face*) опитуваннях має розглядатися і як сезонне явище. Не завжди він залишається тим самим. Улітку, наприклад, ступінь досяжності різко знижується, тоді як у період з пізньої осені до ранньої весни (якщо інші обставини не змінюються) сягає максимуму (65–70%), а навесні й восени знову дещо знижується. Це пов'язане з сезонною міграцією основних груп населення: літо — період відпусток, осінь і весна — виїзд міського населення на присадибні ділянки чи дачі та участь сільського населення в сільськогосподарських роботах. Зважаючи на цей нюанс, дослідники, а також (і особливо) замовники дослідження мають усвідомлювати ризик, на який вони йдуть, коли вирішують провести дослідження, скажімо, в літні місяці.

Що стосується недосяжності в заочних опитуваннях, то вона спричинена переважно відсутністю телефонів у респондентів, котрі належать до необхідної для опитування групи.

Утім, щойно описана ситуація з досяжністю респондентів залишалася досить стабільною доти, поки у великих містах нашої країни не почали масово встановлювати кодові замки на дверях під'їздів або ж у самих під'їздах не почали чергувати консьєржі. Сьогодні цей показник (для більшості досліджень) коливається в діапазоні 35–40%. Що ж мають робити дослідники, щоби підвищити досяжність респондентів у масових опитуваннях?

По-перше, збільшити кількість обов'язкових відвідувань інтерв'юерами адрес, зазначених у схемі відбору. Зрозуміло, що такий захід передбачає підвищення оплати роботи інтерв'юерів і, відповідно, призводить до здорожчання самого дослідження. Однак миритися з низьким рівнем досяжності у масових опитуваннях наврог чи припустимо.

По-друге, формувати у великих містах країни бази адрес на підставі ЖЕКів (ОСББ), поштових відділень, виборчих дільниць або ж у якийсь інший спосіб. До недавня джерелом такої інформації слугувала телефонна база адрес. Її можна було пов'язати із базою адрес, сформованою дослідниками. Це було доволі ефективно, якщо взяти до уваги, що рівень телефонізації, особливо у великих містах, був достатньо високим. Проте сьогодні телефонні бази фактично припинили своє існування.

На наш погляд, існує ще один метод підвищення досяжності в масових опитуваннях — проведення цих опитувань із застосуванням панелей. Цей спосіб має як певні переваги, так і недоліки. Тому дослідники мають розглядати цю пропозицію в індивідуальному порядку.

Якщо для масових опитувань досяжність є доволі низькою, але все одно сягає 30–35% і більше, то для опитувань експертів чи досліджень у царині бізнесу вона зазвичай не перевищує 5–8%. Причому в деяких випадках ця цифра може бути ще нижчою. Передовсім це зумовлено тим, що наші інтерв'юери намагаються опитати так звані елітні групи — представників ділової, наукової, політичної еліти тощо. Здебільшого респонденти з цих категорій надзвичайно зайняті, неохоче контактують з інтерв'юерами; крім того, до них важко дістатися, оскільки вони мешкають в елітних будинках та заміських кварталах, а їхніх адрес і телефонів немає в довідни-

ках. Усе це ускладнює контакти з елітою та з експертами вищого рівня, роблячи їх важкодоступними для дослідження.

Коли ж виконується дослідження важкодоступних груп респондентів із груп ризику, то використовують дещо інші підходи до відбору й опитування потенційних учасників. У низці європейських країн, окрім традиційних методів (як-от «снігова куля» для пошуку респондентів або ж опитування респондентів у місцях їхнього традиційного перебування), застосовується й інша методика. Вона полягає в тому, що до початку масових досліджень серед груп ризику провадиться підготовча робота з пошуку та підготовки інтерв'юєрів з того середовища, котре планують вивчати. Як показує практика, у такий спосіб удається опитати 30–40% від усього числа респондентів, що долучилися до дослідження.

Хотілося би відповісти на одне доволі просте запитання: «Для чого взагалі потрібно обчислювати досяжність у дослідженні?». Коли йдеться про випадкові вибірки, то відповідь уже дана вище — щоб оцінити обсяг теоретично розрахованої вибірки¹, за яким і визначають випадкову похибку вибірки. У разі спрямованих (невипадкових) вибірок досяжність указує на ефективність обраної стратегії пошуку респондентів для опитування. Якщо досяжність низька, то це означає, що стратегія пошуку респондентів була обрана чи сформульована неправильно і наступного разу її потрібно переглянути. Іншого пояснення для цього ми не бачимо.

На нашу думку, потрібно зробити ще одне зауваження стосовно обсягу вибіркової сукупності для спрямованих вибірок. Вони здебільшого не є репрезентативними — особливо ті, що застосовуються в маркетингових дослідженнях², оскільки нічого не відомо про генеральну сукупність (точніше, немає статистичного опису об'єкта дослідження). Дослідник будує стратегію вибірки, керуючись методом основного масиву або ж міркуючи на кшталт «Мені так здається», «Це найдоцільніше», «Досвід мені підказує» тощо. Визначаючи обсяг вибіркової сукупності, дослідник спирається на те, щоби масиви та підмасиви, які він аналізуватиме, були статистично наповненими. Похибки вибірки (ані випадкові, ані спрямовані) у такому разі не обчислюються.

Наприкінці хотілося б зауважити ось що. Не надто досвідчені дослідники іноді намагаються поєднати непоєднуване: схеми випадкового добору респондентів (або підприємств) зі схемами квотного добору цих об'єктів. Спираючись на власний дослідницький досвід, ми можемо сказати, що досяжність у таких опитуваннях становитиме вже не відсотки, а лише часточки відсотків.

1 Якщо до початку дослідження не оцінювали дизайн-ефект та досяжність у процесі опитування.

2 У маркетингових дослідженнях найчастіше вивчаються погляди, цінності та установки споживачів певних товарів та послуг.

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО,

магістр психології, провідний соціолог відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України

Критерії оцінювання достовірності кількісних та якісних досліджень¹

Людина, імовірно, повірить в істинність того,
чому віддає перевагу.

Френсіс Бекон, «Новий Органон»

Кількісні та якісні дослідження ґрунтуються на різних дослідницьких парадигмах, які віддзеркалюють науковий світогляд дослідника. Певна річ, методологія, методи та результати цих досліджень теж відрізняються. Тож щоб належним чином оцінити якість наукового дослідження, варто застосовувати одні критерії для кількісних методів, інші — для якісних².

1. Кількісне дослідження

Згідно із визначенням А. Браймана та Е. Бел, кількісне дослідження передбачає збирання числових даних і бачення зв'язку між теорією і дослідженням як дедуктивного, схильність дослідника до природничо-наукового підходу (особливо до позитивізму) та об'єктивістське розуміння соціальної реальності. Генерування даних зазвичай відбувається шляхом експериментів та опитувань, аналіз — за допомоги статистичних тестів (зокрема ANOVA).

Якість кількісного дослідження може бути оцінена на підставі: а) внутрішньої та б) зовнішньої валідності; в) надійності; г) об'єктивності.

Опис кожного із цих критеріїв подано далі.

А. Внутрішня валідність (*internal validity*).

Дослідження є внутрішньо валідним, якщо воно здатне встановити, чи існує причинний зв'язок між однією або більше незалежними змінними та однією або більше залежними змінними, тобто таке дослідження є пояснювальним. Дослідження є внутрішньо валідним, якщо в ньому якомога менше змінних, що втручаються (*confounding variables*), інакше кажучи — змінних, котрі впливають як на залежні, так і на незалежні змінні. Особливістю змінних, що втручаються, є те, що

1 Доповідь базується на перекладі статті під назвою «Достовірність дослідження», що її опублікувала викладачка Мюнхенської школи бізнесу Ева Штумпфегер. Докладніше див.: Stumpfegger, E. (2017, November 7). Trustworthiness of research. *Munich Business School Insights*. Retrieved from <https://www.munich-business-school.de/insights/en/2017/trustworthiness-of-research>

2 Підходи до оцінювання достовірності та вимоги до організації й проведення кількісних та якісних досліджень висвітлено, зокрема, у таких працях: Bryman, A., & Bell, E. (2011). *Business research methods* (3rd ed.). Oxford, England: Oxford University Press; Campbell, D.T., & Stanley, J.C. (1963). *Experimental and quasi-experimental designs for research*. Boston, MA: Houghton Mifflin Company; Creswell, J.W. (1998). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions*. Thousand Oaks, CA: Sage; Denzin, N. (1970). *The research act: A theoretical introduction to sociological methods*. Chicago, IL: Aldine Publishing Company; Goertz, G., & Mahoney, J. (2012). *A tale of two cultures: Qualitative and quantitative research in the social sciences*. Princeton, NJ: Princeton University Press; Huitt, W., Hummel, J., & Kaeck, D. (1999). *Internal and external validity: General issues*. Retrieved from <http://www.edpsycinteractive.org/topics/intro/valdgn.html>; Lincoln, Y.S., & Guba, E.G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Thousand Oaks, CA: Sage та ін.

дослідник не в змозі контролювати або усунути їхній вплив. Через це встановлена кореляція виявляється хибною, а результати — помилковими.

З одного боку, внутрішня валідність дослідження пов'язана з тим, наскільки добре воно підготовлене і проведене. Це стосується дизайну дослідження, операційних дефініцій, того, в який спосіб вимірюються змінні, що саме вимірюється, а що — не вимірюється. З іншого боку, внутрішня валідність визначає, наскільки впевнено можна судити про те, що зміна в залежній змінній була викликана винятково незалежною змінною, а не якимись сторонніми чинниками.

Д. Кемпбел та Дж. Стенлі у своїй вичерпній праці з експериментального та квазі-експериментального¹ дизайну окреслили та описали вісім загроз для внутрішньої валідності:

- історія (тло дослідження). Якщо дані збираються протягом тривалого періоду, то вони, найімовірніше, зазнаватимуть впливу якихось унікальних подій, що стануться за цей період в житті учасників дослідження (або вражень чи переживань, пов'язаних із цими подіями). Такі події чи переживання функціонуватимуть як додаткові, незаплановані, а отже — як незалежні змінні;
- ефект «дозрівання» вибірки (*maturation*). Зумовлюється тим, що з плином часу учасники дослідження стають більш (або, навпаки, менш) мотивованими. Звісно, це позначатиметься на внутрішній валідності;
- тестування методики (пілотажне дослідження). Дизайн кількісного дослідження часто передбачає попередню апробацію інструментарію (пробні тести). Внесення змін до цих тестів може призвести до «засмічення» результатів головного дослідження;
- інструментація (*instrumentation*). Зміна методів вимірювання (або формату, в якому вони використовувалися) справляє значний вплив на те, що вимірюється;
- статистична регресія. Виявляється тоді, коли учасники дослідження, яких відібрали на підставі крайніх показників (за результатами пробного тестування), у процесі експерименту продукують відповіді, наближені до середніх значень, а отже, й до розподілу генеральної сукупності;
- відбір — якщо склад учасників у контрольній та експериментальній групах відрізняється від того, що був на початку дослідження, результати будуть викривленими;
- відсів у процесі експерименту (так звана «смертність», або *experimental mortality*). Якщо в порівнюваних групах відбувається інтенсивний відплив учасників дослідження (або ж він неоднаковий у контрольній та експериментальній групах), то виникає питання, чи справді спостережувані відмінності є наслідком впливу незалежної змінної, чи вони радше спричинені високим (або ж різним) відсотком вибуття респондентів;
- взаємодія зазначених чинників із відбором учасників дослідження (*selection interactions*). Якщо метод відбору респондентів зазнає впливу однієї (або більше) з перелічених загроз, це теж призведе до викривлення результатів.

Б. Зовнішня валідність (*external validity*).

Зовнішня валідність дослідження описує його здатність до генералізації результатів, тобто їхнього поширення на інші ситуації чи групи людей. Загрожує зовніш-

1 Квазіекспериментальне дослідження — термін для позначення будь-якого дослідження, проведеного без повного контролю над незалежними змінними.

ній валідності невдалий вибір місця або часу проведення дослідження, а також помилки у відборі учасників.

Оскільки неможливо виконати дослідження з усім населенням (генеральною сукупністю), то вивчається підсукупність, або ж вибірка. Вибірка має репрезентувати все населення — щоб можна було робити певні висновки чи узагальнення.

Перший крок вибіркового дослідження — з'ясувати, що саме слугуватиме генеральною сукупністю. Це може бути населення всієї країни або певна соціальна група (професійна, вікова тощо). Потім із генеральної сукупності формують вибірку, виконують експеримент, а отримані результати екстраполюють на цю саму сукупність.

Підвищити зовнішню валідність можна шляхом повторення дослідження. Достатній обсяг вибірки залежить від мінімальної кількості учасників, потрібної для того, щоб зафіксувати статистично значущу відмінність. Що меншим є очікуваний ефект, то більшим має бути обсяг вибірки.

В. Надійність (*reliability*).

Стосовно кількісного дослідження надійність означає «повторюваність» (*repeatability*) або «узгодженість» (*consistency*). Її можна досягти, якщо вимірювання завжди даватиме той самий результат. Проблеми з надійністю часто виникають тоді, коли дослідник тяжіє до суб'єктивного підходу, який, утім, свідомо дозволяється в якісному дослідженні.

Г. Об'єктивність (*objectivity*).

Об'єктивність вимагає від дослідників бути дистанційованими від того, що вони вивчають, — щоб результати дослідження залежали від природи того, що вивчається, а не від особистості дослідника чи його переконань.

Ці чотири критерії можуть перекриватися в деяких моментах. Наприклад, якщо результати дослідження можуть поширюватися на генеральну сукупність, то його повторення має дати такі самі результати. Тобто це дослідження буде і зовнішньо валідним, і надійним.

2. Якісне дослідження

Вищенаведені критерії, які застосовуються для оцінювання кількісного дослідження, не є придатними для якісного. Останнє характеризується прийняттям множинних і суб'єктивних реальностей і спрямоване на глибинне розуміння досліджуваного феномену. Зрозуміло, що якісне дослідження не може відповідати тим вимогам, які ставляться до кількісного дослідження. Цю проблему спробували розв'язати І. Лінкольн та Е. Губа, розробивши набір альтернативних критеріїв, які дають змогу впевнитися в достовірності якісного дослідження. Таких критеріїв теж чотири: а) правдоподібність (замість внутрішньої валідності); б) переносуваність (замість зовнішньої валідності); в) надійність; г) підтверджуваність (замість об'єктивності). Як ми бачимо, кожен із них співвідноситься із відповідним критерієм оцінювання якості кількісного дослідження.

А. Правдоподібність (*credibility*).

Правдоподібність залежить від багатства (*richness*) даних (тобто їхньої змістовності й багатоманітності) та виконаного аналізу. Більшої правдоподібності в якісному дослідженні можна досягти за допомоги тріангуляції, тоді як у кількісному дослідженні покладаються на вибірку, яка б адекватно репрезентувала населення.

Н. Дензин виокремив чотири типи тріангуляції, які також можуть застосовуватися в поєднанні:

- триангуляція даних — використання різних джерел даних у межах одного дослідження;
- методологічна триангуляція — використання більш як одного методу. Можлива комбінація кількісних та якісних методів, проте з акцентом на останні;
- триангуляція дослідника (залучення кількох дослідників). Потрібна для того, щоби пом'якшити вплив одного конкретного дослідника на процес та результати дослідження;
- теоретична триангуляція — використання більш як однієї теорії для побудови концептуальної рамки дослідження.

Б. Переношуваність (*transferability*).

Переношуваність (або трансферабельність) співвідноситься із зовнішньою валідністю, тобто можливістю поширення результатів дослідження на інші, численніші групи людей або на населення країни загалом. Переношуваність забезпечується докладним описом дослідницького контексту та припущень, на яких ґрунтується дослідження (*underlying assumptions*). Завдяки цій інформації результати дослідження можна «перенести» на схожу ситуацію.

В. Надійність (*dependability*).

Надійність у кількісному дослідженні (*reliability*) означає те, що в разі відтворення експерименту буде одержано такі самі дані. Однак цього неможливо досягнути в якісному дослідженні. Тому для його оцінювання застосовують альтернативні критерії, як-от загальна зрозумілість, плавний потік аргументів та логічність. Узгодженим має бути як процес дослідження, так і його продукт, тобто результати.

Надійність в якісному дослідженні позначається терміном «*dependability*». Як видно, це іменник, утворений від прикметника «*dependable*». Своєю чергою, «*reliability*» утворений від прикметника «*reliable*». І «*reliable*», і «*dependable*» перекладаються українською словом «надійний». «*Reliable*» вживається стосовно людини, на яку можна покластися, джерел інформації, яким можна довіряти, чи машини, яка не підведе. Натомість «*dependable*» — тільки стосовно людини.

Г. Підтверджуваність (*confirmability*).

Для кількісного дослідження обов'язковою є загальна об'єктивність, натомість для якісного — нейтральність (неупередженість) дослідницьких інтерпретацій. Цього можна досягти шляхом так званого аудиту підтверджуваності (*confirmability audit*), який охоплює детальний аудит «сирих» даних, нотаток, зроблених у процесі дослідження та під час аналізу результатів, приміток дослідника, висновків тощо, а також інформації, яка стосується підготовчого етапу дослідження.

Підходи до конструювання вибірки в кількісному та якісному дослідженнях істотно різняться. Вибірki для якісного дослідження зазвичай невеликі за обсягом і формуються цілеспрямовано — щоби відібрати інформаційно багаті кейси для глибокого вивчення. Вибірki для кількісного дослідження значно більші, а добір респондентів здійснюється випадково.

Якісне дослідження потребує значно більше документації, ніж кількісне, щоб можна було судити про його достовірність. Натомість кількісне дослідження потребує більше зусиль на стадії дизайну.

Кількісні та якісні дослідження слугують різним цілям та по-різному здизайновані. Для оцінювання їхньої якості застосовують різні критерії, яких слід чітко дотримуватися.

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Соціологія та соціографія — проблема достовірності знання

Питання про достовірність соціологічного знання може ставитися в різних ракурсах та в різних радіусах обговорення. Я вважаю за доцільне приділити увагу кільком положенням, що мають до цього стосунок.

1. Соціологічне знання як наукове знання. Що ми вважаємо достовірним науковим знанням?

Рефлексія щодо цього питання часто залишається поза увагою дисциплінарних науковців, оскільки це радше проблема філософії науки, а у нас, на жаль, спостерігається доволі легковажне ставлення до цього. Свого часу один з найвідоміших філософів науки С. Кримський коротко визначав її так: «Наука — це певна гра в здобуття знання, яка відбувається за певними правилами». Саме дотримання цих правил дозволяє нам назвати певне знання науково достовірним. Але питання, якими ж є ці правила, зовсім не просте. Початкові правила класичної науки неодноразово бралися під сумнів різними мислителями. Коли ми чуємо імена Т. Куна, І. Лакатоса, П. Фоерабенда, К. Попера, М. Поланьї чи Б. Латура, а також про різні епістемологічні моделі, що з цими іменами пов'язані, то йдеться якраз про різні правила здобуття наукового знання, яке вважатиметься достовірним саме в межах цих моделей. Це вже не про істину, а про культурні процеси, які, власне, і задають погляд на знання, збільшують або зменшують статус якогось із його різновидів. Відомо, що найвищого статусу наукове знання набуло лише в епоху Просвітництва й модерну, відтіснивши в статусній ієрархії знання релігійне, художнє, повсякденне і навіть філософське. Утім, найістотнішим тут (у контексті наших міркувань) є те, що повної об'єктивності та неупередженості в процесі наукового пізнання не варто очікувати. Соціальні та особистісні чинники суттєво на це впливають, і повністю позбутися цього впливу неможливо. Тому про достовірність ми можемо говорити саме з огляду на ці обмеження. Рефлексія стосовно соціального контуру (спільноти, стану суспільства, домінантного дискурсу, домінантної парадигми) та особистісного (особистісної історії входження в науку, капіталів за Бурд'є, які під час цього використовувалися) у цьому контексті є дуже важливою. Але це досить широкі контури розгляду. А от, скажімо, усвідомлення наявності свого об'єкта й предмета є першочерговим моментом для визначення галузі знання та головних завдань, що постають у тій царині перед науковцями.

2. Як може ставитися і розв'язуватися питання достовірності знання в двох суміжних гілках соціального знання, якими є соціологія та соціографія?

Це запитання є важливим для вітчизняної соціології, бо рефлексія стосовно цього у нас теж практично відсутня. І з цим пов'язані численні проблеми статусу та поваги до соціології в суспільстві, довіри саме до соціології. Відмінність між соціологією та соціографією легко показати на прикладі різниці між геологією та географією. Вони мають один об'єкт — це Гейя, земля. Але предмети різні. Завданням географії є опис явищ, які спостерігаються на земній поверхні, а також опис різних форм рельєфу (як-от гори, рівнини, низовини) чи природних зон. Там є свої методи, але географія не шукає відповіді, чому це саме так. Внутрішню тектоніку земних проце-

сів, причини появи саме таких картинок, що ми зі школи бачимо на мапах, закони, що цим рухають, вивчає геологія. За аналогією можна сказати, що «Соціо», тобто суспільство, є спільним об'єктом для соціографії та соціології. Однак соціографія має радше описати наявну ситуацію, дати констатувальну інформацію, можливо, навіть показати динаміку певних змін, не вдаючись до пошуку тих закономірностей у соціальних процесах, що ці зміни продукують, та не маючи на меті прогнозування подальших змін. Як і географія, котру вивчають у школах, соціографія доступніша для сприйняття, її інформація може наочно оформлюватися та пропонуватися широкій аудиторії. Водночас соціологія (як і геологія) — це те, що набагато складніше і часто без значних спрощень не може сприйматися поза професійною спільнотою. Хоча в жодному разі не можна заперечувати важливість соціографічних даних для соціології — адже від них вона має відштовхуватися в пошуках глибинних закономірностей і на них має перевіряти свої теоретичні моделі. Але там, де закінчується робота соціографії, робота соціології тільки починається.

3. Якими є місце й роль теоретичного знання в процесі здобуття достовірного соціологічного знання?

Саме наявність і необхідність вагомій теоретичної компоненти в соціологічному дослідженні слугує вирішальним чинником для розрізнення соціології та соціографії. Наша соціологія не має таких потужних вікових традицій, які є в західній соціології. Починалася вона саме з масштабних соціографічних замірювань, які супроводжували тектоніку часів перебудови. Проте вже тоді правила справжнього соціологічного дослідження формувалися в працях відомих соціологів. Спочатку це був доробок В. Ядова, а згодом до настільних книг вітчизняних дослідників додалися ще й роботи Н. Паніної. На них і виросла когорта перших вітчизняних соціологів. Першим пунктом у тих працях стояла вимога побудови теоретичної моделі явища, яке планувалося вивчати, виокремлення та визначення тих ключових понять, на які мав спиратися науковець у процесі дослідження. Модель була покликана описати зв'язок між цими поняттями, залежність, детермінацію. А на підставі теоретичної моделі дослідник мав висувати гіпотези та будувати інструментарій для їх емпіричної перевірки. Цього, на мою думку, бракує в багатьох наших дослідженнях, що претендують на соціологічні. Наприклад, дуже привабливою темою сьогодні є тема цінностей. Але я практично не бачу, щоби дослідженню цінностей передувало суттєве теоретичне обговорення того, що ж варто розуміти під ними. За різних можливих тлумачень спільним, я думаю, тут буде одне — цінності, це те, що істотною мірою визначає нашу соціальну поведінку. Але коли ставиться питання про те, що є для людини в житті найважливішим, то йдеться саме про такі цінності? На це запитання можна було би дати ствердну відповідь. Однак звернімо увагу на дивний факт — здоров'я й родина стабільно посідають перші позиції в опитуваннях на тему цінностей (і тут ми не надто відрізняємося від країн Заходу), проте велика кількість розлучень у нашій країні та реальні практики нехтування власним здоров'ям свідчать про інше. То, може, треба йти іншим шляхом — від практик до цінностей? Я свого часу ставила в нашому моніторингу запитання про те, що люди вважають важливим для досягнення соціального успіху у нас і в країнах Заходу. Інструментарій будувала на теорії капіталів Бурдьє. Різниця виявилася суттєвою. Для країн Заходу, на думку респондентів, перші місця посідали здоров'я, інтелект, освіта, знання мов, чесність, принциповість. Для нас же це було далеко не найважливішим. До числа інструментальних цінностей, які рухали реальними практика-

ми, у нас увіходили впливові друзі й родичі, заможні батьки, уміння іноді обходити закон. Утім, іншого й не можна було прогнозувати для корумпованої країни, якщо до загальної моделі долучати всі ці контури: країна — суспільство — людина — соціальні взаємодії.

4. Які моменти в процесі побудови інструментарію для соціологічного дослідження вимагають особливої уваги дослідників, оскільки істотно впливають на достовірність результату?

Зазвичай предметом особливої уваги в процесі обговорення чинників впливу на достовірність соціологічного (а також соціографічного) дослідження стають питання репрезентативності вибірки, якості інформації, отримуваної в телефонних чи онлайн-опитуваннях, або ж похибок, що виникають через недостатню відповідалність інтерв'юєрів. Проте доволі часто не приділяється належної уваги роботі самого дослідника, процесу підготовки інструментарію. А це якраз те, з чого, на мій погляд, треба починати. Бо всі інші моменти стають неважливими, якщо сам інструментарій є неякісним. У вже згаданих мною правилах, що містилися в настільних книгах наших перших дослідників, це був дуже важливий момент. Окрім низки очевидних вимог — не ставити два питання в одному, не нав'язувати респондентові непомітно варіант відповіді та ін., є ще один аспект, на якому варто наголосити, особливо в часи тих значних суспільних змін, що ми їх зараз переживаємо. Це важливість збігу смислів, які вкладає в питання дослідник, з одного боку, та респондент — з іншого, а також можливість різкої зміни цих смислів залежно від подій у конкретній країні. Як приклад — питання з моніторингу «Українське суспільство» про бажання миру і стабільності в країні. Смысл його до війни був більш-менш зрозумілим для всіх, і рідко хто з респондентів міг просити додаткових роз'яснень. Сьогодні ж питати про це без додаткових роз'яснень важко. Мир зараз, мир після перемоги (і після якої перемоги) — це зовсім різні смисли. Для відпрацювання таких моментів існує процедура пілотажного опитування, яка, на жаль, дуже рідко виконується на практиці.

5. І, зрештою, етичні моменти в соціологічному дослідженні, які є особливо важливими в процесі отримання інформації саме сьогодні, у ситуації масштабних воєнних дій на території нашої країни.

Це ніби продовження попереднього питання, але з певним «загостренням» його формулювання. Адже тут ми вже маємо говорити про різницю в тому, що означає певне запитання для різних соціальних груп, які утворилися на тлі війни. Скажімо, досить просте запитання про ставлення до аварійних відключень світла в деяких містах. Як воно звучить для жителів порівняно безпечного Києва, для тих, хто зараз в окопах на фронті, для тих, хто перебуває під окупацією (якщо вони потрапили до вибірки), для тих, хто живе на звільнених територіях в напівзруйнованих будинках без світла, води, газу, а іноді навіть і деяких стін? І чи етично ставити таке запитання певним групам респондентів? Тому, на мою думку, автори соціологічного інструментарію мають виявляти високий ступінь емпатії до різних категорій респондентів, розуміти, до кого можуть надійти ці запитання і як вони сприйматимуться людьми, котрі перебувають в істотно різних життєвих обставинах, породжених війною.

МИХАЙЛО МІЩЕНКО,

кандидат соціологічних наук, заступник директора соціологічної служби Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (Київ)

Індивідуальної думки не існує — є лише громадська

Відомі українські соціологи В. Волович та В. Паніотто характеризували достовірність як «відповідність отриманого знання дійсності»¹. Отже, коли ми говоримо про дослідження громадської думки, то «дійсністю», яку мають адекватно віддзеркалювати соціологічні дослідження, виступає саме громадська думка. Але перш ніж говорити, наскільки вона відповідає дійсності, спробуймо розглянути власне громадську думку як об'єкт дослідження.

Майже п'ятдесят років тому П. Бурдьє поставив під сумнів розуміння громадської думки як імперативу, одержуваного «виключно шляхом додавання індивідуальних думок», а також припущення, що «всі люди можуть мати думку чи, інакше кажучи, виробництво думки доступне всім»². Як зауважує В. Осовський, таке розуміння громадської думки притаманне радше полстерам, ніж соціологам: «Для полстера ... громадська думка — сума індивідуальних думок»³.

Утім, попри цілком слушні зауваження соціологів про те, що відсоткова більшість насправді не може вважатися громадською думкою в соціологічному аспекті, що думка меншості може бути впливовішою, ніж думка більшості (а також віддзеркалювати дієву громадську думку), усі кількісні соціологічні опитування так чи інакше спрямовані на виявлення відсоткового розподілу відповідей, на виявлення «відсоткової більшості» та «відсоткових меншостей».

Тому я дозволю собі спинитися на проблемах здобуття достовірного соціологічного знання саме під час проведення полстерських досліджень — вивчення громадської думки, охарактеризованої В. Осовським як сукупність «виражених у відсотках індивідуальних оцінних суджень».

У таких опитуваннях відповіді респондентів на запитання анкети інтерпретуються як їхні «індивідуальні думки». Але що ж у такому разі є «індивідуальною думкою», яку отримують полстери під час опитувань? Продуктування «індивідуальної думки» найчастіше тлумачиться як процес оброблення індивідом певного потоку інформації, котра є для нього доступною, і на підставі цього — вироблення власної світоглядної та політичної позиції, яку він і висловлює у разі, якщо потрапляє до вибірки соціологічного опитування.

Однаке таке уявлення про формування громадської думки породжує певні сумніви. Наприклад, донедавна вважалося, що «одностайність» громадської думки в авторитарних і тоталітарних суспільствах зумовлена насамперед обмеженістю ін-

1 Волович, В.І. (1974). *Надежность информации в социологическом исследовании: проблемы методологии и методики*. Киев, УССР: Наукова думка; Паниотто, В.І. (1986). *Качество социологической информации (методы оценки и процедуры обеспечения)*. Киев, УССР: Наукова думка.

2 Бурдьє, П. (1993). *Социология политики*. Москва, Российская Федерация: Socio-Logos.

3 Осовський, В.Л. (2005). *Соціологія громадської думки*. Київ, Україна: Фоліант.

формації, яку отримують громадяни в таких суспільствах. Деякою мірою таке пояснення «працювало», зокрема, за часів СРСР, коли альтернативним джерелом інформації були лише «ворожі радіоголоси». Натомість у сьогодишніх авторитарних суспільствах доволі часто спостерігається добровільне й свідоме «самовідсторонення» від альтернативних джерел інформації. Себто технічно ці джерела є цілком доступними, але бажання користуватися ними громадянин не виявляє. А отже, у нього не виникає й бажання мати «індивідуальну думку», яку намагаються дізнатися полстери під час опитувань. І те, що вони зрештою одержують від цієї людини, не є індивідуальною думкою.

Що ж у такому разі одержують полстери? Тут я посилятимуся на слушну заувагу П. Бурдьє: «У ситуації, коли формується громадська думка, особливо в ситуації кризи, люди опиняються перед сформованими думками, перед думками, що підтримуються окремими групами... отже, вибирати між думками з усією очевидністю означає вибирати між групами».

Інакше кажучи, «індивідуальна думка», що її висловлює респондент під час опитування, насправді є не так результатом вироблення його особистої світоглядної позиції, як маркером належності до тієї соціальної групи, близькість із якою індивід бажає продемонструвати.

З іншого боку, коли полстер формулює «віяло» відповідей для запитань анкети, він так само спирається на свої уявлення про те, які погляди та позиції поширені в різних групах суспільства з тієї чи тієї проблеми, які з них є переважними і в свідомості яких груп вони панують.

Якщо індивідуальна світоглядна позиція потребує чіткої суб'єктивної обґрунтованості, логічної несуперечливості та послідовності, то афіліація себе з позицією певної групи не вимагає всіх цих якостей. З цієї причини позиція індивіда, що він її висловлює під час соціологічного опитування, може бути необґрунтованою, непослідовною і логічно суперечливою.

Вибір ідейної чи політичної позиції певною мірою можна уподібнити слідуванню моді. Адже коли людина вибирає певний стиль, вона не шукає пояснення, чому потрібно одягатися саме так, а не інакше. Керівним мотивом тут виступає міркування, що певний стиль одягу дозволяє їй символічно приєднатися до тієї соціальної групи, до якої вона хоче належати і на представників якої бажає бути схожою.

До того ж варто зазначити, що в різних ситуаціях респондент може висловлювати різні погляди (тобто поділяти думки, властиві різним групам), виявляючи в такий спосіб нестійку, мінливу соціальну ідентичність.

Наприклад, свого часу, коли ще досить високими були електоральні рейтинги Комуністичної партії України, мною була виявлена цікава особливість: рівень висловлюваних респондентами намірів голосувати за Комуністичну партію залежав від віку інтерв'юєрів, які спілкувалися з респондентом, — що старшими були інтерв'юєри, то вищою була ймовірність того, що опитувані висловлять готовність голосувати за Комуністичну партію. Це можна пояснити тим, що в громадській свідомості було поширене переконання (яке, до речі, повністю відображало реальну ситуацію), що прихильниками комуністичних ідей є переважно літні люди. Тому, розмовляючи з інтерв'юєром старшого віку, респондент охочіше висловлював намір голосувати за КПУ, оскільки сподівався знайти у співрозмовника розуміння своєї позиції.

З огляду на дослідження особливостей політичної свідомості якраз виявлення такої мінливості позицій є найбільш достовірним та значущим результатом дослі-

дження, оскільки дає змогу зробити висновок про стійкість чи нестійкість електоральних орієнтацій частини виборців. Відсотковий показник частки прихильників КПУ відігравав би в тих опитуваннях менш важливу роль. Але якби дослідники ставили за мету передбачити результати виборів, то, звісно, вони мали би заздалегідь зробити все можливе, щоб зменшити вплив інтерв'юєра на відповіді респондента (наприклад, застосовуючи метод «secret ballot»). Тому що стосовно досягнення мети електорального прогнозу головним показником достовірності є одержання результату, максимально наближеного до результату майбутніх виборів. Отже, можна стверджувати, що оцінювання достовірності результату дослідження залежить від мети останнього (зокрема, чи дослідникові потрібна інформація про стійкість/нестійкість політичних та електоральних преференцій громадян, чи він хоче отримати якомога точніший прогноз результатів виборів).

Водночас забезпечення достовірності за першим аспектом у щойно наведеному прикладі сприяє реалізації другого завдання — одержання достовірного прогнозу, адже інформація про нестійкість електоральних орієнтацій респондентів дає змогу вжити заходів зі зменшення впливу інтерв'юєрів на їхні відповіді.

Якщо (згідно з Бурдьє) під час кількісного соціологічного опитування вибрати між думками та позиціями означає вибрати між групами, котрі асоціюються з цими позиціями, то достовірним може вважатися лише вибір, що здійснюється в ситуації «рівнопоставленості» цих груп. Якщо ж у суспільстві панує атмосфера, за якої певна група чи позиція виявляються стигматизованими, то достовірність результатів дослідження, проведеного за таких умов, може бути поставлена під сумнів. Адже тоді опитуваний не просто обирає між позиціями різних груп, а фактично змушений робити вибір між Добром і Злом, коли та позиція, що узгоджується з позицією влади (або реальної чи уявної суспільної більшості), асоціюється з першим складником цієї бінарної опозиції, тоді як погляди ідейної меншості — з другим. Тому ймовірність вибору респондентом першої альтернативи істотно зростає. Його відповідь на будь-яке політично чутливе запитання є фактично відповіддю на інше запитання — чи він є благонадійним і порядним членом суспільства, чи, навпаки, маргіналом і негідником.

Утім, відповіді, отримані навіть у такій ситуації, мають певні ознаки достовірності, оскільки віддзеркалюють конкретний аспект соціальної реальності та особливості суспільно-політичних установок громадян — зокрема, існування атмосфери нетерпимості до інакомислення та готовність більшості членів суспільства прийняти такий стан речей і погодитися (хоча б декларативно) з позицією влади. Одержаний результат також має прогностичну цінність принаймні на найближчу перспективу — оскільки конформізм, що його виявляють респонденти під час соціологічних опитувань, найімовірніше, виявлятиметься і в їхній реальній поведінці (як мінімум у найближчому майбутньому).

Однак якщо мета дослідника полягатиме в наданні довготермінового прогнозу, то достовірність такого результату може виявитися низькою. Прикладом можуть слугувати кількісні соціологічні опитування на політичні теми за часів СРСР¹, коли переважна більшість респондентів схилилася до відповідей, що цілком узгоджува-

1 Ці опитування проводилися так званим «закритим відділом», офіційна назва якого — відділ соціологічних проблем пропаганди Інституту соціологічних досліджень Академії наук СРСР.

лися з ідеологічною доктриною Радянського Союзу та давали змогу прогнозувати політичну поведінку громадян на найближчий період, а саме «повну підтримку курсу партії та уряду».

Але такі опитування не дозволяли повною мірою розкрити приховані настрої, які зрештою призвели до розпаду радянської системи. І тут у пригоді стали би дослідження, здатні проаналізувати «тіньову» громадську думку. Якщо брати до уваги реалізацію мети довготермінового прогнозу, то ці дослідження характеризувалися би вищим рівнем достовірності.

Сьогодні як у Росії, так і в Україні часто дискутують, наскільки достовірними є результати соціологічних опитувань, що проводяться в російському суспільстві стосовно ставлення громадян до влади та до війни. Соціологів цікавить, чи справді одержані цифри віддзеркалюють «сукупність індивідуальних думок» — передовсім тому, що застосування так званих проєктивних запитань¹ у багатьох випадках демонструє інші результати, ніж відповіді на прямі запитання, особливо коли порушуються політично чутливі теми. Водночас, якщо спиратися на тезу Бурдьє про те, що не можна тлумачити громадську думку як сукупність індивідуальних думок, то формулювання питання про достовірність даних опитування у такому разі взагалі позбавлене сенсу.

Тобто, якщо в разі прямого запитання респондент здебільшого заявляє про підтримку дій влади, а в разі проєктивного — значно рідше відповідає, що його знайомі підтримують ці дії, то як це не парадоксально, обидва результати можуть вважатися достовірними, оскільки вони вказують на різні аспекти суспільно-політичної позиції респондента. У другому випадку — це так звана «тіньова громадська думка», яка віддзеркалює мережу неформальних зв'язків та «неформальних афіліцій» індивіда, котрі можуть залишатися у сфері «тіні» впродовж років і десятиліть. А в першому випадку — це позиція, яку респондент готовий декларувати відкрито і яка найкраще описуватиме та прогнозуватиме його соціальну поведінку найближчим часом.

Тому, очевидно, найдостовірніший результат буде отриманий лише завдяки застосуванню різних дослідницьких методик (тобто тріангуляції), оскільки цей крок допоможе висвітлити різні аспекти суспільно-політичної позиції членів суспільства.

ВІКТОРІЯ СМАКОТА,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

Проблеми інтерпретації результатів соціологічного опитування (на прикладі вивчення освітнього потенціалу населення в моніторингових дослідженнях)

Згідно з об'єктивними статистичними даними, населення України має високий рівень освіти². А результати соціологічних опитувань (зокрема, загальнонаціональ-

1 Проєктивні запитання стосуються не респондентів особисто, а інших людей (наприклад, найближчого оточення чи знайомих опитуваного).

2 Див., напр.: Є ще голод на вищу освіту: 79% українців навчаються в університетах. (2017, 27 липня). *Gazeta.ua*. Отримано з https://gazeta.ua/articles/edu-and-science/_e-sche-golod-na-vischu-osvitu-79-ukrayinciv-navchayutsya-v-universitetah/785198

ного моніторингового дослідження Інституту соціології) свідчать про те, що більшість українських громадян визнає освіту значущою цінністю як у власному житті, так і в житті суспільства.

Згідно з самооцінками респондентів зазначеного моніторингового дослідження, ступінь їхньої задоволеності рівнем здобутої освіти поступово підвищується. Крім того, починаючи з 2013 року, простежується стабільна тенденція позитивного оцінювання. Запитання щодо задоволеності рівнем своєї освіти востаннє ставилося 2018 року, і тоді майже дві третини респондентів (62,2%)¹ загалом позитивно оцінили рівень своєї освіти. На відміну від інших показників задоволеності конкретними складниками соціального життя, цей показник демонстрував упевнене позитивне зростання впродовж більш ніж 15 років, свідченням чого є збільшення середнього бала з 2,8 до 3,5 (табл. 1).

Таблиця 1

Ступінь задоволеності респондентами рівнем здобутої освіти
(за п'ятибальною шкалою)

Запитання до респондента: « Чи задоволені Ви рівнем своєї освіти? » ¹	Рік проведення опитування										
	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2016	2018
Варіанти відповідей	Відсоток респондентів, які обрали той чи той варіант										
1. Повністю незадоволений	13,1	8,1	13,2	11,7	8,8	11,3	10,7	11,6	6,8	6,1	5,8
2. Скоріше незадоволений	27,1	32,3	29,1	28,2	26,1	26,8	25,0	24,4	19,8	17,4	16,0
3. Важко сказати, задоволений, чи ні	29,6	25,3	23,6	22,6	21,1	22,1	25,2	21,7	22,7	13,2	16,0
4. Скоріше задоволений	23,1	28,3	26,8	27,1	30,2	28,4	28,4	31,7	33,1	42,3	42,9
5. Повністю задоволений	6,3	5,1	7,2	10,4	13,5	11,1	10,6	10,4	16,9	20,8	19,3
Не відповіли	0,8	0,9	0,1	0,0	0,3	0,3	0,2	0,2	0,6	0,2	0,0
Середній бал	2,8	2,9	2,9	3,0	3,1	3,0	3,0	3,1	3,3	3,5	3,5

Джерело (для цієї та наступних таблиць): масиви даних опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» за відповідні роки. Обсяг вибіркової сукупності в усіх хвилях дослідження становив 1800 осіб, які репрезентували доросле населення України (18 років і старше) за статтю, віком, освітою, типом поселення й областями.

Принагідно зауважимо, що приблизно половина опитаних (2018-го та 2020 року) вважали, що здобутої освіти їм вистачає, тоді як протилежну думку поділяло майже вдвічі менше респондентів (табл. 2).

1 Тут і далі відповідні дані виділено в таблицях (чарунки сірого кольору).

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів щодо задоволеності своєї потреби в освіті, %

Запитання до респондента: «Чого з наведеного Вам не вистачає?» — «Освіти»	Рік проведення опитування	
Варіанти відповіді	2018	2020
	Відсоток респондентів, які обрали той чи той варіант	
Не вистачає	24,1	19,7
Важко сказати, вистачає чи ні	19,6	25,4
Вистачає	49,8	42,1
Не цікавить	6,6	12,4
Не відповіли	0,0	0,4

Аналізуючи наведені результати, можна зробити такий попередній висновок: доволі висока задоволеність респондентів наявним освітнім рівнем поєднується здебільшого з упевненістю в достатності здобутої освіти (або забезпеченості нею як соціальним благом). Водночас ще більшою є висловлювана респондентами потреба в *підвищенні* свого *освітнього рівня* (або в інтелектуальному розвитку), що демонструють результати вищезгаданого моніторингу (табл. 3). Це можна помітити, зокрема, у хвилі 2018 року, коли 62,2% опитаних висловлювали тією чи іншою мірою задоволеність рівнем своєї освіти (табл. 1), 49,8% стверджували, що здобутої освіти їм вистачає (табл. 2), однак 75,2% указували на важливість підвищення свого освітнього рівня (табл. 3).

Таблиця 3

Оцінювання респондентами важливості підвищення свого освітнього рівня / інтелектуального розвитку (за п'ятибальною шкалою)

Запитання до респондента: «Оцініть ступінь важливості ОСО-БІСТО ДЛЯ ВАС підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)»	Рік проведення опитування							
Варіанти відповіді	2002	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
	Відсоток респондентів, які обрали той чи той варіант							
Зовсім не важливо	3,3	5,8	5,7	2,1	1,6	1,4	2,3	4,2
Скоріше неважливо	5,4	6,9	10,7	7,9	5,8	5,5	6,2	7,4
Важко відповісти, важливо чи ні	12,5	16,5	18,0	23,4	21,3	14,8	16,3	19,5
Скоріше важливо	31,2	34,6	39,0	39,1	36,2	41,0	39,5	37,2
Дуже важливо	47,2	36,2	26,1	27,3	34,7	37,1	35,7	31,6
Середній бал	4,1	3,9	3,7	3,8	4,0	4,1	4,0	3,9

Ще одну суперечність у відповідях респондентів було виявлено, серед іншого, у даних за 2012-й та 2013 рік, коли близько двох третин опитаних (66,4%) були впевнені у важливості підвищення свого освітнього рівня (табл. 3), але водночас, коли йшлося про бажаний напрям освіти, то, наприклад, у моніторинговому дослідженні 2013 року на пропозицію обрати конкретні галузі знань із 13 пунктів найпоширенішою відповіддю була «Важко відповісти» (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів щодо бажаних галузей здобуття додаткових знань, % (опитування «Українське суспільство», хвиля 2013 року)

Запитання до респондента: «У якій з перерахованих областей Ви хотіли б отримати для себе додаткові знання?»	Відсоток респондентів, що обрали якийсь один варіант (або кілька)
Аграрні науки	7,3
Військова справа	2,7
Гуманітарні науки (історія, філософія та ін.)	6,3
Соціальні науки (економіка, політологія, соціологія та ін.)	8,9
Природничі науки (фізика, хімія, біологія та ін.)	3,3
Інженерно-технічна сфера (у т. ч. комп'ютерні технології)	15,5
Екологія	3,9
Традиційна медицина	8,7
Нетрадиційна медицина	11,1
Педагогіка, психологія	8,7
Журналістика	2,8
Юриспруденція	12,1
Іноземні мови	13,7
Інша	1,1
Важко відповісти	39,3

Як видно з таблиці, 39,3% опитаних узагалі не обрали жодної галузі додаткових знань (за можливості обирати кілька варіантів відповідей водночас).

Того ж 2013 року понад дві третини респондентів (35,0% і 36,8% відповідно) зазначили, що їм не вистачає сучасних економічних та науково-технічних знань (табл. 5), але хотіли би здобути такі знання лише 8,9% та 15,5% опитаних. Крім того, більш ніж чверть опитаних (2013-го та 2021 року) відчували, що їм не вистачає сучасних політичних знань.

Таблиця 5

Оцінювання респондентами нестачі своїх знань у певній галузі

Запитання до респондента: «Чого з наведеного Вам не вистачає?»	Опитування 2013 року				Опитування 2021 року			
	Варіанти відповідей							
	Не вистачає	Важко сказати, вистачає, чи ні	Вистачає	Не цікавить	Не вистачає	Важко сказати, вистачає, чи ні	Вистачає	Не цікавить
	Відсоток респондентів, які обрали той чи той варіант							
Сучасних економічних знань	35,0	26,2	18,7	19,9	33,3	25,0	22,1	18,9
Сучасних політичних знань	28,1	24,3	22,1	25,2	26,7	24,1	21,4	27,2
Сучасних науково-технічних знань	36,8	27,3	13,0	22,6	–	–	–	–

Істотно непокоїть думка тих, хто обирає варіант відповіді «Не цікавить»: частка таких респондентів (стосовно запитань про сучасні економічні та політичні знання) залишається майже незмінною впродовж восьми років.

В останній на сьогодні хвилі моніторингового дослідження «Українське суспільство», що відбулася 2021 року, респондентам ставилося питання щодо здобуття додаткової освіти (актуальність котрої пов'язана з поширенням концепції навчання впродовж життя, що її запропонувала ООН як одну з Цілей сталого розвитку). Проте, як показують дані, наведені в таблиці 6, практично дві третини опитаних (63,0%) не мали жодного досвіду додаткового навчання.

Таблиця 6

Розподіл відповідей респондентів щодо здобуття додаткової освіти, %
(опитування «Українське суспільство», хвиля 2013 року)

Запитання до респондента: «Чи навчалися Ви особисто додатково після здобуття першої освіти (або водночас із отриманням освіти)?»	Відсоток респондентів, що обрали якийсь один варіант (або кілька)
Варіанти відповідей	
Так, навчався(-лася) в аспірантурі (докторантурі)	1,1
Так, здобув(-ла) другу вищу освіту	2,9
Так, проходив(-ла) курси підвищення кваліфікації за своєю основною освітою/спеціальністю, у тому числі на вимогу роботодавця	10,2
Так, опановував(-ла) іншу спеціальність (професію), яка не пов'язана з моєю основною освітою, за допомогою спеціалізованих закладів освіти, курсів і т. ін.	7,1
Так, опановував(-ла) іншу спеціальність (професію), яка не пов'язана з моєю основною освітою, самостійно	7,7
Так, вивчав(-ла) іноземну мову (з викладачем або самостійно)	2,5
Так, підвищував(-ла) свій загальний інтелектуальний рівень на курсах/тренінгах тощо (у тому числі онлайн): курси з саморозвитку, психології, тайм-менеджменту тощо	6,0
Так, навчався(-лася) в інший спосіб (напишіть, як саме)	1,4
Не проходив(-ла) додаткового навчання	63,0
Важко відповісти	5,4

Зважаючи на сучасні можливості в сфері онлайн-навчання, актуальність вивчення іноземних мов та потребу в підвищенні кваліфікації на робочому місці за часів потужних технологічних нововведень, частка опитаних, які взагалі не навчалися додатково після здобуття основної освіти, є неприпустимо високою — а особливо для суспільства, в якому інтелектуальний розвиток стабільно визнається важливим компонентом життя людини.

Імовірним поясненням описаних суперечностей є дещо декларативний характер відповіді на запитання щодо необхідності підвищення освітнього рівня — тобто такий, що здебільшого не передбачає будь-якої активності в цьому напрямі. Інакше кажучи, соціальне схвалення певної діяльності в опитуваннях громадської думки не передбачає неодмінного втілення такої діяльності в повсякденне життя.

КАТЕРИНА МАЛЬЦЕВА,

кандидат філософських наук (2003), PhD в галузі антропології (2010); доцент кафедри соціології факультету соціальних наук та соціальних технологій Національного університету «Києво-Могилянська академія»; афілійований дослідник департаменту антропології Коннектикутського університету, Сторс (США)

Вимірювання культурного консенсусу та оцінювання якості даних у дослідженнях спільного колективного знання

Тематику, що висвітлюватиметься в доповіді, можна коротко викласти в поданих далі тезах.

- Якість інформації та валідність висновків перебувають у прямій залежності від якості метрик та ефективності організації процесу вимірювання¹. Розроблення валідних метрик та конструювання інструментів, що забезпечують адекватне покриття вимірюваних дослідницьких конструктів, дає змогу стверджувати про надійність зібраних даних та робити на підставі цих даних певні висновки.
- Сучасні дослідження в межах соціокогнітивного підходу до культури часто покладаються на кількісні методи та можливості, що їх надає квантифікація. Ключові положення когнітивної теорії культури спираються на такі засновки: а) культура — це анклав інформації, доступний успішно інкультурованим членам певної культурної групи; б) значна частина культурної інформації поділяється між індивідами, створюючи внутрішньогруповий консенсус, який може бути кількісно вимірянний; в) індивіди відрізняються одне від одного змістом свого знання та ступенем своєї культурної компетентності. Як перше, так і друге можна виміряти емпірично².
- Рівень узгодженості у відповідях респондентів стосовно конкретного домену значною мірою зумовлюється ступенем доступності інформації про цей домен та її обсягом. Знання щодо його поширеності (доступності для загалу) може варіювати від універсального до ідіосинкразичного. Широкодоступне публічне знання матиме здебільшого універсальну поширеність і знаходитиме вияв у подібності відповідей інкультурованих респондентів, тоді як лише фрагментарно чи несистематично подана інформація з рідкісними можливостями її отримання матиме «скромніші» відповідні параметри та більшу тенденцію концентруватися в окремих скупченнях респондентів. Усі ці аспекти культурного знання легітимізують відбір респондентів до вибірки, якщо йдеться про культурні змінні.
- Культурні домени різняться між собою щодо обсягу доступної про них інформації та її якості. Є домени, інформація про які є вільно доступною та існує у великій кількості, у такий спосіб створюючи високий рівень послідовності та інформаційного насичення у індивідуального члена спільноти. У середньому рі-

1 Carmines, E.G., & Zeller, R.A. (1979). *Reliability and validity assessment*. Thousand Oaks, CA: Sage; Zeller, R.A., & Carmines, E.G. (1980). *Measurement in the social sciences: The link between theory and data*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.

2 Romney, A.K., Weller, S.C., & Batchelder, W.H. (1986). Culture as consensus: A theory of cultural and informant accuracy. *American Anthropologist*, 88(2), 313–338.

вень знання та взаємної узгодженості у відповідях інформантів стосовно такого домену будуть високими. Що вищий рівень консенсуальності, то виразнішою є культурна природа певного знання¹. Рівень консенсуальності у певному культурному домені можна оцінити просто з аналізу описових статистик.

- Культурне знання не є абсолютно гомогенним і дозволяє певну міру гетерогенності (варіативності) між індивідами стосовно тих його елементів, які циркулюють усередині групи. Обсяг, контент та організація знання «культурних експертів» та «культурних новачків», звісно, різняться. Як індивідуальну компетентність, так і ступінь пропорційного збігу в знанні індивідів можна виміряти кількісно (зокрема, скориставшись математичною моделлю культурного консенсусу К. Ромні)². Важливим спостереженням у цьому ракурсі є те, що зазначені змінні типово групують індивідуальні кейси у вибірці за критерієм спільності того, що ці індивіди знають про домен, і, відповідно, слугують ніби демаркаційними лініями між анклавами знання, до якого мають доступ різні соціальні групи чи категорії індивідів. У цьому аспекті така «категоризувальна» різниця у знанні може полягати не так у тому, **скільки** людина знає взагалі, як у тому, **що** вона знає про певний домен.
- Одним із індикаторів знання є **консенсус**. Аналіз культурного консенсусу можна охарактеризувати як кількісний метод визначення внутрішньої щільності/зв'язності (*cohesion*) конкретно взятого культурного домену. Своєю чергою, модель культурного консенсусу К. Ромні є формалізованою методологічною моделлю, що дає змогу оцінити ступінь узгодженості відповідей стосовно певного культурного домену в межах вибірки. Спершу її було розроблено для бінарних відповідей («Так» або «Ні»), проте новіші версії дозволяють застосовувати принципи моделі культурного консенсусу для шкальованих даних. Нині це фундаментальна модель, закладена у складніші обчислення та дослідницькі дизайни, що використовують когнітивний підхід до культури та розуміють культуру через патерн поширеності спільного знання у групі. Передбачає ця модель передовсім пошук статистично значущих патернів у відповідях респондентів на серію запитань, ґрунтований на спільності відповідей (тобто на консенсуальних центрах), радше ніж просто на змісті індивідуальних відповідей.
- Методи зниження розмірності (*data reduction*) є ще одним варіантом кількісного дослідження спільного культурного знання, що може бути систематично зорганізоване як частина культурної моделі. Типово для цієї потреби використовуються аналіз головних компонент (*principal component analysis*) та/або факторний аналіз³. У аналізі головних компонент конденсація виміру (*dimension*) досягається завдяки реконструкції асоціацій між змінними та їхнього представлення як нових латентних змінних, що «підсумовують» варіативність, наявну в ма-

1 D'Andrade, R. (1995). *The development of cognitive anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press; Handwerker, W.P. (2002). The construct validity of cultures: Cultural diversity, culture theory, and a method for ethnography. *American Anthropologist*, 104(1), 106–122. <https://dx.doi.org/10.1525/aa.2002.104.1.106>

2 Romney, A.K. (1999). Culture consensus as a statistical model. *Current Anthropology*, 40, S103–S115. <https://dx.doi.org/10.1525/aa.1986.88.2.02a00020>

3 Comrey, A.L., & Lee, H.B. (1992). *A first course in factor analysis* (2nd ed.). Hove, England: Psychology Press.

триці. Звідси й загальна назва цієї групи технік — «зменшення розмірності» (*dimensionality reduction*) чи «стиснення даних» (*data reduction*). У разі застосування аналізу головних компонент або факторного аналізу для виконання аналізу культурного консенсусу типово використовують перший фактор. Цей аналіз здійснюється на індивідах замість змінних (на транспонованій матриці). Тому факторні навантаження кожного респондента відповідають показникам його культурної компетентності; наприклад, пропорція 1:3 для власних значень вказує на адекватну структуру даних.

- Застосування багатовимірних методів для вимірювання патернів консенсусу можна проілюструвати на прикладі процедури екстракції та аналізу структури першого фактора для детекції консенсусу, а також використання множинного аналізу відповідностей для унаочнення організації світоглядних елементів та відповідних патернів консенсусу. Важливим технічним нюансом цього способу обробки даних є те, що зменшення розмірності дає змогу здійснити пряму та експліцитну перевірку зв'язності дистильованого виміру (фактора), що, безперечно, доцільніше, ніж просто приймати на віру, що респонденти у вибірці поділяють спільну культурну модель. Демонстрація спільності структури даних є принциповим елементом дослідження культурного світогляду та його елементів.

OL'HA MAKSYMENKO,

MA in Psychology, leading sociologist at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12 Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

Credibility or trustworthiness? Challenges in translation

The Ukrainian word «достовірність» is most often translated into English either as «credibility» or as «trustworthiness». According to the Oxford Advanced Learner's Dictionary, credibility is «the quality that somebody/something has which makes people believe or trust them», whereas trustworthiness corresponds to the «quality of always being good, honest, sincere, etc. so that people can rely on you».

Obviously, the two words are related to believing in someone or something to be true, i.e. based on facts and not imagined. On the other hand, they are not interchangeable. For example, there is a viewpoint that trustworthiness concerns the degree to which a person can be relied upon, in both what they say and what they do. Credibility, in contrast, deals not with someone's trustworthiness, but with other people's perception of the trustworthiness of that person. Trustworthiness is an objective fact: in a sense, it indicates the difference between what someone says is true and what is actually true. Credibility depends upon the way a person presents himself (or herself) and upon the accuracy of other people's perceptions of that person. Credibility is subjective; it depends on the situation and on the observer as well. Some people may be trustworthy, but if they don't appear credible they won't be trusted. Someone who is trustworthy but not credible will most likely be undervalued or misunderstood. Besides, people make judgements about trustworthiness

based on a wide variety of factors, and the emphasis they place on these factors will vary between individuals¹.

All things considered, it is essential for a researcher (for a sociologist in particular) to be both trustworthy and credible, which means being able to undertake a solid piece of research, obtain reliable and useful results and to persuade the colleagues (as well as a wider audience) that these results are worthy of attention.

РУСЛАНА МОСКОТИНА,

доктор філософії за спеціальністю 054 «Соціологія», фахівець 1-ї категорії лабораторії прикладних соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МТММ-експеримент як метод оцінювання якості запитань опитування

МТММ-експерименти (*multitrait-multimethod*, тобто «мультиознаково-мульти-методові») уперше було описано 1959 року Д. Кемпбелом та Д. Фіске². Передбачається, що ми маємо кілька конструктів (наприклад, задоволеність життям і задоволеність роботою), які вимірюються кількома методами. Під методом у цьому контексті може розумітися як власне метод опитування (САТІ³, онлайнове опитування тощо), так і спосіб формулювання запитання та/або його альтернатив.

У Європейському соціальному дослідженні МТММ-експерименти застосовують для оцінювання якості запитань. Розглянемо це на прикладі даних шостої хвили дослідження (2012 рік), до якої долучилася й Україна⁴. Зокрема, в опитувальнику є твердження, які пропонуються респондентам для того, щоби вони оцінили (за шкалою від 0 до 10 балів): можливість опозиційних партій вільно критикувати владу, можливість засобів масової інформації вільно критикувати владу та достовірність інформації, що надається ЗМІ для оцінювання роботи влади. Ці твердження наведено в таблиці 1. Їхню якість ми й будемо визначати.

Для МТММ-експериментів вибірку було розбито на дві частини. Представникам першої відбірки ставилися запитання, наведені в таблиці 2, а представникам другої підбірки — запитання, наведені в таблиці 3. Передбачалося, що респондент не міг належати до двох підбірок водночас. Запитання в таблицях 2 і 3 за змістом повторюють ті, що подані в таблиці 1, проте сформульовані дещо інакше.

1 For more details see: Admin. (2014, May 27). Credible vs trustworthy: What is the difference? [Blog post]. Retrieved from <https://marksinthesand.com/2014/05/27/credible-vs-trustworthy>

2 Campbell, D.T., & Fiske, D.W. (1959). Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix. *Psychological Bulletin*, 56(2), 81–105. <https://dx.doi.org/10.1037/h0046016>

3 CATI (*computer-assisted telephone interviewing*) — телефонне опитування за допомогою комп'ютера.

4 Докладніше див.: Rpubs (s.a.). *МТММ-експерименти в ESS*. Отримано 14 листопада 2022 р. з <https://rpubs.com/ruslana/946596>

За цим же посиланням можна завантажити масив 6-ї хвили дослідження та відповідний опитувальник. Крім того, масиви та опитувальники доступні на сайті Європейського соціального дослідження (<https://www.europeansocialsurvey.org>)

Таблиця 1

**Запитання з 6-ї хвили Європейського соціального дослідження,
якість котрих оцінюватиметься**

Формулювання запитання	Варіанти відповіді											
Скажіть, будь ласка, наскільки кожне із нижченаведених тверджень відповідає стану справ в Україні сьогодні?	<i>Зовсім НЕ відповідає тому, що відбувається сьогодні в Україні</i>										<i>Повністю відповідає тому, що відбувається сьогодні в Україні</i>	<i>ВВ^a</i>
E20. ... опозиційні партії в Україні можуть вільно критикувати владу	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88
E21. ... засоби масової інформації в Україні можуть вільно критикувати владу	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88
E22. ... засоби масової інформації в Україні надають громадянам достовірну інформацію, що дає змогу оцінювати роботу влади	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88

^a Позначає варіант «Важко відповісти»

Отже, маємо три конструкти (оцінювання можливості опозиційними партіями вільно критикувати владу, оцінювання можливості ЗМІ вільно критикувати владу та оцінювання достовірності інформації, що надається ЗМІ для оцінки роботи влади). Ці конструкти вимірюються трьома різними методами. Загалом виходить дев'ять запитань. Для оцінювання їхньої якості використовуємо конфірмаційний факторний аналіз (КФА)¹. Побудована нами модель² КФА містить дев'ять індикаторів (запитань) і шість латентних змінних, кожна з яких навантажується трьома

1 Докладніше див.: Oberski, D.L. (2017, September 27). True score MTMM model with ESS3 data [Blog post]. Retrieved from http://daob.nl/files/mtmm-lavaan/TS_mtmm_ESS3.html

2 Код моделі в R, формули та розрахунки містяться в публікації «MTMM-експерименти в ESS».

індикаторами. У моделі фігурують три конструкти і три методи. Конструкти є латентними змінними, до складу яких входять однакові за змістом запитання, виміряні різними методами. Методи — це латентні змінні, що навантажуються різними за змістом запитаннями, виміряними тим самим способом. Методи не корелюють ні між собою, ні з конструктами, тоді як конструкти корелюють між собою.

Таблиця 2

Запитання для МТММ-експерименту, що ставилися представникам першої підвибірки

Формулювання запитання	Варіанти відповіді											Завжди	ВВ
	Ніколи												
IF7. Наскільки часто, на Вашу думку, опозиційні партії в Україні можуть вільно критикувати владу?	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	
IF8. Наскільки часто, на Вашу думку, засоби масової інформації в Україні можуть вільно критикувати владу?	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	
IF9. Наскільки часто, на Вашу думку, ЗМІ в Україні надають громадянам достовірну інформацію, що дає змогу оцінювати роботу влади?	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88	

Побудувавши модель конфірмаційного факторного аналізу, слід переглянути стандартизовані факторні навантаження індикаторів з конструктами. Це й буде показник якості запитань (q), який потрібно піднести до квадрата. Він (q^2) покаже частку дисперсії конструкту пояснюється тим чи іншим запитанням. Значення цього показника змінюються в межах від 0 до 1: що більшим є значення, то краща якість запитання. Інтерпретація значень q^2 має такий вигляд¹:

- $q^2 \geq 0,9$ — відмінна якість запитання;
- $0,8 \leq q^2 < 0,9$ — добра якість запитання;
- $0,7 \leq q^2 < 0,8$ — прийнятна якість запитання;
- $0,6 \leq q^2 < 0,7$ — сумнівна якість запитання;
- $0,5 \leq q^2 < 0,6$ — погана якість запитання;
- $q^2 < 0,5$ — неприйнятна якість запитання.

1 DeCastellarnau, A., & Revilla, M. (2017). Two approaches to evaluate measurement quality in online surveys: An application using the Norwegian Citizen Panel. *Survey Research Methods*, 11(4), 415–433. <https://dx.doi.org/10.18148/srm/2017.v11i4.7226>

Таблиця 3

**Запитання для МТММ-експерименту, що ставилися представникам
другої підвибірки**

Формулювання запитання	Варіанти відповіді											ВВ
	Зовсім НЕ мо- жуть (зовсім НЕ на- дають) ^a										Мо- жуть повною мірою (нада- ють повною мірою)	
IF16. Наскіль- ки, на Вашу думку, опо- зиційні партії в Україні мо- жуть вільно критикувати владу?	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88
IF17. Наскіль- ки, на Вашу думку, засоби масової інфор- мації в Україні можуть вільно критикувати владу?	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88
IF18. Наскіль- ки, на Вашу думку, засоби масової інфор- мації в Укра- їні надають громадянам достовірну ін- формацію, що дає змогу оці- нювати роботу влади?	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	88

^a Наведене в дужках стосується третього запитання (IF18).

Ми мали оцінити якість запитань E20–E22 (табл. 1). Їхні стандартизовані факторні навантаження з конструктами становили 0,973, 0,976 та 0,936 відповідно. Після піднесення до квадрата було отримано такі значення: 0,947, 0,953, 0,876. Отже, якість запитань E20 і E21 можна вважати відмінною, а якість запитання E22 — хорошою.

НАДІЯ КОРИТНИКОВА,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри методів соціологічних досліджень соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

РУСЛАНА МОСКОТИНА,

доктор філософії за спеціальністю 054 «Соціологія», фахівець 1-ї категорії лабораторії прикладних соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Важливість урахування часового параметра в онлайн-опитуваннях під час війни

Істотною проблемою дослідницьких проєктів у період активних бойових дій є часовий параметр. В умовах війни час має зовсім інші характеристики та властивості. Ситуація змінюється блискавично й кардинально, а разом із нею стрімко й часто змінюються думки людей, їхні потреби та поведінка. Унаслідок цього результати опитувань, які перебувають на стадії опису та підготовки до публікації, швидко стають неактуальними. У зв'язку з війною частота проведення опитувань має бути більшою. Особливо важливо враховувати критичні події, що можуть змінити погляди та поведінку людей, а отже, і вплинути на отримувані результати. У такій ситуації доцільно проводити онлайн-опитування, оскільки вони дають змогу порівняно швидко зібрати дані навіть серед аудиторії, яка доволі сильно розпорошена географічно. Крім того, цей формат опитувань уможливорює фіксування метаданих, які стосуються часових характеристик. Це, зокрема, дата й час початку проходження опитування, а також дата й час останньої дії (тобто завершення респондентом процесу заповнення опитувальника).

У межах поданих тез доповіді характеристика важливості часового параметра окреслюватиметься трьома аспектами. Перший аспект — це *тривалість опитування*. Універсальних рецептів щодо визначення оптимальної тривалості опитування не існує. Є низка чинників, що впливають на це, як-от кількість респондентів, запланована для опитування, те, наскільки охоче респонденти проходять опитування, дата і час розсилання опитувальника, канали розсилання тощо. Для прикладу розглянемо онлайн-опитування науковців у межах проєкту «UAScience.Reload»¹, перша хвиля якого проводилася з 1 квітня до 2 травня 2022 року (впродовж 32 днів), а друга розпочалася 26 вересня. У першій хвилі взяли участь 2447 респондентів, у другій (станом на 20:00 15 листопада 2022 року) — 1929. Як можна помітити, у межах першої хвилі було опитано більше людей за значно менший час.

На рис. 1 і 2 бачимо так звані «піки» заповнень: дні, коли кількість учасників опитування стрімко зростала. Для першої хвилі це були такі дні: 2–3 квітня, 10 квітня, 18 та 27 квітня. Для другої хвилі це були: 3 жовтня, 14 та 31 жовтня, 4 та 7 листопада. Наявність цих «пиків» указує на те, що напередодні було здійснено розсилку

1 Початковим завданням проєкту «UAScience.Reload» було з'ясування потреб науковців, які перебувають в Україні під час воєнних дій або виїхали на тимчасове перебування до іншої країни. Докладніше див.: UAScience.reload (s.a.). *Опитування українських науковців*. Отримано 17 листопада 2022 р. з <https://www.uascience-reload.org>

запитальника. Можна припустити, що менша тривалість першої хвилі опитування пов'язана з тим, що активна розсилка запитальника була здійснена ще на самому початку опитування. Це дало змогу набрати значну кількість респондентів за порівняно короткий період часу. Натомість у другій хвилі на початку опитування активної розсилки не було, вона відбулася дещо пізніше. Імовірно, це й збільшило тривалість його проведення.

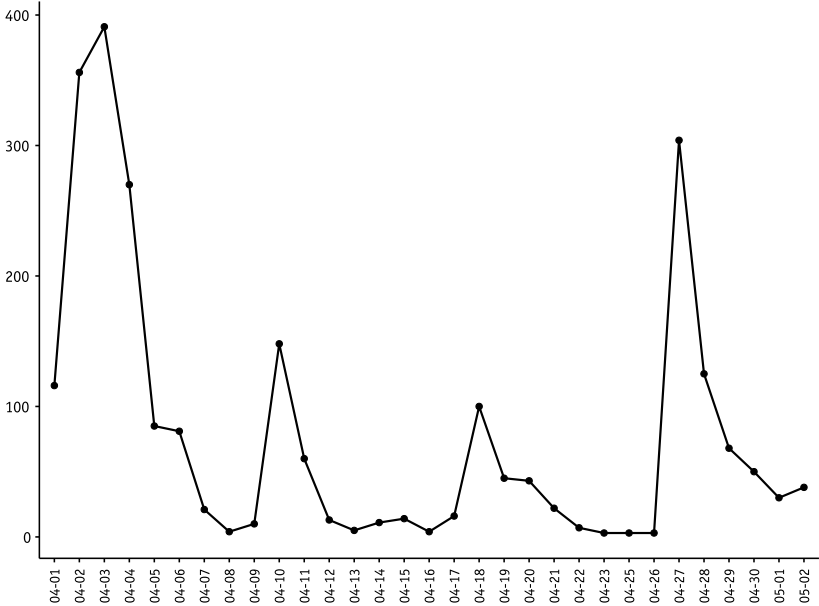

Рис. 1. Кількість учасників опитування «UAScience.Reload» за днями (перша хвиля)

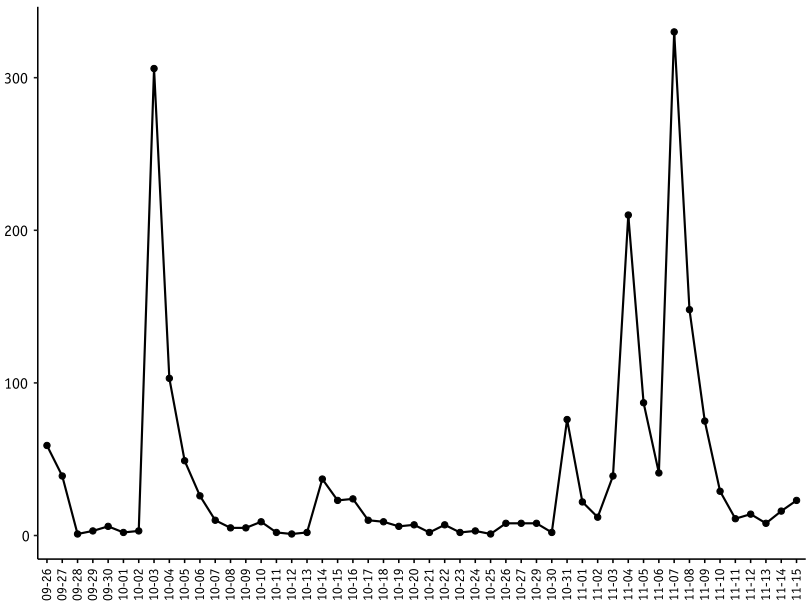

Рис. 2. Кількість учасників опитування за днями (друга хвиля)

Другий аспект, на який буде звернено увагу, — це *час запуску опитування*. Дослідникові дуже важливо знати свою цільову аудиторію — зокрема періоди, коли потенційні респонденти виявляють найбільшу активність, що, своєю чергою, дає змогу визначити, в який день або час доби краще запустити опитування. Знову ж таки, покажемо це на прикладі двох хвиль онлайнового опитування в межах проекту «UAScience.Reload» (рис. 3). Як видно, у першій хвилі найбільша активність респондентів спостерігається вранці й удень, досить висока вона і вночі. Що стосується другої хвилі, то найбільша активність респондентів спостерігається вранці, хоча вдень і вночі вона теж досить висока. Також можемо зазначити, що і в першій, і в другій хвилі опитування найменша активність респондентів спостерігається ввечері. З цього випливає, що час запуску опитування варто планувати в такий спосіб, щоби максимальна кількість респондентів побачила його вранці, вдень або вночі, однак не ввечері.

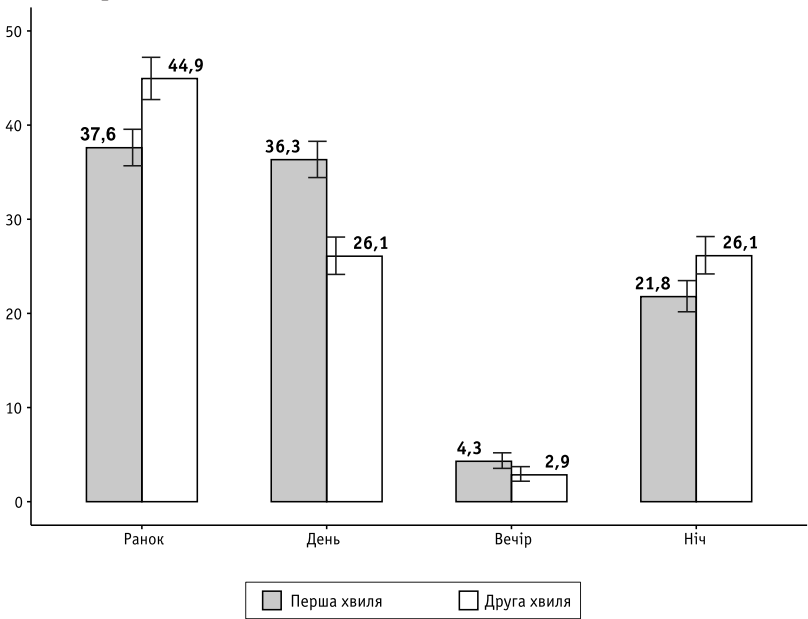

Рис. 3. Відсоток тих, хто взяв участь у опитуванні, за часом доби¹ (перша та друга хвилі)

Третій і, мабуть, найважливіший аспект, — *наявність подій під час проведення онлайнового опитування, здатних змінити думку та/або поведінку респондентів*. Особливо гостро ця проблема постає у часи війни. Наприклад, друга хвиля опитування в межах проекту «UAScience.Reload» охоплює період до масованих обстрілів, які сталися 10 жовтня, і період після 10 жовтня. Опитувальник містить запитання про те, наскільки безпечно почуваються респонденти там, де перебувають у момент опитування. Оцінюється відчуття безпеки за шестибальною шкалою, де 1 бал відповідає опції «Абсолютно не почуваюся в безпеці», 6 балів — «Почуваюся в повній безпеці». Логічно припустити, що у період до 10 жовтня респонденти почувалися

¹ Добу було розділено на чотири часові проміжки: ранок (з 6:00 до 12:00), день (з 12:00 до 18:00), вечір (з 18:00 до 0:00), ніч (з 0:00 до 6:00).

в більшій безпеці, ніж під час або після масованих обстрілів. Для перевірки цього припущення було відібрано тих респондентів, котрі в момент опитування мешкали в Києві. Вибірку було розділено на дві частини: а) ті, хто проходив опитування до масованих обстрілів 10 жовтня; б) ті, хто проходив опитування під час/після масованих обстрілів 10 жовтня (береться до уваги лише жовтень — місяць, коли обстріли в принципі відбувалися досить інтенсивно). Як виявилось, до масованих обстрілів науковці оцінювали рівень своєї безпеки дещо краще (середнє значення становить 3,50), ніж з їх початком (середнє дорівнює 3,08). Відмінності є статистично значущими на рівні 0,05; для перевірки рівності двох розподілів застосовували тест Мана — Вітні. Отже, маємо наочний приклад того, як на результати опитування може вплинути та чи інша подія. Під час аналізу даних слід зважати на ці обставини і, у разі потреби, розбивати вибірку на кілька частин, які містять різні часові проміжки.

НАТАЛЯ ГЛЕБОВА,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та філософії факультету інформатики, математики та економіки Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Громада і війна: кроки до перемоги

Соціологічні дані набувають особливої ваги в публічній дискусії з початком російського вторгнення в Україну. Цифри щодо політичних поглядів, етнічної належності, рідної мови, голосування на виборах, скоєних злочинів, виданих віз і дозволів на проживання перебувають у центрі дискусій стосовно колективної відповідальності, культурних відмінностей та політики санкцій. Однак набагато складніше просувається соціологічне висвітлення стану справ у найпроблемніших сьогодні місцях України — на тимчасово окупованих територіях. Тому дуже важко без хвилювання коментувати матеріали дослідження, проведеного в місті Мелітополі, результати якого ми презентуємо сьогодні.

Упродовж десятиліть багатонаціональна та багатокультурна громада нашого міста й регіону не стояла перед такими тривожними викликами. Сучасні реалії перевершують всі найжахливіші сценарії, з якими на практиці дотепер доводилося стикатися вітчизняній соціологічній науці. Передній край боротьби з ворогом сьогодні проходить через наше місто.

На території міської громади в небезпеці опинилися життя сотень тисяч громадян. Десятки тисяч стали вимушеними переселенцями як у межах України, так і за кордоном.

Під загрозою опинилися долі наших дітей, життя й здоров'я наших пенсіонерів, а ще — десятки тисяч мелітопольських сімей, розкиданих по світу в тривожних очікуваннях звісток від своїх рідних і близьких, єдиних і неповторних.

Однак агресором не лише брутально порушені й щоденно руйнуються підвалини сучасного світового устрою, не лише ігноруються елементарні права людини на життя, на працю, на добробут наступних поколінь.

Варварська навала також кинула виклик узам міжнаціонального братерства, міряючи українські громади на свій аршин та пробуючи всіма мислимыми засобами

посяяти ворожнечу й відродити міжетнічні, міжкультурні та міжконфесійні бар'єри на тимчасово окупованих територіях.

Зрозуміло, що сьогодні найважча ситуація для роботи соціологів склалася на тимчасово окупованих територіях. Науковий дискурс щодо доцільності й надійності розвідок в умовах окупації триває в соціологічному середовищі України ще з 2014-го.

Повномасштабна війна ще більше увиразнила проблеми соціологічних досліджень на цих територіях. Щодо цілепокладання такої роботи немає жодних сумнівів — окупаційні процеси потребують нашої ретельної уваги, бо вони впливають на соціальні відносини. Зокрема, виклики, що постають перед спільнотами громад на тимчасово окупованих територіях, значною мірою перевертають наші звичні уявлення про стан речей — адже вони породжують багато нових практик, які ми застосовуємо для адаптації та виходу з цієї ситуації в режимі реального часу. Водночас очевидна потреба та доцільність збирання інформації в цих умовах ускладнюється як важкодоступністю джерел, методологічними труднощами та організаційними нюансами, що позначаються на якості отримуваних результатів, так і безпосередніми ризиками для життя інтерв'юєрів та респондентів.

Аналізуючи результати нашого соціологічного дослідження, здійснюваного в межах міжнародного проекту Ради Європи «Етнічні спільноти і спільність: запорука громадської активності та довіри», насамперед зауважимо, що з огляду на специфіку ситуації інтегрований профіль головних проблем, труднощів та запитів представників етнічних спільнот, котрі залишилися на окупованій території, є складним конгломератом особистісних та суспільно-ціннісних чинників, між якими далеко не завжди вдається встановити чітку кореляцію.

Природно, що міркування, ініціативи та пропозиції наших земляків значною мірою різняться, залежно від тих обставин і умов, у які вони потрапили, починаючи з 24 лютого 2022 року.

Аналіз відповідей стосовно причин/обставин життя в окупації дає змогу виокремити такі причини та суб'єктні характеристики стану справ, що утримують багатьох людей на окупованій території: матеріальні — побоювання втратити житло («Будували дім самі, нікуди буде вертатися, у будинку поселяться окупанти»), моральні («Не можемо полишити батьків похилого віку», «Священники не покидають своїх вірян»), а також страх перед невідомістю.

Виявлений притаманний усім респондентам страх перед війною та усвідомлення її незворотності й наслідків прогнозовано засвідчують, що фізичне здоров'я та безпека — найважливіші цінності для людини за цих умов. Тому нагальними стають питання запобігання психологічній утомі, попередження ризиків психологічних травм, а також дослідження емоційного інсайту та пошук механізмів допомоги мешканцям окупованих територій у виході з психологічних криз.

Аналіз зазначених респондентами основних характеристик простору виживання людини дає змогу констатувати такі базові проблеми сьогодення в окупації: а) продовольчу проблему та брак вітчизняних продуктів; б) брак ліків; в) страх за власне життя; г) утиски мирного населення; д) нестачу грошей, зокрема неможливість отримати пенсію, відсутність банківського зв'язку з Україною тощо.

Тому надзвичайної важливості набуває гуманітарна підтримка членів громади, що з різних причин залишаються під окупацією.

Фінансові, побутові та психологічні проблеми мешканців тимчасово окупованих територій, попри свою першочерговість і різноманітність, не заважають нам виокремити найактуальніші соціальні спрямування думок респондентів.

Більшість опитуваних так чи інакше заторкують у своїх інтерв'ю широчезне коло проблем, що цілком зрозуміло — з огляду на реальне становище цих людей на окупованих територіях.

Звернімо увагу на такі важливі аспекти, як обстоювання української ідентичності та потреба в дерусифікації культурного простору громади. На жаль, значну частину цих спрямувань щодо окупованих територій поки доведеться винести за межі досяжного. Водночас значний масив висловлених очікувань безпосередньо стосується того, що сьогодні відбувається на очах членів громади і бачиться актуальним уже зараз.

Зокрема, ми маємо різноманітні тлумачення респондентами значення чинників медіа-простору — від зменшення важливості засобів масової інформації за умов окупації та визнання впливу мас-медіа окупантів до констатування доцільності протидії такому впливу та потреби у прориві інформаційної блокади.

Більшість міркувань вказує на те, що люди чекають на обнадійливі новини та конкретні вияви нашої підтримки у складних, а часом і нестерпних обставинах.

Наприклад, сегмент опитування «*Освіта в окупації*» засвідчує такі проблеми мешканців громади: «Цілковита відсутність умов», «Відсутність зв'язку», «Страх за дітей», а також ризики переслідування через навчання та викладання за українськими дистанційними програмами або ж брак елементарного інформаційного й технічного забезпечення в умовах окупації.

Респонденти, крім того, зазначають потребу в інформаційній, освітній і просвітницькій підтримці та організації «зелених коридорів».

Не менш нагальними є виокремлені у відповідях респондентів етнокультурні проблеми багатонаціональної спільноти в окупації, де фіксуються численні випадки мародерства, різних форм насильства з боку окупантів, етичної девіації колаборантів тощо. Члени громади єдині в своїх міркуваннях стосовно потреби в ретельному дослідженні мотивів діяльності в умовах окупації, у фіксації діяльності конкретних політиків, чиновників та юридичних осіб, які закликають підтримувати Росію та готові співпрацювати з окупантами, в інкримінації зради працівникам правоохоронних органів, які порушили присягу, в позбавленні освітян-перебіжчиків права обіймати посади та ін.

Отже, ми маємо докласти всіх зусиль для виявлення найменших ознак тиску та порушення елементарних прав етнічних меншин і вірян усіх конфесій нашого регіону. Ми маємо наполегливо документувати зібрані свідчення та звертатися до світової спільноти на всіх досяжних рівнях для протидії етноциду, культурному і релігійному шовінізму на окупованих територіях. Ми маємо виявити й документально підтвердити всіх конкретних винуватців таких ексцесів та добитися справедливого і невідворотного покарання їх.

Результати проведеного нами аналізу демонструють, що потреби у сегменті «*Запити до міської влади*» характеризуються переважно стандартними для поточної ситуації позиціями:

1. Запити актуального сьогодення: безпека, гуманітарна підтримка громади, що залишилася в окупації, інформаційна та просвітницька підтримка, організація «зелених коридорів», удосконалення діяльності влади в інформаційному просто-

рі, детальне інформування громадян щодо поточного стану справ, спротив дезінформації, налагодження зв'язку із владними структурами, психологічна підтримка, ідентифікація зрадників та колаборантів.

2. Першочергові запити до міської влади після деокупації: притягнення до відповідальності колаборантів, справедливий суд над ними, покарання мародерів, ухвалення міських програм, спрямованих на забезпечення першочергових потреб громадян, на відшкодування збитків, а також на відновлення роботи соціальної/культурної/медичної інфраструктури міста.

3. Довготермінові запити до міської влади після деокупації: патріотизм і громадянська позиція муніципальної поліції, відданість батьківщині з боку Служби безпеки України, довіра та взаємна підтримка, конструктивний діалог із громадою, безпека мешканців громади в повоєнний час, підтримка пенсіонерів, створення робочих місць, розвиток підприємництва.

Очевидно, що виявлені в дослідженні проблеми та шляхи можливих рішень є комплексними і тому потребують системного та поетапного реагування. Стосовно перших двох позицій наші рекомендації у загальній формі охоплюють такі напрями:

- оперативне інформування мешканців тимчасово окупованих територій про зусилля народу, держави, наших друзів і партнерів у боротьбі з російською ордою та про невідворотність перемоги над агресором і відновлення української влади;
- моніторинг гуманітарної ситуації, потреб мешканців, можливостей організації нових каналів невідкладної допомоги;
- організація поточного моніторингу та документування актів етноциду, культурного й релігійного шовінізму з боку окупантів і колаборантів на території громади;
- технологічна організація каналу для виявлення, документування, інформування світової спільноти та постійного деталізованого розголошення воєнних і гуманітарних злочинів окупантів та колаборантів на території громади;
- згуртованість і цілеспрямованість дій усіх ланок надання такої допомоги.

У контексті окреслених вище труднощів для проведення соціологічного дослідження в умовах окупації вкажемо на значну гіпотетичність відповідей щодо завдань третьої позиції (себто довготермінових запитів) — адже вони стосуються післяокупаційного майбутнього, де важливу роль відіграють такі соціальні цінності, як довіра та взаємопідтримка, конструктивний діалог із владою та важливість набуття місцевим населенням рис гостинності, відкритості й співчуття. Тому поряд з актуальним соціетальним аспектом особливої цінності для визначення перспектив серед мешканців громад на окупованих територіях набуває соціологічна розвідка їхніх соціальних установок на майбутнє. Особлива значущість цих поглядів, висловлених у важких і небезпечних умовах окупації, полягає насамперед у реальному випробовуванні їхніх носіїв обставинами небезпеки, щоденного фізичного і морального тиску з боку органів окупаційної влади.

Ми виходимо з гіпотези, що ідея розвитку деокупованої території громади в такому середовищі багатовимірно осмислюється суб'єктами та екстраполюється на соціальні явища в побутовому, територіальному й загальнодержавному вимірах, суб'єктно кристалізується та спрямовується на виконання конкретних завдань.

Тому важливим спрямуванням соціологічного дослідження обставин і умов життя наших співгромадян на окупованих територіях у єдино можливому сьогодні

дистанційному форматі буде визначення основних конструктивних індивідуальних та соціальних установок мешканців громади. Однак перехід до вивчення ціннісних векторів, що характеризуватимуть спільноти Мелітопольської громади після деокупації, передбачає детальний розгляд мотиваційних характеристик містян. Тому, зрештою, чи не найбільш значущими для використання в соціологічному вивченні еволюції громади уже в найближчій перспективі є мотиваційні аспекти особистої активності та участі респондентів для підвищення рівня довіри та забезпечення успішної міжетнічної взаємодії у деокупованому Мелітополі.

Серед найпоширеніших чинників, що спонукатимуть членів міської громади Мелітополя до активного життя у повоєнні часи, респонденти визначають: громадську відповідальність, національну та етнічну ідентичність, небайдужість до життя міста, можливість впливати на зміни в місті та долучатися до ухвалення рішень, почуття відповідальності за майбутнє та добробут, повернення до мирних умов і повноцінної професійної діяльності, можливість особистісного розвитку, розбудову громадського життя в місті, відновлення зруйнованого та втраченого, активність на благо громади.

Доречно процитувати окремі змістові характеристики думок учасників опитування: «Ми будемо робити все, що від нас залежить і навіть те, що не залежить... для того, щоби ми змогли на ці процеси вплинути, щоби наше місто стало квітучим, а люди — веселими й щасливими та жили в безпеці»; «... дуже хотілося б, щоби в нас була робота, щоби ми жили ще краще, набагато краще, ніж до війни»; «... буде робота для соціологів, для людей науки — щоби просто оцінити вплив того чи іншого явища».

Результати нашого дослідження показують, що, незважаючи на різні обставини та відмінності ситуацій, у яких опинилися члени мелітопольської громади, вони єднаються в заповітному бажанні — повернутися до своїх осель, відбудувати зруйноване, воз'єднати родинні кола та відновити товариські зв'язки після перемоги.

Наше дослідження, крім того, підтверджує, що у мешканців громад на тимчасово окупованій території Мелітопольщини сьогодні є установки, мотивація та емоції, які дають їм наснагу до спротиву. Наші співвітчизники усвідомлюють ключову відмінність громадян України різних національностей, віросповідання та мови від ординців, і в ці тяжкі часи головними принципами згуртованості наших громадян лишаються високі й водночас прості речі — Чесність, Щирість, Віра в Правоту і Силу Добра, у Братство та Взаємодопомогу!

А соціологічна наука уже сьогодні здатна слугувати цій справі, ефективно виявляти больові точки громад та етнічних спільнот на окупованих територіях, коригувати механізми протидії тиску з боку окупантів на суспільну свідомість та закладати ґрунт ефективних стратегій відновлення українських громад. Саме ці стратегії та практики продовжують відігравати принципову роль у нашому русі до перемоги і в конструюванні нового суспільного порядку після війни.

Ми маємо зробити все, що від нас залежить, і навіть те, що за інших обставин було би неможливим, — для того, щоби усі, хто перебуває в окупації, не втрачали віру в дієвість наших спільних зусиль!

Завдяки цим зусиллям сьогодні пишуться вікопомні сторінки в новітній історії міської громади міста Мелітополь!

Сьогодні ми, як ніколи досі, доводимо самі собі й усьому світу, чого ми варті як громада. Тож шануймося, бо ми того варті!

*Теми усних виступів та надісланих презентацій від решти учасників
круглого столу «Достовірність соціологічного знання»*

Виклики для масових соціологічних опитувань в Україні в умовах війни (Володимир Паніотто, Київський міжнародний інститут соціології; Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Достовірність результатів соціологічних досліджень — валідність, надійність і проблеми розуміння репрезентативності (Юрій Савельєв, факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

Виклики достовірності даних кількісних соціологічних досліджень і суб'єктивна надійність респондентів під час російсько-української війни (Тетяна Любива, Інститут соціології НАН України)

Оцінювання якості масового опитування в складних реаліях сьогодення: аналіз масиву відмов та розрахунок показника досяжності респондентів — на прикладі загальнонаціонального опитування (Олена Князева, Інститут публічної служби та управління Національного університету «Одеська політехніка»; соціологічний інформаційно-дослідницький центр «Пульс»)

Достовірність, валідність, надійність: оберіть зайве (Олександр Виноградов, факультет психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

Причинно-наслідкові зв'язки як індикатор достовірності соціологічних даних (Ірина Мариніч, Інститут соціології НАН України)

Методологічні підходи до підвищення надійності результатів вибірових обстежень населення (Володимир Саріюгло, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, м. Київ)

Дискурсивні маркери достовірності емпіричного соціологічного знання (Олександр Стегній, Інститут соціології НАН України)

Проблеми повноти та достовірності у стратегічній інформації стосовно уразливих до ВІЛ соціальних груп у країнах Східної Європи й Центральної Азії (Максим Касянчук, Інститут соціології НАН України; Євразійська коаліція зі здоров'я, прав, гендерного та сексуального різноманіття, м. Таллінн, Естонія)

Проблема об'єктивності якісних досліджень: як оцінити «якість» якісного дослідження? (Олена Князева, Інститут публічної служби та управління Національного університету «Одеська політехніка»; соціологічний інформаційно-дослідницький центр «Пульс»)

Культурна та соціальна системологія в дослідженнях соціальних систем (Юрій Романенко, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

Пошуки достовірності в умовах війни: досвід з-за «стіни». За даними проекту «Хроніки» (Олена Конєва, незалежна соціологічна спільнота «Extreme Scan»)

Візуальні символи в українських епічних творах у контексті проблематики соціології мистецтва (Євген Корень, факультет лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету, м. Київ)

Отримано 21.01.2023

«Українське суспільство в умовах війни»: інформація про XVI Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної (1949–2006) та Валерія Ворони (1940–2022)

10 грудня 2022 року Інститут соціології Національної академії наук України провів XVI Міжнародні соціологічні читання на тему «Українське суспільство в умовах війни». Захід було присвячено пам'яті *Наталії Паніної* (1949–2006), головного наукового співробітника Інституту соціології, автора низки загальноновизнаних соціологічних методик, та *Валерія Ворони* (1940–2022), директора Інституту соціології з 1992 до 2021 року. Співорганізаторами заходу традиційно виступили Соціологічна асоціація України та Соціологічний центр імені Наталії Паніної. Соціологічні читання проходили в онлайн-режимі.

На пленарному засіданні було заслухано сім доповідей: «Попередження Питирима Сорокіна сучасному суспільству: сто років по тому» (Олександр Голіков, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна); «Війна Росії проти України: динаміка громадської думки США» (Світлана Хутка, Каліфорнійський університет у Берклі); «Війна як вияв соціального безумства» (Станіслав Катаєв, Класичний приватний університет, м. Запоріжжя); «Комеморація загиблих у війні: зміни у світових практиках та український досвід» (Данило Судин, Український католицький університет, м. Львів); «Історія та історична пам'ять як об'єкти світоглядно-ідеологічної боротьби» (Микола Козловець, Житомирський державний університет імені Івана Франка); «Загрози соціальній безпеці населення на Півдні України: нові виклики та шляхи мінімізації» (Людмила Калашнікова, Криворізький державний педагогічний університет); «Історична свідомість населення українського Донбасу та політика пам'яті країни-агресора РФ на тимчасово окупованих територіях регіону» (Віталій Масненко, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького). Кожен доповідач представляв певне регіональне відділення Соціологічної асоціації України.

Другу частину заходу було відведено на круглий стіл. Обговорювалися такі питання: а) війна та соціальні зміни (структурні, соціокультурні та соціально-політичні); б) спосіб життя, поведінкові практики та психологічний стан населення у воєнний час; в) особливості організації соціологічних досліджень та інтерпретації отриманих результатів в умовах війни. Учасники круглого столу представляли доволі широкий спектр організацій та установ, зокрема Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Державний інститут сімейної та молодіжної політики, Львів-

Цитування: Максименко, О. (2023). «Українське суспільство в умовах війни»: Інформація про XVI Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної (1949–2006) та Валерія Ворони (1940–2022). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 215–216.

ський національний університет імені Івана Франка, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради та ін. Були також дослідники з Балтійської міжнародної академії (м. Рига) та Колумбійського університету (м. Нью-Йорк).

Модератори Читань — президент Соціологічної асоціації України Віль Бакіров, віце-президент САУ Людмила Сокурянська, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України Сергій Макеев, а також директор Інституту соціології Євген Головаха висловили щиру подяку учасникам і гостям та побажали всім миру, добра й перемоги.

Докладніше роботу XVI Міжнародних соціологічних читань буде висвітлено в наступному номері.

Підготувала Ольга Максименко

Отримано 22.03.2023